

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

श्री भुवनभानुसूरि षष्ठशताब्दीमें नवलुं नगरायु - २०

नवनिर्मितगुर्जरानुवाद-कर्मोपनिषद्-अलङ्कृता

कर्मसिद्धिः

❖ कर्तारः ❖

अनुयोगाचार्यश्रीमत्प्रेमविजयगणिवराः

[सिद्धान्तमहोदधि-सच्चारित्रचूडामणि-कर्मशास्त्रनिपुणमति

आचार्यदेवश्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वराः]

❖ ભાવાનુવાદ + સંપાદન ❖

પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી

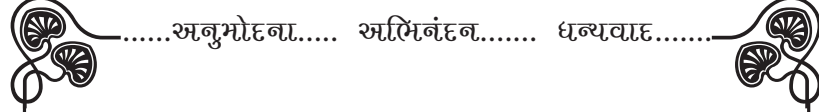
મહારાજના શિષ્યરત્ન પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય

કલ્યાણબોધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

- મૂળગ્રંથ : કર્મસિદ્ધિ
- મૂળગ્રંથકાર : અનુયોગાચાર્ય શ્રીપ્રેમવિજયજી ગણિવર્ય (પાછળથી સિદ્ધાન્ત-મહોદધિ સચ્ચારિત્રચૂડામણિ કર્મશાસ્ત્રનિપુણમતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ)
- નવનિર્મિત ગુર્જર અનુવાદ : કર્મોપનિષદ્
- ગુર્જરાનુવાદ + સંપાદન : પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય કલ્યાણબોધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ
- વિષય : કર્મની સિદ્ધિ.
- વિશેષતા : જે આસ્તિક્યનો આધાર સ્તંભ છે, જે સહજ સમાધિનો સર્જક છે, જે સર્વ સંકલેશોનો વિનાશક છે, એવા કર્મવિપાક પરના વિશ્વાસને દઢ બનાવતો એક અદ્ભુત ગ્રંથ, જેમાં વિશ્વના કોઈ પણ નાસ્તિકને આસ્તિક બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.
- પ્રકાશક : શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ
- પઠનપાઠનના અધિકારી : ગીતાર્થગુરુ અનુજ્ઞાત આત્મા
- પ્રતિ : ૫૦૦
- આવૃત્તિ : પ્રથમ, પ્રકાશન વર્ષ-વિ.સં.૨૦૬૬, વી.સં.૨૫૩૬, ઈ.સ.૨૦૧૦
- મૂલ્ય : રૂ.૧૧૦/-
- © શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
પ્રસ્તુત ગ્રંથના કોઈ પણ અંશનો ઉપયોગ કરતાં પૂર્વે લેખક અને પ્રકાશકની લેખિત મંજૂરી જરૂરી છે.
આ ગ્રંથ જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી પ્રકાશિત થયો હોવાથી ગૃહસ્થોએ તેની માલિકી કરવી હોય, તો તેનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતામાં અર્પણ કરવું.
- પ્રાપ્તિ સ્થાન : શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
શ્રી ચંદ્રકુમારભાઈ જરીવાલા, દુ.નં.૬, બદ્રિકેશ્વર સોસાયટી,
મરીન ડ્રાઈવ ઈ રોડ, મુંબઈ-૨. ફોન : ૨૨૮૧૮૩૮૦, ૨૨૬૨૪૪૭૭
શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ એસ. સંઘવી, ૬/બી, અશોકા કોમ્પ્લેક્ષ, પહેલા ગરનાળા પાસે,
પાટણ-૩૮૪૨૬૫. (ઉ.ગુ.), મો. : ૯૯૦૯૪૬૮૫૭૨
શ્રી બાબુભાઈ સરેમલજી બેડાવાળા, સિદ્ધાચલ બંગ્લોઝ, સેન્ટ એન હાઈસ્કૂલ પાસે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૫. મો. : ૯૪૨૬૫ ૮૫૯૦૪.
- મૂદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ, અમદાવાદ. ફોન : ૦૭૯-૨૫૪૬૦૨૯૫

❖ સુકૃત સહયોગી ❖

શ્રી પિંડવાડા જૈન સંઘ

શ્રી કલ્યાણજી સૌભાગચંદ જૈન પેઠી

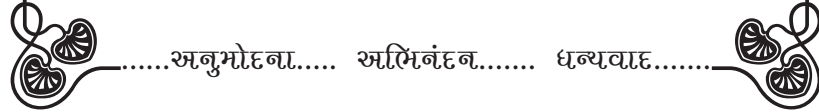
સિરોહી રોડ, પિંડવાડા. રાજસ્થાન

જ્ઞાનનિધિ સદ્વ્યયની

ભૂરિ ભૂરિ

અનુમોદના

વાહ્મુસ્વમ્ /

દેહો यस્ય નિરામયોઽતુલશુચિર્નેત્રં નયન્મ્હૃગતાં,
શ્વાસો यस્ય પયોજગન્ધતુલિતઃ કેઽબ્જાનિ સંવાસયન્ ।
કાયે यस્ય વિવર્તિ માંસરુધિરં ગોક્ષીરધારાસિતં,
ન્યાદોત્સર્ગવિધિર્ન નેત્રવિષયસ્તસ્મૈ નમોઽસ્ત્વર્હતે ॥૧॥
પૂજ્યઃ શ્રીદાનસૂરિઃ સ્ફટિકવિમલહૃદ્દૃશ્યદેહપ્રકર્ષઃ,
આપ્તોક્તેઃ પારદૃશ્વા સ્વપરસમયવિદ્ મૂર્તિમાન્પુણ્યપુઙ્ગઃ ।
દુઃસેવ્યો નીચસત્ત્વૈઃ પ્રશમરસમયો જહ્ગમઃ કલ્પવૃક્ષઃ,
કલ્યાણં સન્તનોતુ પરમગુરુવરઃ સોઽનિશં સૂરિરાજઃ ॥૨॥
પ્રણમ્યૈવં જિનાધીશં, ગચ્છાધિપં યથાક્રમમ્ ।
પૂજ્યાનાં કર્મસિદ્ધિર્હિ, પ્રસ્તાવ્યતે યથામતિ ॥૩॥

જેમનો દેહ નિરામય છે, અતુલ્ય પવિત્રતા ધરાવે છે અને આંખને ભમરાની જેમ આસક્ત બનાવે છે. જેમનો શ્વાસ કમળની સુવાસ જેવો છે અને મસ્તક પરના (કે પાણીના ?) કમળોને સુવાસિત કરે છે. જેમના શરીરમાં રહેલા લોહી અને માંસ ગાયના દૂધની ધારા જેવા શ્વેત છે, જેમણે એવો ઉત્સર્ગવિધિ કહ્યો છે જે ચર્મચક્ષુનો વિષય નથી. એવા શ્રી અરિહંતને નમસ્કાર થાઓ. ॥૧॥

સ્ફટિક જેવા નિર્મળ હૃદય દ્વારા જેમના આત્મસ્વરૂપનો પ્રકર્ષ દેખાઈ રહ્યો છે. જે જિનાગમોના પારગામી છે, સ્વ-પર શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે અને મૂર્તિમંત પુણ્યપુંજ છે. નીચસત્ત્વોથી જેમની સેવા દુઃશક્ય છે. જે પ્રશમરસમય છે, જંગમ કલ્પવૃક્ષ છે. એવા પરમ ગુરુવર પૂજ્ય શ્રીદાનસૂરીશ્વર કલ્યાણનો સમ્યક્ વિસ્તાર કરો. ॥૨॥

આ રીતે જિનેશ્વરને અને ગચ્છાધિપતિને ક્રમશઃ પ્રણામ કરીને શ્રીપૂજ્ય (ગુરુદેવશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા) ની કર્મસિદ્ધિની પ્રસ્તાવના હું મારી મતિ અનુસાર કહું છું. ॥૩॥

સુવિદિતચરં હ્યેતત્ સર્વેષાં વિશ્વજન્તૂનામાધિવ્યાધ્યુપાધિજન્મજરા-
મરણાદિદુઃખોત્કરવારિપરિપૂર્ણ, મિથ્યાત્વઙ્ગાવાતવિહ્વલીભૂતે,
ભોગિભોગનિભોગાદિવિષયયાદોભિર્વ્યાકુલે, સ્વપ્નસન્નિભસઙ્ગમાદિભિરાપા-
તમાત્રરમ્યે, ક્રોધમાનમાયાદિકષાયચિત્રભાનુના પરિતાપ્યમાને, પ્રવ્રજ્યાદિ-
વિધિપ્રકારકર્ધમદાયકવાચંચમનાવિકવરૈઃ સમ્યક્ત્વદેશવિરતિસર્વવિર-
ત્યાદિયાનપાત્રૈરુત્તાર્યમાણભવ્યજન્તુજાતેઽસ્મિન્ સંસારાર્ણવે યદિ વિશ્વ-
વૈચિત્ર્યસ્ય કિમપિ કારણં વર્તતે તદેવ કર્મેતિ। યેન કેન પ્રકારેણ
તસ્યાસ્તિત્વં પ્રાયઃ સર્વેર્દર્શનકારૈઃ સ્વીકૃતમેવ। તાદૃશ ઇહ ભવવારિધૌ
સુખદુઃખસાક્ષાત્કારકારકસ્ય પુણ્યપાપશ્રેણ્યનુભાવકસ્ય, નિઃસ્વાલ્ક-
વિકૃતનીરોગિમનિષિયથાજાતાદિદશોપલમ્ભકસ્ય તસ્ય કર્મણો વિદ્યમાનત્વં

એ સારી રીતે જાણેલુ છે કે વિશ્વના સર્વ જીવો સંસાર સાગરમાં
ભ્રમણ કરે છે. એ સંસારસાગર આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, જન્મ, જરા,
મરણ વગેરે દુઃખોના સમૂહરૂપ જાળથી પરિપૂર્ણ છે. મિથ્યાત્વરૂપી
વાવાઝોડાથી વિલ્વળ છે. નાગની ફણાના આંડબર જેવા ભોગ વગેરે
વિષયોરૂપી જાળચરજીવોથી વ્યાકુળ છે. સ્વપ્ન જેવા સંગમ વગેરેથી
માત્ર ઉપલી દૃષ્ટિએ રમણીય છે. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આ કષાયોરૂપી
અગ્નિથી પરિતાપવાળો છે. પ્રવ્રજ્યા વગેરે વિવિધ પ્રકારના ધર્મને
આપનારા એવા મુનિઓરૂપી શ્રેષ્ઠ નાવિકો સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ,
સર્વવિરતિ વગેરે રૂપ વહાણો વડે ભવ્ય જીવોનો જેમાંથી નિસ્તાર કરે
છે. એવા આ સંસારસાગરમાં સર્વ જીવોમાં જે પણ વિચિત્રતા દેખાય
છે, તે સર્વનું જે કોઈ કારણ છે, તે કર્મ જ છે. જે તે પ્રકારે પણ
તેનું અસ્તિત્વ બધા દર્શનકારોએ સ્વીકાર્યું જ છે. તેવા આ ભવસાગરમાં
સુખ-દુઃખનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કર્મ જ છે. પુણ્ય-પાપની શ્રેણીનો
અનુભવ કરાવનાર પણ કર્મ જ છે. ગરીબ, શ્રીમંત, વિકૃત, નીરોગી,

વ્યાહન્તું ન કેઽપીશાઃ। કેનચિત્ વાસનારૂપેણ કેનચિત્ શક્તિરૂપેણ
કૈશ્ચિત્ પઞ્ચાન્યતમૈકૈકકારણવાદિભિશ્ચ તેન તેન રૂપેણ તસ્યાસ્તિત્વં
સ્વીકૃતમેવ।

પ્રથમતોઽયં લઘુગ્રન્થો દાર્શનિકવિષયવિદનુયોગસૂરિભિર્ગ્રન્થ-
વિધાતૃભિર્ન્યાયવિશારદન્યાયાચાર્યમહોપાધ્યાયશ્રીમદ્દશોવિજયમુનિપુઙ્ગવાનાં
કર્મપ્રકૃતેઃ પ્રસ્તાવનામયો વ્યરચિ। કિન્તુ તસ્યાઃ કર્મપ્રકૃતેઃ પ્રકાશયિત્રી
ભાવનગરસ્થશ્રીજૈનધર્મપ્રસારકસભા અસ્યાઃ પ્રસ્તાવનાયાઃ પ્રમાણબાહુલ્યાત્
તાં નાગ્રહીત્। અતઃ સૈવ પ્રસ્તાવના તૈર્વિચક્ષણવિરચયિતૃવરૈઃ કિઞ્ચિ-
દ્વિવરણયુક્તેન કર્મસિદ્ધિનામકપુસ્તકરૂપેણાધુનાર્થિજનેભ્યઃ પ્રસાદીક્રિયતે।
યદ્યપ્યસ્ય કર્મસિદ્ધિનામકગ્રન્થસ્યાભિધાનમેવ તસ્ય વિષયં વ્યાચષ્ટે,
બુદ્ધિશાળી, મૂર્ખ વગેરે દશાઓનો પણ જે ઉપલંભ થાય છે, તેનું
કારણ કર્મ જ છે. એવા કર્મના અસ્તિત્વને નકારવા માટે કોઈ સમર્થ
નથી.

કોઈ વાસનારૂપે કે કોઈ શક્તિરૂપે પણ કર્મને માને જ છે. કોઈ
કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ, પુરુષાર્થ, આ પાંચમાંથી એક-એકને
કારણ માને છે. તેમણે પણ તે-તે રૂપે કર્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું જ છે.

ગુરુદેવશ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા દાર્શનિક વિષયોના
જ્ઞાતા છે, અનુયોગાચાર્ય છે. તેમણે ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય
મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મુનિવર દ્વારા રચિત ‘કર્મપ્રકૃતિ’ની
પ્રસ્તાવનારૂપ આ લઘુગ્રંથ રચ્યો હતો. પણ તે ‘કર્મપ્રકૃતિ’નું પ્રકાશન
ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ કર્યું, તેમાં તેમણે આ
પ્રસ્તાવના ન લીધી, કારણ કે આ પ્રસ્તાવના વિસ્તૃત છે.

તેથી આ જ પ્રસ્તાવનામાં કેટલુંક વિવરણ કરીને તેને ‘કર્મસિદ્ધિ’
ગ્રંથનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. આ કાર્ય કરીને વિચક્ષણ વિરચયિતા
એવા ગુરુદેવશ્રી હવે વિદ્યાર્થી જનો પર કૃપા કરીને પ્રગટ કરે છે.

તથાપિ તસ્ય યત્કિઞ્ચિદ્વિવરણકરણં નાયુક્તં પ્રતિભાતિ । અસ્મિન્ ગ્રન્થે વિબુદ્ધશિરોમણિપ્રણેતૃભિઃ પ્રથમતઃ વિશ્વવિચિત્રતાપ્રદર્શનપૂર્વકકર્મણામસ્તિત્વરૂપેણ સિદ્ધિઃ, તતઃ કાલવાદિનઃ પૂર્વપક્ષઃ, સ્વભાવવાદિનઃ કાલવાદિપક્ષાનિષૂદનપ્રયુક્તપૂર્વપક્ષઃ, સ્વભાવવાદિપરાસનસહિતો મધ્યવિવર્તીશ્વરોદ્યમવાદિખણ્ડનાવિરહિતશ્ચ નિયતિવાદિનઃ પૂર્વપક્ષઃ, પઞ્ચાન્યતમૈકૈકકારણવાદિનાં સર્વેષાં નિર્વાપણપ્રયુક્તઃ તેષામેવ સહકારિકારણત્વેન સ્વીકર્તુરદૃષ્ટવાદિનઃ સિદ્ધાન્તપક્ષઃ, પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વસંખ્યાવતાં સાદ્ધ્યમતાભિલાષુકાણાં પ્રકૃતિરૂપેણ કર્મણો મન્તવ્યસ્ય વ્યાપાદનમ્, શક્તિરૂપેણ કર્માભિમતાનાં નિર્બર્હણં, વાસનારૂપેણ કર્મેષ્ટબૌદ્ધાનાં પ્રમાપણમ્, કર્મણિ વૈચિત્ર્યજાત્યનહ્ગીકૃતાં નૈયાયિકાનામપાસનમ્, કર્મણોઽનાદિત્ત્વસ્ય

જો કે કર્મસિદ્ધિ નામના આ ગ્રંથનું નામ જ તેનો વિષય બતાવે છે, તો પણ તેમાં કાંઈક વિવેચન કરવું અનુચિત લાગતું નથી. વિદ્વાનોમાં શિરોમણિ એવા ગ્રંથપ્રણેતાએ સૌ પ્રથમ અહીં જગતની વિચિત્રતા બતાવી છે. અને તેના દ્વારા અસ્તિત્વરૂપે કર્મની સિદ્ધિ કરી છે.

પછી કાળવાદનો પૂર્વપક્ષ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પછી સ્વભાવવાદી કાળવાદીના પક્ષનું ખંડન કરી પોતાનો પક્ષ મૂકે છે. એનો પૂર્વપક્ષ છે. પછી નિયતિવાદી સ્વભાવવાદીનો પ્રતિક્ષેપ કરીને પોતાનો મત રજુ કરે છે. આ પૂર્વપક્ષમાં વચ્ચે રહેલા ઈશ્વરવાદી અને પુરુષાર્થવાદીનું ખંડન છે. જે કાળ વગેરે પાંચમાંથી એક-એક ને કારણ માને છે, તે સર્વેનું નિરાકરણ કરીને જે તેમને સહકારી કારણ તરીકે સ્વીકારે છે, તે કર્મવાદીનો સિદ્ધાન્તપક્ષ રજુ કર્યો છે.

જેઓ રૂપ તત્ત્વોને માને છે તે સાંખ્યમતમાં અનુયાયીઓ પ્રકૃતિરૂપે કર્મ માને છે, તેમના મતનું ખંડન કર્યું છે. જેઓ શક્તિરૂપે કર્મોને માને છે, તેમના મતનો પ્રતિક્ષેપ કર્યો છે. જેમને વાસનારૂપે કર્મ માન્ય છે, તેવા બૌદ્ધોના મતનું ખંડન કર્યું છે. કર્મમાં વિચિત્રતા

સિદ્ધિરિત્યાદિ કૃતં સર્વં વિલોકનવિબુધવરૈઃ સ્વયમેવાવસેયમ્ । પુનસ્તેષામક્ષપાદાનાં સમવાયસ્યેશ્વરકર્તૃત્વસ્ય ચ યથાસ્થાનં પ્રવાસનમપિ તૈઃ પ્રવચનપ્રવીણનિર્માતૃભિર્ન શેષિતમ્ ।

વર્તમાનકાલે કર્મસાહિત્યપ્રધાનજૈનેન્દ્રશાસને તદ્વિબુધવરાઃ સુદુર્લભા એવ । અપિ તુ કેચન વર્તન્તે, તથાપિ તેષાં મધ્યે સૌષ્ઠવૌદાર્યવિશેષશાલિનોઽસ્ય ગ્રન્થસ્ય સ્પષ્ટારઃ, પૂજ્યપાદપ્રાતઃસ્મરણીયપ્રવચનપારદૃશ્વપ્રશમપીયૂષપયોનિધિપારગતશાસનરત્નત્રયપ્રદીપપ્રદાયકાચાર્યવર્યશ્રીમદ્વિજયદાનસૂરીશ્વરસુશિષ્યરત્નાઃ કર્મસાહિત્યાર્ણવકુશલકર્ણધારશ્રુતસાગરપારીણાનુયોગસુગાચાર્યશ્રીમત્પ્રેમવિજયગણિપાદા એવ વરીવર્તન્તે ।

અને જાતિનો સ્વીકાર નહીં કરનારા નૈયાયિકોનો નિરાસ કર્યો છે. કર્મના અનાદિપણની સિદ્ધિ કરી છે. આ બધું ગ્રંથકારે અહીં જે રીતે કર્યું છે, તે જોવામાં ચતુર એવા વિદ્વાનોએ સ્વયં જ જાણી લેવું.

ગ્રંથકારશ્રી નિપુણ શાસ્ત્રનિર્માતા છે. તેમણે યોગ્ય સ્થળોમાં નૈયાયિકોએ માનેલા સમવાય અને ઈશ્વરકર્તૃત્વનો પણ નિરાસ કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી.

વર્તમાનકાળમાં કર્મ સાહિત્ય પ્રધાન એવા જિનશાસનમાં તેવા વિદ્વદ્વર્યો અત્યંત દુર્લભ જ છે. કેટલાક વિદ્યમાન છે ખરાં, છતાં પણ તેઓમાં વિશેષ સૌષ્ઠવ અને ઉદારતાથી શોભતા કોઈ હોય તો એ પ્રસ્તુત ગ્રંથસર્જક જ છે. તેઓ પૂજ્યપાદ પ્રાતઃ સ્મરણીય, પ્રવચન પારદર્શી, પ્રશામામૃતસાગર, જિનશાસનના રત્નત્રયીરૂપી દીપકના દાયક, આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્વિજય દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના સુશિષ્યરત્ન છે. કર્મશાસ્ત્રોરૂપી સાગરમાં કુશળ કર્ણધાર, શ્રુતસાગરનો પાર પામેલા અને અનુયોગાચાર્ય એવા પૂજ્ય શ્રીપ્રેમવિજયજી ગણિવર્ય (પાછળથી ગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ) ને કોટિશઃ વંદના.

અસ્ય ગ્રન્થસ્ય પરિશોધને પ્રસિદ્ધ્યર્થં ચ પૂજ્યપાદમુનિગુણગરિષ્ઠાનાં મુનિવર્યાણાં શ્રીમન્મહાગલવિજયવરાણાં સત્પ્રયાસોઽપેક્ષિતઃ । તેષાં સદુપ-
દેશેનૈવ સૂર્યપુરનિવાસિ-શ્રેષ્ઠિવર્ય-“મંચ્છુભાઈ જીવનચન્દ ઝવેરી” ઇત્યય-
માર્થિકસાહાય્યં દત્તવાન્ ।

જિનેન્દ્રશાસનનભોનભોમળીનાં તેષાં સુશિષ્યરત્નાભ્યાં વ્યાખ્યા-
તૃચૂડામણિમુનિશ્રીમદ્રામવિજયશ્રીમજ્જમ્બૂવિજયવરાભ્યામપ્યયં ગ્રન્થો દૃગ્ગો-
ચરીકૃતો વર્તતે । પુનરન્યકોવિદવરાણામપિ નયનાતિથિત્વં ગતોઽસ્ત્યયં
ગ્રન્થઃ ।

પ્રાન્તેઽસ્યાં કર્મસિદ્ધૌ મનુષ્યસહજનિષ્ઠછદ્મસ્થત્વાદ્યનુભાવતો
મુદ્રણસ્વભાવતો વા સંશોધનેનાપ્યવશિષ્ટાનાં સ્વલિતાનામર્થે સુધીસહૃદય-
સજ્જનાનામનુગ્રહમેવાપેક્ષ્ય ઇમાં પ્રસ્તાવનાં સમાપ્તિં નયામિ ।

આ ગ્રંથના સંશોધન અને પ્રકાશનમાં પૂજ્યપાદ મુનિગુણોથી
શ્રેષ્ઠ એવા મુનિવર શ્રી મંગલવિજયજીએ અપેક્ષા મુજબ સુંદર પ્રયાસ
કર્યો છે. તેમના સદુપદેશથી જ સુરતનિવાસી શ્રીમંછુભાઈ જીવણચન્દ
ઝવેરીએ આર્થિક સહાય કરી છે.

જિનશાસનરૂપી ગગનમાં સૂર્યસમાન એવા તેમના બે સુશિષ્યરત્નો
(૧) વ્યાખ્યાનકાર ચૂડામણિ મુનિ શ્રીરામવિજયજી (૨) શ્રી જંબૂવિજયજી
છે. તેમણે પણ આ ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું છે. વળી અન્ય વિચક્ષણોએ
પણ આ ગ્રંથનું નિરીક્ષણ કર્યું છે.

પ્રાન્તે મનુષ્યમાં સહજપણે રહેલા છન્દસ્થપણાના કારણે કે
મુદ્રણ સ્વભાવના કારણે સંશોધિત કરવા છતાં પણ કર્મસિદ્ધિમાં
ભૂલો રહી ગઈ હોય, તેના માટે બુદ્ધિશાળી અને સંવેદનશીલ એવા
સજ્જનોના અનુગ્રહની આશા રાખીને આ પ્રસ્તાવનાને સમાપ્ત કરું
છું.

પૂજ્યપાદાનુયોગસ્રષ્ટ્રશ્રીમત્પ્રેમવિજયગણિવરાન્તિષદવતંસવિદ્વદ્વર્યમુનિ-
રાજશ્રીમજ્જમ્બૂવિજયચરણામ્ભોજચઞ્ચરીકાયમાણવિનેયાણુઃ ।

- રક્ષિતવિજયો મુનિઃ ।

- પૂજ્યપાદ અનુયોગ સર્જનકાર
શ્રીમદ્ પ્રેમવિજયજી ગણિવર્ય શિષ્યરત્ન
વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી જંબૂવિજયજી-
ચરણકમળમાં ભ્રમર સમાન શિષ્યાણુ-
મુનિશ્રી રક્ષિતવિજયજી

શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ જન્મશતાબ્દીએ નવલું નજરાણુ

જ્ઞાનામૃતં ઓજસમ્...

પરિવેષક

પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ. હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરશિષ્ય
આ. કલ્યાણબોધિસૂરીશ્વરજી મ.સા.

૧. સિદ્ધાન્તમહોદયિ મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
૨. ભુવનભાનવીયમ્ મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ, સવાર્તિક.
૩. સમતાસાગર મહાકાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
૪. પરમપ્રતિષ્ઠા કાવ્યમ્ - સાનુવાદ, કલાત્મક આલ્ભમ સાથે.
૫. જીરાવલીયમ્ કાવ્યમ્ - સાનુવાદ.
૬. પ્રેમમંદિરમ્ - કલ્યાણમંદિરપાદપૂર્તિ સ્તોત્ર - સાનુવાદ, સવાર્તિક.
૭. ઇંદોલંકારનિરૂપણમ્ - કવિ બનવાનો શોર્ટકટ - પોકેટ ડાયરી.
૮. તત્ત્વોપનિષદ્
૯. વાહોપનિષદ્
૧૦. વેદોપનિષદ્
૧૧. શિક્ષોપનિષદ્
૧૨. સ્તવોપનિષદ્ - શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ તથા
કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અદ્ભુત
સ્તુતિઓના રહસ્ય - સાનુવાદ.
૧૩. સત્ત્વોપનિષદ્ - યોગસાર ચતુર્થપ્રકાશવૃત્તિ - સાનુવાદ.
(માત્ર સંયમી ભગવંતો માટે)
૧૪. દેવધર્મોપનિષદ્ - મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીકૃત દેવધર્મપરીક્ષા
ગ્રંથની ગુર્જર ટીકા
૧૫. પરમોપનિષદ્ - મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આદિ કૃત
પાંચ 'પરમ' કૃતિઓ પર ગુર્જરવૃત્તિ
૧૬. આર્ષોપનિષદ્-૧
૧૭. આર્ષોપનિષદ્-૨

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિકૃત
ષષ્ઠી, અષ્ટમી, નવમી અને અષ્ટાદશી
દ્વાત્રિંશિકા પર સંસ્કૃત ટીકા - સાનુવાદ.

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ તથા
કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અદ્ભુત
સ્તુતિઓના રહસ્ય - સાનુવાદ.

યોગસાર ચતુર્થપ્રકાશવૃત્તિ - સાનુવાદ.
(માત્ર સંયમી ભગવંતો માટે)

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીકૃત દેવધર્મપરીક્ષા
ગ્રંથની ગુર્જર ટીકા

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી આદિ કૃત
પાંચ 'પરમ' કૃતિઓ પર ગુર્જરવૃત્તિ

શ્રી પ્રત્યેકબુદ્ધપ્રણીત ઋષિભાષિત
(ઈંસિભાસિયાઈ) આગમસૂત્ર પર સંસ્કૃત ટીકા.

૧૮. વૈરાગ્યોપનિષદ્ - શ્રીહરિદરોપાધ્યાયકૃત ભર્તૃહરિનિર્વેદ નાટક-
ભાવાનુવાદ.
૧૯. સૂક્તોપનિષદ્ - પરદર્શનીય અદ્ભુત સૂક્તોનો સમુચ્ચય
તથા રહસ્યાનુવાદ
૨૦. કર્મોપનિષદ્ - સિદ્ધાન્તમહોદયિ શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરજીકૃત
કર્મસિદ્ધિ ગ્રંથ પર ભાવાનુવાદ.
૨૧. વિશેષોપનિષદ્ - શ્રી સમયસુંદરોપાધ્યાયજીકૃત વિશેષશતક ગ્રંથ
પર ગુર્જર ભાવાનુવાદ.
૨૨. હિંસોપનિષદ્ - શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ અલંકૃત
હિંસાષ્ટક ગ્રંથ પર ગુર્જર ટીકા.
૨૩. અહિંસોપનિષદ્ - અજ્ઞાતકર્તૃક (પ્રવાદત: શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
મહારાજા કૃત) નાનાચિત્તપ્રકરણ પર
સંસ્કૃત ટીકા-સાનુવાદ.
૨૪. ધર્મોપનિષદ્ - વેદ થી માંડીને બાઈબલ સુધીના
ધર્મશાસ્ત્રોના રહસ્ય.
૨૫. શમોપનિષદ્ - નવનિર્મિત સમ્પ્રક પ્રકરણ - સાનુવાદ.
૨૬. લોકોપનિષદ્ - શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય
ગ્રંથ પર સંસ્કૃત વૃત્તિ (ભાગ-૧).
૨૭. આત્મોપનિષદ્ - શ્રી ઉદયનાચાર્યકૃત આત્મતત્ત્વવિવેક
ગ્રંથ પર ગુર્જર ટીકા (ભાગ-૧).
૨૮. સામ્યોપનિષદ્ - મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીકૃત સમાધિ-
સામ્યદ્વાત્રિંશિકા સચિત્ર સાનુવાદ.
૨૯. સદ્બોધોપનિષદ્ - સદ્બોધચન્દ્રોદય પંચાશિકા પર સંસ્કૃત
વાર્તિક - સાનુવાદ
૩૦. સ્તોત્રોપનિષદ્ - શ્રીવજ્રસ્વામિકૃત શ્રીગૌતમસ્વામિસ્તોત્ર -
સચિત્ર સાનુવાદ.

૩૧. દર્શનોપનિષદ્-૧ } શ્રી માઘવાચાર્યકૃત સર્વદર્શનસંગ્રહ
૩૨. દર્શનોપનિષદ્-૨ } ગ્રંથ પર ગુર્જર ભાવાનુવાદ.
૩૩. રામાયણના તેજ કિરણો - રામાયણી માટે પર્યાપ્ત આલંબન
૩૪. અસ્પર્શોપનિષદ્ - મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીકૃત
અસ્પૃશદ્ગતિવાદ પર ગુર્જર વૃત્તિ
૩૫. હિતોપનિષદ્ - અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના યતિશિક્ષોપદેશાધિકાર
તથા યતિશિક્ષાપંચાશિકા પર ગુર્જર વાર્તિક +
સાનુવાદ સાવચૂરિ યતિવિચાર
૩૬. જ્ઞાનોપનિષદ્ - અષ્ટાવક્ર ગીતા પર સંસ્કૃત વૃત્તિ.
૩૭. સંબોધોપનિષદ્ - સટીક શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત સંબોધસપ્તતિ
ગ્રંથ પર ગુર્જરવૃત્તિ
૩૮. ઈષ્ટોપનિષદ્ - શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામિકૃત ઈષ્ટોપદેશ ગ્રંથ
પર સંસ્કૃત ટીકા-સાનુવાદ
૩૯. વિમોહોપનિષદ્ - શ્રીયશપાલમંત્રીકૃત મોહરાજપરાજય નાટક
પર વિષમપદવ્યાખ્યા અને અનુવાદ
૪૦. શ્રામણ્યોપનિષદ્ - દશવિધ યતિધર્મ પર નવનિર્મિત પ્રકરણ
(બીજું નામ શ્રમણશતક)
૪૧. સકુળતાનું સરનામું - સકુળ જીવન જીવવા માટે સકુળ
કિમિયાઓ
૪૨. સૂત્રોપનિષદ્ - શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર-દ્વિતીયશ્રુતસ્કંધ પર સંસ્કૃત
સંગ્રહણી. (શ્રીસૂત્રકૃતાંગદીપિકા ભાગ-૨ના
પુનઃ સંપાદન સાથે.)
૪૩. પ્રવ્રજ્યોપનિષદ્ - અજ્ઞાતપૂર્વાચાર્યકૃત પ્રવ્રજ્યાવિધાન પ્રકરણ પર
ગુર્જર વૃત્તિ

૪૪. પ્રસન્નતાની પરબ - વક્તા-શ્રોતા બંનેને ઉપયોગી
વૈરાગ્યાદિ રસઝરણા.
૪૫. દેશનોપનિષદ્ - વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂ. ગુરુદેવશ્રીની
વાચનાઓનું સંસ્કૃત કાવ્યમય અવતરણ.
૪૬. જીરાવલા જુહારીએ - ગીત ગુંજન.
૪૭. ઉપદેશોપનિષદ્ - ઉપદેશરત્નકોષ ગ્રંથ પર વિશદ વૃત્તિ.
૪૮. પ્રાર્થનોપનિષદ્ - અલંકારિક સ્તુતિઓ પર તાત્પર્યવૃત્તિ-
સાનુવાદ.

In Process.....

- * અંગોપનિષદ્ - અઘાવધિ અમુદ્ધિત આગમ અંગચૂલિકાસૂત્ર
પર નૂતન સંસ્કૃતવૃત્તિ
- * વર્ગોપનિષદ્ - અઘાવધિ અમુદ્ધિત આગમ વર્ગચૂલિકાસૂત્ર
પર નૂતન સંસ્કૃતવૃત્તિ
- * બોટિકોપનિષદ્ - અઘાવધિ અમુદ્ધિત કૃતિઓ-બોટિક પ્રતિષેધ,
બોટિક નિરાકરણ, દિગંબરમત ખંડન,
બોટિકોચ્યાટનના સમન્વય સાથે
અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે
દિગંબરમતની ગંભીર સમીક્ષા
- * આગમોપનિષદ્ - આગમપ્રતિપક્ષનિરાકરણ (વિસંવાદ
પ્રકરણ) પર વિશદ વિવરણ
- * દુઃષમોપનિષદ્ - દુઃષમગાંડિકા ગ્રંથ પર વિશદ વૃત્તિ.
- * આચારોપનિષદ્ - શ્રીદેવસુંદરસૂરિકૃત સામાચારી પ્રકરણ પર
વિશદ વૃત્તિ

❖ ❖ ❖ શ્રી જિનશાસન સુકૃત મુખ્ય આધારસ્તંભ ❖ ❖ ❖

- (૧) નયનબાળા બાબુભાઈ જરીવાલા
 હ. લીનાબેન ચંદ્રકુમારભાઈ જરીવાલા પરિવાર (મુંબઈ)
 (૨) મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ
 હ. રમાબેન પુંડરીકભાઈ શાહ પરિવાર - ખંભાત (મુંબઈ)

❖ ❖ ❖ શ્રી જિનશાસન સુકૃત આધારસ્તંભ ❖ ❖ ❖

- (૧) નયનબાળા બાબુભાઈ જરીવાલા
 હ. શોભનાબેન મનીશભાઈ જરીવાલા પરિવાર (મુંબઈ)

❖ ❖ ❖ શ્રુતસમુદ્ધારક ❖ ❖ ❖

૧. ભાણભાઈ નાનજી ગડા, મુંબઈ
(પ્રેરક : પ.પૂ.ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરિ મ.સા.)
૨. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ
૩. શ્રી શાંતિનગર શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ
(પ્રેરક : પ.પૂ.તપસમ્રાટ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હિમાંશુસૂરિ મ.સા.)
૪. શ્રી શ્રીપાલનગર જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ
(પ્રેરક : પ.પૂ.ગ.આ.રામચંદ્રસૂરિ મ.સા.ની દિવ્યકૃપા તથા પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય મિત્રાનંદ સૂ.મ.સા.)
૫. શ્રી લાવણ્ય સોસાયટી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ
(પ્રેરક : પ.પૂ.પંન્યાસજી શ્રી કુલચંદ્રવિજયજી ગણિવર્ય)
૬. નયનબાલા બાબુભાઈ સી. જરીવાલા હા. ચંદ્રકુમાર, મનીષ, કલ્પનેશ
(પ્રેરક : પ.પૂ.મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ.સા.)
૭. કેશરબેન રતનચંદ કોઠારી હા. લલિતભાઈ
(પ્રેરક : પ.પૂ.ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ)
૮. શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છીય જૈન પૌષઘશાલા ટ્રસ્ટ, દાદર, મુંબઈ

૯. શ્રી મુલુંડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, મુલુંડ, મુંબઈ
(આચાર્યદેવ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મ.સા.ની પ્રેરણાથી)
૧૦. શ્રી સાંતાક્રુઝ શ્વે. મૂર્તિ. તપાગચ્છ સંઘ, સાંતાક્રુઝ, મુંબઈ
(પ્રેરક : આચાર્યદેવ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મ.સા.)
૧૧. શ્રી દેવકરણ મૂલજીભાઈ જૈન દેરાસર પેઢી, મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ
(પ્રેરક : પ.પૂ. મુનિરાજશ્રી સંયમબોધિ વિ.મ.સા.)
૧૨. સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, ખંભાત (પૂ.સા. શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ.તથા પૂ.સા.શ્રી સ્વચંપ્રભાશ્રીજી મ. તથા પૂ.સા. શ્રી દિવ્યશાશ્રીજી મ. ની પ્રેરણાથી મૂળીબેનની આરાધનાની અનુમોદનાર્થે)
૧૩. બાબુ અમીચંદ પત્રાલાલ આદીશ્વર જૈન ટેમ્પલ ચેરીટીબલ ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૬. (પ્રેરક : પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિ વિજયજી મ.સા. તથા પૂ.મુનિરાજશ્રી મહાબોધિ વિજયજી મ.સા. તથા પૂ. મુનિરાજશ્રી હિરણ્યબોધિ વિજયજી મ.સા.)
૧૪. શ્રી શ્રેયસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ
(પ્રેરક : પૂ. મુનિશ્રી હેમદર્શન વિ.મ. તથા પૂ. મુનિશ્રી રમ્યઘોષ વિ.મ.)
૧૫. શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, મંગલ પારેખનો ખાંચો, શાહપુર, અમદાવાદ (પ્રેરક : પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી રુચકચંદ્રસૂરિ મ.)
૧૬. શ્રી પાર્શ્વનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, સાંઘાણી એસ્ટેટ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ (પ્રેરક : પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ.સા.)
૧૭. શ્રી નવજીવન સોસાયટી જૈન સંઘ, બોમ્બે સેન્ટ્રલ, મુંબઈ
(પ્રેરક : પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિ વિ. મ.)
૧૮. શ્રી કલ્યાણજી સોભાગચંદજી જૈન પેઢી, પીડવાડા. (સિદ્ધાંતમહોદધિ સ્વ. આ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના સંયમની અનુમોદનાર્થે)
૧૯. શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છ સંઘ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ (પ્રેરક : વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂ.આ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મ.સા.)
૨૦. શ્રી આંબાવાડી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ
(પ્રેરક : પૂ.મુનિ શ્રીકલ્યાણબોધિ વિ.મ.)
૨૧. શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, વાસાણા, અમદાવાદ

નમઃ સ્યાદ્વાદવાદિને ।
 પરમગુરુ-શ્રીમદ્વિજયદાનસૂરીશ્વરેભ્યો નમઃ ।
 આચાર્યવર્ય-શ્રીમદ્વિજયદાનસૂરીશ્વરાન્તિષત્-
 અનુયોગાચાર્યશ્રીમત્પ્રેમવિજયગણિગુમ્ફિતા-

કર્મસિદ્ધિ:

પ્રણમ્ય શ્રીમહાવીરં, વિશ્વતત્ત્વોપદર્શકમ્ ।

વિશ્વવૈચિત્ર્યનિર્વાહા, કર્મસિદ્ધિઃ પ્રતન્યતે ॥૧॥

સુવિદિતં હ્યેતત્ શેમુષીશાલિશેખરાણાં વિબુધવૃન્દવર્યાણામ્, યદુત
 દૃષ્ટમાત્રરમણીયશબ્દાદિપચ્ચવિષયગિરિશિખરકૂટવિકટીભૂતપથે નાના-
 વિધધનધાન્યાદિસમુપાર્જનેહારૂપમહામરુત્પૂર્ણક્રોધાદ્યુગ્રકષાયચતુષ્કપાતાલ-
 કલશાકુલે માનસિકસદ્કલ્પવિકલ્પતરંગતરલે સ્મરૌર્વાગ્નિવિહ્વલીભૂતે

વિશ્વના તત્ત્વનો ઉપદેશ આપનારા એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુને
 પ્રણામ કરીને, વિશ્વની વિચિત્રતાનો નિર્વાહ કરનારી કર્મસિદ્ધિનો
 પ્રારંભ કરાય છે. ॥૧॥

બુદ્ધિશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદ્વાનોના ઉત્તમ વૃન્દોને આની
 સારી રીતે જાણ છે કે આ સંસાર સાગર કેવો છે - અહીં માત્ર
 ઉપલક દષ્ટિએ રમણીય લાગે એવા શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો છે.
 તેઓ પર્વતોના શિખરોના સમૂહ જેવા છે. તેનાથી સંસારસાગરમાં
 માર્ગો વિકટ થઈ ગયા છે.

લવણ સમુદ્રમાં ચાર મહા પાતાલ-કલશો છે. જેમાં વાયુને
 કારણે દબાણ રહે છે અને પરિણામે સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટ આવે છે.
 સંસારસાગરમાં પણ ક્રોધાદિ ચાર ઉત્કટ કષાયોરૂપી પાતાલકલશો
 છે. અનેક પ્રકારની ધન-ધાન્ય વગેરેનું ઉપાર્જન કરવાની લાલસારૂપ

ઘોરરોગશોકાદિસ્વરૂપમત્સ્યકચ્છપાદનેકજન્તુજાતવ્યાકુલે ચરાચરેઽસ્મિન્
 સંસારનીરાકરે કેચિદાધિવ્યાધ્યુપાધિપરિપીડ્યમાનાઃ, કેચિત્તુ પ્રાજ્યરાજ્યૈશ્વર્ય-
 સ્ત્રીવિલાસાદનેકવિધાલ્પકાલિકસુખાભાસસમુત્કણ્ઠિતચેતસઃ, અન્યે તુ
 યમનિયમપોતારૂઢા અપિ દુર્મતિમત્સરશાઠ્યાદિવિદ્યુદ્વાર્તાગર્જનૈઃ મિથ્યાત્વ-
 પદ્મિકલસ્વલનાદ્યુત્પાદાદ્ ભ્રાન્તચેતસો દરીદૃશ્યન્તે, તન્નિબન્ધનં કર્માન્તરેણ
 ન કિમપિ પશ્યામઃ ।

તદુક્તં વાચકપુદ્ગલૈઃ શ્રીમદ્વિજયગણિભિઃ-

“યેષાં ભ્રૂભદ્ગમાત્રેણ, ભજ્યન્તે પર્વતા અપિ ।

તૈરહો કર્મવૈષમ્યે, ભૂપૈર્ભિક્ષાઽપિ નાપ્યતે ॥૧॥”

(જ્ઞાનસારે ૨૧-૨)

મોટા પવનથી એ પાતાલકલશો ભરેલા છે.

એ સંસારસાગર માનસિક સંકલ્પ-વિકલ્પોરૂપી તરંગોથી ચંચળ
 છે, કામરૂપી વડવાનળથી વિહ્વળ છે અને ઘોર રોગ, શોક વગેરેસ્વરૂપ
 માછલા, કાચબા વગેરે અનેક જીવોના સમૂહથી વ્યાકુળ છે. એવા
 સ્થાવર-જંગમરૂપ સંસારસાગરમાં કેટલાક જીવો આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી
 અત્યંત પીડાય છે, કેટલાક વિશાળ રાજ્ય-ઐશ્વર્ય-સ્ત્રીવિલાસ વગેરે
 અનેક પ્રકારના અલ્પકાલીન સુખાભાસ માટે ઉત્સુક ચિતવાળા છે,
 કેટલાક યમ-નિયમરૂપ નૌકામાં આરુઠ થયા હોવા છતાં પણ દુર્બુદ્ધિ,
 મત્સર, શઠતા વગેરેરૂપી વીજળી, પ્રતિકૂળપવન અને ભયાનક
 અવાજોથી તથા મિથ્યાત્વરૂપી કાદવથી સ્ખલના વગેરે થવાથી ભ્રાન્ત
 ચિતવાળા દેખાય છે. તેનું કારણ કર્મ સિવાય બીજુ કાંઈ જ લાગતું
 નથી. વાચકવરશ્રી યશોવિજયજી ગણિવર્યે તે જ કહ્યું છે -

‘જેમના ભવાં ચડતા જ પર્વતો પણ ભાંગી જાય તેવા
 રાજાઓ પણ કર્મ વિષમ બને એટલે ભિક્ષા પણ પામી શકતા
 નથી.’ (જ્ઞાનસાર ૨૧-૨)

તથા ચોક્તમ્-

રમારાજ્યભ્રંશઃ સ્વજનવિરહઃ પુત્રમરણમ્,
પ્રિયાણાં ચ ત્યાગો રિપુબહુલદેશે ચ ગમનમ્ ।
હરિશ્ચન્દ્રો રાજા વહતિ સલિલં પ્રેતસદને,
ભવસ્થા તસ્યૈષા અહહ ! વિષમાઃ કર્મગતયઃ ॥૧૧॥

નીચૈર્ગોત્રાવતારશ્ચરમજિનપતેર્મલ્લિનાથેઽબલાત્વ-
માન્ધ્યં શ્રીબ્રહ્મદત્તે ભરતનૃપજયઃ સર્વનાશશ્ચ કૃષ્ણો ।
નિર્વાણં નારદેઽપિ પ્રશમપરિણતિઃ સ્યાચ્ચિલાતીસુતે વા,
ત્રૈલોક્યાશ્ચર્યહેતુર્જયતિ વિજયિની કર્મનિર્માણશક્તિઃ ॥

અન્યૈરપિ-

“બ્રહ્મા યેન કુલાલવન્નિયમિતો બ્રહ્માણ્ડભાણ્ડોદરે,
વિષ્ણુર્ચેન દશાવતારગહને ક્ષિપ્તો મહાસઙ્કટે ।

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે - લક્ષ્મી અને રાજ્ય ગુમાવી દીધા, સ્વજનોનો વિયોગ થયો, પુત્રનું મરણ થયું, પ્રિયાનો ત્યાગ થયો, ઘણા શત્રુઓવાળા દેશમાં ગમન થયું, આટલું ઓછું હોય, તેમ હરિશ્ચન્દ્ર રાજા સ્મશાનમાં પાણી વહન કરે છે. તેની સાંસારિક કર્મગતિઓ કેટલી વિષમ છે.

પ્રભુ વીર નીચ ગોત્રમાં અવતર્યા, મલ્લિનાથ ભગવાન સ્ત્રીપણું પામ્યા, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી આંધળો થયો, ભરતચક્રીનો પણ બાહુબલિ દ્વારા પરાજય થયો, શ્રીકૃષ્ણનો સર્વનાશ થયો. નારદનું પણ નિર્વાણ થયું, ચિલાતીપુત્રમાં પણ પ્રશમની પરિણતિ થઈ. ખરેખર, ત્રણે લોકને આશ્ચર્ય કરાવનારી એવી કર્મનિર્માણ શક્તિ જય પામે છે.

અન્યોએ પણ કહ્યું છે - જેણે બ્રહ્માંડરૂપી ભાજનના મધ્યમભાગે બ્રહ્માને કુંભારની જેમ નિયુક્ત કરી દીધો, જેણે વિષ્ણુને દશ

રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે ભિક્ષાટનં સેવતે,
સૂર્યો ભ્રામ્યતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥૧૧॥”
બૌદ્ધૈરપિ-

“ઇત એકનવતિતમે કલ્પે, શક્ત્યા મે પુરુષો હતઃ ।
તેન કર્મવિપાકેન, પાદે વિદ્ધોઽસ્મિ ભિક્ષવઃ ॥૧૧॥”

ઇત્યાદિનેદં દરીદૃશ્યમાનં વિશ્વવૈચિત્ર્યં કાર્યવૈચિત્ર્યનિર્વાહકવિચિત્ર-
શક્તિયુક્તકર્મકૃતમેવ સ્ફુટતયા નિશ્ચીયતે ।

નનુ મનુષ્યત્વપશુત્વાદિવિશ્વવૈચિત્ર્યં પ્રાગ્ભવીયમનુષ્યત્વાદિગત્યુત્પા-
દક્રિયયૈવોપપાદ્યતાં કિમન્તર્ગઙ્ગુના કર્મણેતિ ચેત્ ? ન સ્વાધિકર-

અવતારથી ગહન મહા સંકટમાં નાખી દીધો, જેનાથી શંકર કપાલરૂપી પાણિપુટકમાં ભીખ માંગતો ફરે છે, જેનાથી સૂર્ય હંમેશા આકાશમાં ભમતો રહે છે, તે કર્મને નમસ્કાર થાઓ.

બૌદ્ધોએ પણ કહ્યું છે - આ જન્મથી માંડીને ૮૧ માં જન્મમાં મેં છરીથી પુરુષને હણ્યો હતો. હે ભિક્ષુઓ ! તે કર્મના વિપાકથી હું પણ પગે વીંધાયો છું.

આવા વચનોથી સ્પષ્ટરૂપે નિશ્ચય થાય છે, કે જે વિશ્વની વિચિત્રતા દેખાય છે, તે કાર્યવૈચિત્ર્યનો નિર્વાહ કરનાર અને વિચિત્ર શક્તિથી યુક્ત એવા કર્મથી જ કરાયેલું છે.

પૂર્વપક્ષ :- મનુષ્યપણું, પશુપણું વગેરે જે જગતની વિચિત્રતા છે, તેની સંગતિ તો પૂર્વભવની મનુષ્યપણું વગેરે ગતિને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાથી જ થઈ જાય છે. તો પછી વરોટિયા નકામા કર્મને માનવાની શું જરૂર છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે ક્રિયા તો પૂર્વભવમાં હતી અને મનુષ્યપણું વગેરે વિચિત્રતા તો વર્તમાનમાં છે. કારણ જે કાળમાં રહેલું છે જે ક્ષણે વર્તમાન છે, તે જ ક્ષણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે

ળક્ષણાવચ્છેદેનૈવ ફલજનકત્વેન વ્યવહિતહેતોઃ ફલપર્યન્તવ્યાપાર-
વ્યાપ્યત્વાવધારણાદત એવ- અન્યેષાં મતેઽપિ “સ્વર્ગકામો યજેત”
ઇત્યત્રાદૃષ્ટદ્વારા હેતુત્વકલ્પનં સદ્ગચ્છતે,

તથા ચોક્તમુદયનાચાર્યૈઃ-

‘ચિરધ્વસ્તં ફલાયાલં, ન કર્માતિશયં વિના।’ ઇતિ

(ન્યાયકુસુમાઞ્જલૌ ૧-૯)

નનૂપાદાનકારણવૈચિત્ર્યાત્ શરીરવૈચિત્ર્યં શરીરવૈચિત્ર્યાચ્ચ ભોગ-

તે જ ક્ષણે ફળનું જનક બની શકે. માટે પૂર્વભવની ક્રિયાને વિશ્વ
વૈચિત્ર્યનું અનંતર કારણ ન માની શકાય.

તેથી એવો નિર્ણય થાય છે કે ફળ સુધીના વ્યાપારમાં વ્યાપ્ય
એવો કોઈક વ્યવહિત હેતુ છે. ક્રિયા અને ફળની વચ્ચે એવો કોઈ
હેતુ છે કે જે ક્રિયાથી અલગ છે અને ફલોપધાન કરાવે છે. માટે જ
અન્યોના મતે પણ ‘સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો યજ્ઞ કરે’ આ વિધાનમાં
યજ્ઞ એ કર્મ દ્વારા સ્વર્ગનો હેતુ બને છે, આવી કલ્પના સંગત થાય
છે. આશય એ છે કે યજ્ઞ તો પૂરો પણ થઈ જાય છે. અને હજી
સ્વર્ગ તો મળતો નથી. તેથી યજ્ઞને સ્વર્ગનું કારણ શી રીતે કહી
શકાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કર્મના સ્વીકારથી જ થઈ શકે છે.
યજ્ઞથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને તેના ફળ તરીકે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ
થાય છે, આવું જૈનેતરો માને છે. ઉદયનાચાર્યે કહ્યું છે - જે ક્રિયા
ઘણા સમય પૂર્વે જ ધ્વંસ પામી છે, તે કોઈ ‘અતિશય’ માન્યા વિના
ફળ આપી શકે નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, શરીર જેમાંથી બને છે, તે તેનું ઉપાદાન
કારણ છે, ઉપાદાનકારણની વિચિત્રતાથી શારીરિક વિચિત્રતા થાય
છે. શારીરિક વિચિત્રતાથી વિષયોના ઉપભોગની વિચિત્રતા થાય છે.
અને આત્માને શરીરનો સંયોગ છે તેનાથી આત્માને તે તે ફળ
મળશે. તેથી અદૃષ્ટની કલ્પના કરવાનું શું કામ છે ? કર્મને માન્યા

વૈચિત્ર્યં શરીરસંયોગશ્ચાત્મનીતિ કિમદૃષ્ટકલ્પનયેતિ ચેત્ ? ન, શરીર-
સંયોગસ્યાત્મનીવાકાશાદાવપિ સત્ત્વેન તત્રાપિ ભોગાપત્તેઃ, ઉપષ્ટમ્બક-
સંયોગેન તસ્ય ભોગનિયામકત્વે તૂપષ્ટમ્બકસંયોગપ્રયોજકતયૈવાદૃષ્ટસિદ્ધિઃ।

તદુક્તં શ્રીમદ્ભિઃ હરિભદ્રસૂરિપાદૈઃ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે-(૧-૯૧)

“આત્મત્વેનાવિશિષ્ટસ્ય, વૈચિત્ર્યં તસ્ય યદ્વશાત્।

નરાદિરૂપં તચ્ચિત્ર-મદૃષ્ટં કર્મસઞ્જિતમ્।।૧।।” ઇતિ।

વિના જ બધી વિચિત્રતાઓની સંગતિ થઈ જાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, શરીરનો સંયોગ તો જેવો આત્મામાં છે તેવો
આકાશ વગેરેમાં પણ છે. તેથી જો શરીરસંયોગથી જ ભોગરૂપી ફળ
મળતું હોય, તો આકાશાદિમાં પણ ભોગ માનવો પડશે. માટે
શરીરસંયોગથી જ ફળ મળે છે, તેવું ન માની શકાય.

પૂર્વપક્ષ :- અમે થોડો સુધારો કરીએ. માત્ર શરીરસંયોગ જ
આત્માને ફળ આપે છે. તેમ નહીં, પણ જે ઉપષ્ટંભ કરે, કોઈ પણ
સારી નરસી અસર કરે તેવો શરીરસંયોગ ભોગરૂપી ફળ આપે છે,
તેમ અમે કહીશું. આવો શરીરસંયોગ તો આકાશમાં નહીં પણ
આત્મામાં જ છે, માટે પૂર્વોક્ત દોષ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- શાબાશ, ઉપષ્ટંભક સંયોગથી જ ભોગ થાય,
આવું માનીને તમે પોતે જ કર્મની સિદ્ધિ કરી દીધી છે. કારણ કે
એ ઉપષ્ટંભક સંયોગ પણ આત્મામાં જ થાય અન્યત્ર નહીં એવું શી
રીતે થાય ? આ શંકાના સમાધાનમાં એમ જ કહેવું પડશે કે
આત્મામાં રહેલા કર્મો જ ઉપષ્ટંભક સંયોગના કારણ બને છે એ
કર્મોના કારણે જ ઉપષ્ટંભક સંયોગ થાય છે. આ રીતે કર્મની સિદ્ધિ
થઈ જાય છે.

પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયમાં કહ્યું
છે - ‘આત્મરૂપે દરેક જીવો સરળા જ હોવા છતાં પણ જેના કારણે
મનુષ્યપણું વગેરેરૂપ વિચિત્રતા થાય છે તે વિવિધ પ્રકારનું અદૃષ્ટ છે,

અપિ ચૈકજાતીયદુગ્ધપાનાદૌ કથં પુરુષભેદેન સુખદુઃખાદિભેદઃ, ન ચ ક્વચિદ્દુગ્ધાદેઃ કર્કટ્યાદિવત્ પિત્તાદ્યુદ્બોધકત્વેન તદ્ભેદસિદ્ધિરિતિ વક્તવ્યમ્, સર્વત્ર તદાપત્તેઃ । નનુ યથા ભેષજં કસ્યચિદ્વ્યાધિમપનયતિ, કસ્યચિન્ન, કસ્યચિદ્વિપરીતમપિ જનયતિ, તદ્વદત્રાપીતિ ચેત્ ? ન, દુગ્ધપાનાદેઃ તૃપ્તિમત્ત્વેન સાક્ષાત્ સુખાદિતૌલ્યાત્, ઉત્તરકાલં તુ ધાતુ-વૈષમ્યાત્ ન તથા એવમેવ કર્કટ્યાદિષ્વપિ સાક્ષાત્ તૃપ્તિમત્ત્વેન સુખાદિતૌલ્યં જેનું નામ કર્મ છે.’

વળી એક જ જાતનું દૂધ પીવું વગેરેમાં વ્યક્તિ ભેદે સુખ-દુઃખ વગેરેનો ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? કોઈને દૂધ પીવાથી લાભ થાય, આરોગ્ય મળે, કોઈને દૂધ પીવાથી તબિયત બગડે આવું શી રીતે થાય ? માટે આવી સુખ-દુઃખની વિચિત્રતામાં કર્મને જ કારણ માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :- આટલા નાના પ્રશ્ન માટે અદૃષ્ટની કલ્પના કરવાની શું જરૂર છે ? જુઓ જેમ કાકડી વગેરે અમુક પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોથી પિત્ત વગેરેનો પ્રકોપ થાય છે, તેમ કોઈ કોઈ વ્યક્તિને દૂધથી પણ તેવું થશે. આ રીતે દુગ્ધપાનથી જે સુખ-દુઃખનો ભેદ થાય છે તેની સિદ્ધિ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે તમે કર્મ જેવું કોઈ પ્રયોજક તત્ત્વ ન માનો, અને માત્ર દુગ્ધપાનથી જ પિત્તાદિપ્રકોપરૂપ ફળ થાય છે. તેવું માનો તો જે જે વ્યક્તિ દુગ્ધપાન કરે તે બધાને એક સરખી રીતે પિત્તાદિપ્રકોપ થવો જોઈએ. એવું માનવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- અરે ભાઈ, તમે નાહકની મથામણ કરો છો, જેમ કોઈનો રોગ દવાથી જતો રહે છે, કોઈનો નથી જતો, કોઈને વિપરીત પણ કરે છે, તે જ રીતે અહીં પણ સમજવું. એટલે કોઈ આપત્તિ નહીં રહે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જેમ, દુગ્ધપાનથી તૃપ્તિ થતી

સ્યાદેવ, તતઃ પિત્તાદ્યુદ્બોધકધાતુવૈષમ્યાભાવવિશિષ્ટ-દુગ્ધપાનત્વાદિના સુખાદિહેતુત્વકલ્પનાપેક્ષયાઽદૃષ્ટપ્રયોજ્યજાત્યવચ્છિન્નં પ્રત્યેવ દુગ્ધપાનાદેર્હેતુત્વેન લાઘવમિતિ । નન્વદૃષ્ટમન્તરેણાશ્રવિકારાણાં સ્વભાવતો વિચિત્રતોપલભ્યતે, તદ્વત્સુખાદિવૈચિત્ર્યમપિ સ્વભાવતો ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, સ્વભાવસ્યૈવ નિરાકરિષ્યમાણત્વાત્ । કિઞ્ચ પુદ્ગલમયત્વે સમાનેઽપિ જીવયુક્તત્વ-રૂપવિશેષકારણસદ્ભાવે ચ પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યમાનસ્થૂલતનોઃ કિં વિચિત્રતા હોવાથી તે સમયે તો તે સુખાદિરૂપ જ છે. પછી ધાતુની વિષમતાથી તે તેવું થતું નથી. તે જ રીતે કાકડી વગેરે પણ તે સમયે તો સુખાદિરૂપ થવું જ જોઈએ.

પણ તેવું તો નથી. માટે તમારે એવું કહેવું પડશે કે પિત્તાદિનો પ્રકોપ કરે એવા ધાતુવૈષમ્યના અભાવથી વિશિષ્ટ એવું જે દુગ્ધપાન વગેરે છે, તે સુખાદિનું હેતુ છે. પણ આવું કહેવામાં કારણ બહુ લાંબુ થાય છે = હેતુના નિર્વચનમાં શરીરકૃત ગૌરવ થાય છે.

માટે એવું લંબાણ કરવાના બદલે એમ જ કહેવું પડશે કે જે અદૃષ્ટથી પ્રયોજ્ય એવી જાતિથી અવિચ્છન્ન હોય, અર્થાત્ કર્મ દ્વારા થતા સુખ-દુઃખપણારૂપ જાતિથી યુક્ત જે (સુખાદિ) હોય તેના પ્રત્યે જ દુગ્ધપાનાદિ હેતુ છે. આ રીતે હેતુનું નિર્વચન કરવાથી જ લાઘવ થશે.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, વાદળાઓમાં કેટકેટલા વિકારો થાય છે. તેમાં કર્મ નહીં પણ સ્વભાવ જ કારણ હોય છે. તે જ રીતે સુખાદિનું વૈચિત્ર્ય પણ સ્વભાવથી જ હોઈ શકે ને ?

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે અમે આગળ સ્વભાવનું જ નિરાકરણ કરવાના છીએ. વળી, અમે તમને એક પ્રશ્ન કરીએ છીએ. આપણને જે કાંઈ પણ દેખાય છે તે પુદ્ગલમય છે. અર્થાત્ દૃશ્યમાન બધી જ વસ્તુમાં પુદ્ગલમયપણું તો સમાનરૂપે રહેવું જ છે. તે બધી વસ્તુઓમાંથી હવે માત્ર જીવોના શરીરોની વાત કરીએ. તે પુદ્ગલમય પણ છે અને

સ્વીક્રિયતે ન વા ?, સ્વીકારે તદ્દેતુકં વિચિત્રસ્વભાવમદૃષ્ટં સ્વીકરણીયં સ્યાદેવ, અસ્વીકારે તુ પ્રત્યક્ષબાધઃ। અપિ ચ ભવાન્તરગતસ્થૂલશરીર-નિબન્ધનીભૂતકાર્મણશરીરમન્તરેણ પરિત્યક્તસ્થૂલશરીરજન્તોરાગામિભવશરીર-ગ્રહણાભાવઃ સ્યાત્, ન ચ નિષ્કારણઃ શરીરપરિગ્રહો યુજ્યતે, તતશ્ચ પરિત્યક્તતનોસ્તદનન્તરમેવ સંસારવ્યવચ્છિત્તિઃ સ્યાત્। શરીરાભાવેઽપિ ભવભ્રમણસમ્ભવે ચ મુક્તાત્મનામપિ સંસારાપત્તિઃ, એવં ચ સતિ મોક્ષેઽનાશ્વાસ તેમાં જીવયુક્તત્વરૂપ વિશેષકારણ પણ છે. એવા પ્રત્યક્ષથી દેખાતા બાદર શરીરમાં તમે વિચિત્રતા માનો છો કે નહીં ?

જો માનો છો, તો તે વિચિત્રતાના કારણભૂત વિચિત્રસ્વભાવવાળું કર્મ માનવું જ પડશે.

હવે કર્મનો અસ્વીકાર કરવાનો કદાગ્રહ રાખી એમ કહો કે દૃશ્યમાન શરીરમાં કોઈ વિચિત્રતા નથી, તો પ્રત્યક્ષબાધ આવશે. કારણ કે તેમાં તો જુદા જુદા જીવોમાં જે ભેદ (વિચિત્રતા) હોય છે, તે પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે.

વળી જો ભવાન્તરગત સ્થૂલ શરીરમાં કારણભૂત એવું કાર્મણ શરીર ન હોય, તો જે જીવે સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે, તે આગામી ભવના શરીરનું ગ્રહણ જ નહીં કરે. આગામી ભવના શરીરનું ગ્રહણ કર્મથી થાય છે. તેના વિના નિષ્કારણ શરીરગ્રહણ ન થઈ શકે. માટે જો કર્મ જેવી વસ્તુ ન માનો તો જેવું કોઈ પણ જીવનું મૃત્યુ થાય, જીવ સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કરે, કે તરત જ તેના સંસારનો વ્યસ્થેદ થઈ જાય.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે જીવ સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી આગામી ભવના શરીરનું ગ્રહણ ન કરે, તો પણ તેનું ભવભ્રમણ ચાલુ રહેશે. તેથી તેના સંસારનો ઉચ્છેદ નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ :-ના, કારણકે જો શરીર વિના પણ ભવભ્રમણ થઈ શકતું હોય, તો મુક્ત જીવોને પણ ભવભ્રમણ થશે. અને આવું

ઇતિ। પ્રયોગાશ્ચાત્ર- સહેતુકાઃ સુખદુઃખાદયઃ કાર્યત્વાત્, ઘટાદિવત્। ન ચેષ્ટસંયોગાદયઃ સુખસ્યાનિષ્ટસંયોગાદયો દુઃખસ્યેતિ વાચ્યમ્, તુલ્યેઽપિ સાધને ફલભેદદર્શનાત્, તસ્માત્ યદેવ તયોરસાધારણં કારણં તદેવ કર્મેતિ।

થવાથી મોક્ષમાં પણ અનાશ્વાસ થશે. વાસ્તવિક મોક્ષ જેવું તત્ત્વ જ નહીં રહે. કર્મની સિદ્ધિ માટે અમે આવા અનુમાન પ્રયોગો કરીએ છીએ -

(૧) સુખ, દુઃખ વગેરે સકારણ છે કારણ કે તેઓ એક પ્રકારનું કાર્ય છે, ઘટાદિની જેમ.

જેમ ઘટ વગેરે કાર્ય છે તો તેમના કુંભાર વગેરે કારણ હોય જ છે. તેમ સુખ, દુઃખ વગેરે પણ કાર્ય છે. તેથી તેનું કોઈ ને કોઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. તે કારણ એ જ કર્મ છે.

પૂર્વપક્ષ :- સુખ, દુઃખનું કોઈ ને કોઈ કારણ છે એ તો અમે પણ માનીએ છીએ. પણ એ કારણ તરીકે કર્મને માનવાની શું જરૂર છે ? ઈષ્ટસંયોગ વગેરે સુખના કારણ છે અને અનિષ્ટ સંયોગ વગેરે દુઃખના કારણ છે. આ રીતે જ તમારું અનુમાન ઘટાવી દેવાનું. સુખ-દુઃખ સકારણ તરીકે સિદ્ધ થઈ જશે. પણ આ રીતે કર્મની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે એક જ કામ બે વ્યક્તિ કરી રહી હોય, બંનેના સાધન પણ સરખા જ હોય, એવા સ્થળે પણ જોવા મળે છે કે બંનેને જુદું જુદું ફળ મળે છે. માટે કાર્યભેદ જ બતાવે છે કે બંનેમાં કારણભેદ પણ છે. પહેલાને જે ફળ મળ્યું તેનું કારણ ભિન્ન હતું અને બીજાને જે ફળ મળ્યું, તેનું કારણ પણ ભિન્ન હતું. બંનેમાં સાધારણ (કોમન) કારણ ન હતું. ફળભેદ જ બતાવે છે કે બંનેમાં અસાધારણ કારણ હતું. આ અસાધારણ

તદુક્તં શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપાદૈઃ-

“અત્યિ સુહદુક્ષહેઠ્ઠ, કજ્જઓ બીયંકુરસ્સેવ।

સો દિટ્ઠો ચેવ મઙ્ગ-વ્વભિચારાઓ ન તં જુત્તં।।૧।।

જો તુલ્લસાહણાણં, ફલે વિસેસો ન સો વિણા હેઠ્ઠં।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ! ઘટ્ટો વ્વ હેઠ્ઠ ય સે કમ્મં।।૨।।”

(વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ૨૦૬૭-૨૦૬૮)

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયેઽપિ- (૧-૧૨-૧૩)

“તથા તુલ્યેઽપિ ચારમ્ભે, સદુપાયેઽપિ યો નૃણામ્।

ફલભેદઃ સ યુક્તો ન, યુક્ત્યા હેત્વન્તરં વિના।।૧।।

તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્ય-મત્ર હેત્વન્તરં પરૈઃ।

તદેવાદૃષ્ટમિત્યાહુ-રન્યે શાસ્ત્રકૃતશ્રમાઃ।।૨।।” ઇતિ।

કારણ એટલે જ કર્મ. પૂજ્યશ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષઆવશ્યક ભાષ્યમાં કહ્યું છે -

‘સુખ-દુઃખનો કોઈ હેતુ છે, કારણ કે તે કાર્ય છે. જેમ કે બીજા એ અંકુરનું કારણ છે. જો એમ કહો કે એ કારણ તરીકે અદૃષ્ટની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. દૃષ્ટ એવા ઈષ્ટસંયોગાદિને જ કારણ માની લો. તો એમ માનવું ઉચિત નથી. કારણકે તેમા અનેકાંત આવે છે. હે ગૌતમ ! સમાન સાધનોથી ક્રિયા કરે તેમને પણ પરસ્પર ભિન્ન ફળ મળે છે, તે નિષ્કારણ નથી. કારણ કે તે કાર્ય છે. ઘડાની જેમ. જે કાર્ય હોય તેનું કારણ અવશ્ય હોય જ. અને પ્રસ્તુતમાં તે કારણ કર્મ છે.’

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પણ કહ્યું છે- મનુષ્યો તુલ્ય આરંભ કરે, તેમાં સમ્યક્ ઉપાયનો પ્રયોગ પણ કરે, તો ય જે ફળભેદ થાય છે, તે કોઈ કારણાન્તર વિના યુક્તિથી ઘટતો નથી. માટે અહીં કોઈ કારણાન્તર છે, તેમ અન્યોએ અવશ્ય માનવું જોઈએ, આ કારણ તે

એવાઘબાલશરીરં શરીરપૂર્વકમિન્દ્રિયાદિમત્ત્વાત્ યુવશરીરવત્। ન ચ પૂર્વભવશરીરપૂર્વકમિત્યારેકણીયમ્, તસ્યાપાન્તરારાલગતાવભાવાત્। ન ચાશરીરિણો ગર્ભાવસ્થાયાં શરીરપરિગ્રહો યુક્તઃ, તન્નિયામકકારણાભાવાત્। ન ચ સ્વભાવસ્તન્નિયામક ઇતિ વક્તું શક્યતે, સ્વભાવસ્ય નિરાકરિષ્ય-

જ અદૃષ્ટ-કર્મ છે. એમ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં પરિશ્રમ કરનારા એવા અન્યો(જૈનો) એ કહ્યું છે.

(૨) દ્વિતીય અનુમાન પ્રયોગ આ મુજબ છે - બાળકનું પહેલું શરીર છે, તેનું કારણ અન્ય શરીર હોય છે. કારણ કે તે ઈન્દ્રિય વગેરેથી યુક્ત છે. જેમ કે યુવાનનું શરીર.

પૂર્વપક્ષ :- આ અનુમાનથી તમારે કાર્મણ શરીરની સિદ્ધિ નહીં થાય, બાળકનું પ્રથમ શરીર શરીરપૂર્વક છે, એવું ભલે સિદ્ધ થાય, પણ એ શરીર પૂર્વભવનું શરીર જ લેવાનું. કાર્મણ શરીર નહીં. પૂર્વભવનું શરીર જ આ ભવના પ્રથમ બાલશરીરનું કારણ બનશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જ્યારે જીવ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય, ત્યારે વચ્ચેની ગતિમાં પૂર્વભવનું શરીર હોતું નથી. માટે તેને આગામી ભવના શરીરનું કારણ ન કહી શકાય. જે હાજર જ નથી એ કારણ શી રીતે બને ?

પૂર્વપક્ષ :- જવા દો ને એ માથાફૂટ, જીવ કોઈ પણ જાતના શરીર વિના જ આગામી ભવમાં જાય છે અને ત્યાં ગર્ભાવસ્થામાં નવું શરીર ગ્રહણ કરે છે, એમ અમે માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- એ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જે અશરીરી છે, તે ગર્ભાવસ્થામાં આવીને શરીરનું ગ્રહણ કરે, તે શક્ય નથી. કારણ કે તે આ જ ગર્ભમાં આવે, આવા પ્રકારનું જ શરીર લે, એમાં નિયામક એવું કોઈ ચોક્કસ કારણ માન્યું નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અમે તેના નિયામક તરીકે સ્વભાવને નિયામક

માણત્વાત્, તસ્માદ્ યદેવ નિયામકં તદેવ કર્મેતિ ।

તદુક્તમ્ -

“બાલસરીરં દેહાન્તરપુવ્વં ઇન્દિયાઈમત્તાઓ ।

જહ બાલદેહપુવ્વો, જુવદેહો પુવ્વમિહ કમ્મં ।।૧।।” ઇતિ ।

તથા દાનાદિક્રિયા ફલવતી ચેતનારબ્ધત્વાત્, કૃષ્યાદિક્રિયાવ-
દિત્યનુમાનેનાપ્યદૃષ્ટસિદ્ધિઃ । ચેતનાઽનારબ્ધત્વેન પરમાણ્વાદિક્રિયાયાં
નાતિપ્રસન્નઃ । ન ચ ચેતનારબ્ધાઽપિ કાચિત્કૃષ્યાદિક્રિયા ફલાભાવતી
ભવત્યતોઽનૈકાન્તિક ઇતિ શક્યતે પ્રલપિતુમ્, ફલોદ્દેશેનૈવારમ્ભાત્, યદ્વા
માની લેશું.

ઉત્તરપક્ષ :- કહ્યું તો ખરું. અમે સ્વભાવવાદનું નિરાકરણ
કરવાના જ છીએ. માટે અહીં જે નિયામક છે, તે જ કર્મ છે. કહ્યું
પણ છે - ‘બાળ શરીર એ શરીરાન્તરપૂર્વક છે. કારણ કે તે ઈન્દ્રિય
વગેરેથી યુક્ત છે. જેમ કે યુવાશરીર બાલશરીરપૂર્વક હોય છે. અહીં
જે પૂર્વ (કારણ) છે, તે કર્મ (કાર્મણ શરીર) છે.

(૩) હવે કર્મસિદ્ધિમાં તૃતીય અનુમાન પ્રયોગ કરીએ છીએ -
- દાનાદિ ક્રિયાઓ સફળ છે, કારણ કે ચેતને તેનો આરંભ કર્યો
છે, જેમ કે ખેતી વગેરે ક્રિયા. અહીં ચેતને આરંભ કરેલી, એવું કહ્યું
તેથી પરમાણુ વગેરેની ક્રિયામાં અતિપ્રસંગ નહીં આવે, કારણ કે
પરમાણુ એ ચેતન નથી. માટે તેને લઈને અહીં અનેકાંત દોષ નહીં
આપી શકાય.

પૂર્વપક્ષ :- પરમાણુથી ભલે અનેકાન્ત ન આવે, અમે તમને
બીજી રીતે અનેકાન્ત દોષ આપીએ છીએ. ચેતન વડે આરંભ
કરાયેલ એવી પણ કેટલીક કૃષિ વગેરે ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. માટે
જે ક્રિયાનો ચેતન આરંભ કરે, તે સફળ જ હોય એવો નિયમ ન
રહેવાથી હેતુ અનેકાન્તિક બને છે.

દૈવાદિસામગ્રીવિકલત્વેન ફલાભાવત્ મનઃશુદ્ધ્યાદિસામગ્ર્યભાવવિશિષ્ટ-
દાનાદિક્રિયાયા અપિ ફલાજનકત્વાત્ । નનુ કૃષ્યાદિક્રિયાયાઃ દૃષ્ટધાન્યાદિ-
ફલવત્ દાનાદિક્રિયાયા અપિ મનઃપ્રસન્ન્યાદિદૃષ્ટફલમેવાસ્તુ કિમદૃષ્ટ-
કલ્પનયેતિ ચેત્ ? તર્હિ તસ્યા અપિ ક્રિયારૂપત્વેન ફલાવશ્યંભાવાત્,
તતોઽવશ્યમદૃષ્ટરૂપં ફલમેષ્ટવ્યમ્ । નનુ મનઃપ્રસન્ન્યાદિરૂપાયાઃ ક્રિયાયાઃ
દાનાદિક્રિયારૂપં દૃષ્ટફલમેવાસ્તુ દૃષ્ટમાત્રેણૈવ નિર્વાહે સતિ કિમદૃષ્ટ-

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે એવી ક્રિયાનો આરંભ પણ ફળના
ઉદ્દેશથી જ થાય છે. ખેતીથી મને ધાન્ય મળશે એવા આશયથી જ
ખેતીની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. માટે વ્યવહારથી તો તે ક્રિયા પણ
સફળ જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે આવા બહાનાઓથી માની જવાના નથી. પાક
ન થયો એટલે ખેતીની ક્રિયા નિષ્ફળ જ ગઈ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો અમે અમારા અનુમાનમાં પરિષ્કાર
કરશું. ચેતનની જે ક્રિયા પૂર્ણ સામગ્રી સાથે કરવામાં આવે છે, તે
સફળ છે. આવી પ્રતિજ્ઞા અમે કરીએ છીએ. હવે અનેકાન્ત દોષ
નહીં આવે. કારણ કે ખેતી વગેરેની જે ક્રિયા નિષ્ફળ ગઈ, તેમાં
ભાગ્ય વગેરે સામગ્રીની વિકલતા હતી. તે જ રીતે જે દાનાદિ
ક્રિયામાં પણ મનશુદ્ધિ આદિ સામગ્રીનો અભાવ હોય તે પણ
નિષ્ફળ જાય છે. બસ ? હવે અમારા પરિષ્કૃત અનુમાન વિષે તમારું
કોઈ સૂચન છે ?

પૂર્વપક્ષ :- તમે શા માટે આટલી બધી ભાંજગડમાં પડો છો ?
જુઓ, અમે તમને એવી સરસ સંગતિ કરી આપીએ કે તમારે કર્મના
ચક્કરમાં ન પડવું પડે. ખેતી વગેરેનું ફળ હોય છે ધાન્ય વગેરે. એ
ફળ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ને ? તે જ રીતે દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ પણ
જે પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવું મનની પ્રસન્નતા વગેરેરૂપ જ સમજવું. જે
દેખાતું જ નથી એવા અદૃષ્ટ (કર્મ) ની કલ્પનાનું શું કામ છે ?

કલ્પનયેતિ ચેત્ ? ન, મન:-પ્રસન્ન્યાદિક્રિયાં પ્રતિ દાનાદિક્રિયાયાઃ નિમિત્તકારણત્વાત્, નહિ ભવતિ યસ્ય યન્નિમિત્તકારણં તત્તસ્ય ફલમન્યથા દણ્ડોઽપિ ઘટફલતામાપદ્યેત। નન્વસ્તુ દાનાદિક્રિયાયાઃ શ્લાઘાદિકમેવ ફલં કૃષ્યાદિક્રિયાતઃ ધાન્યાદિફલમિવ, કિમદૃષ્ટકલ્પનાપ્રયાસેન, દૃષ્ટ-ફલાસુ ક્રિયાસુ એવ પ્રાયશો લોકાનાં પ્રવૃત્તિદર્શનાત્, કેષાઞ્ચિદેવાદૃષ્ટફલાસુ પ્રવૃત્તિદર્શનાચ્ચેતિ ચેત્ ? ન, કૃષ્યાદિક્રિયાતોઽપિ દૃષ્ટં ધાન્યાદિકં

ઉત્તરપક્ષ :- વાહ ભાઈ વાહ, તમારી સંગતિ તો અદ્ભૂત છે. જરા હજી આગળ વિચારો. મનની પ્રસન્નતા એ પણ એક જાતની ક્રિયા છે, તેથી તેનું પણ કોઈ ફળ માનવું પડશે ને ? એ ક્રિયાનું ફળ કર્મ છે એમ સ્વીકારી લો.

પૂર્વપક્ષ :- તમે તો બહુ ખટખટ કરો છો. વ્યક્તિએ દાન આપ્યું એટલે તેને પ્રસન્નતા થઈ એ પ્રસન્નતાને કારણે એ ફરી દાન આપશે. એ દાન જ પ્રસન્નતાનું ફળ બની જશે. આ રીતે દષ્ટ કારણથી જ કામ પતી જાય છે, તો અદષ્ટની કલ્પનાનું શું કામ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- ભલા માણસ ! મનની પ્રસન્નતા વગેરેરૂપ જે ક્રિયા છે તેનું નિમિત્તકારણ દાનાદિ ક્રિયા છે. જે જેનું નિમિત્તકારણ છે એ તેનું ફળ ન હોઈ શકે. માટે મનની પ્રસન્નતા વગેરેથી દાનાદિ ક્રિયા થાય છે, એવું ન માની શકાય. જે જેનું નિમિત્તકારણ હોય એ તેનું ફળ થઈ શકે તો દંડ પણ ઘટનું ફળ બની જશે.

પૂર્વપક્ષ :- ઠીક છે, તો પણ કર્મની કલ્પના કરવાની શું જરૂર છે ? જેમ કૃષિ વગેરેની ક્રિયાથી ધાન્ય વગેરે ફળ મળે છે, તેમ દાનાદિક્રિયાનું ફળ લોકપ્રશંસા વગેરે જ સમજી લેવું. વળી લોકો પ્રાયઃ કરીને સાક્ષાત્ જેનું ફળ દેખાતું હોય, તેવી જ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કેટલાંક જ તમારા જેવા કોમળ બુદ્ધિવાળા છે, કે જેઓ અદષ્ટ ફળવાળી ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમે હજી સુધી વસ્તુસ્થિતિને સમજ્યા નથી. ખેતી

ફલં ભવતુ મા વા પરમશુભારમ્ભવ્યાપ્યપાપરૂપં ફલં તુ ભવત્યેવ। નનુ દાનાદિક્રિયાયામાશંસિતત્વેન ભવત્વદૃષ્ટરૂપં ફલં, પરં કૃષ્યાદિક્રિયાયામ-નાશંસિતત્વેન તત્ કથં ભવતીતિ ચેત્ ? નન્વનાભોગતઃ કુત્રચિત્પ્રદેશે પતિતં વીજં સામગ્રીસદ્ભાવે કિં ફલં ન જનયતિ ? તદ્વદત્રાપિ, અન્યથા પશુવધાદિકર્તૃણાં સર્વેષાં મુક્ત્યાપત્તેઃ દાનાદિકર્તૃણાં સંસારા-નન્ત્યાપત્તેશ્ચ। નન્વેવમપિ નઃ કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? શૃણુત કૃષિ-હિંસાદ્યશુભાનુષ્ટાર્તૃણાં સર્વેષાં મુક્તિગમને એકોઽપિ તદનુષ્ટાતા તત્ફલા-વગેરેની ક્રિયાથી પણ પ્રત્યક્ષ એવું ધાન્યાદિરૂપ ફળ થાય કે ન પણ થાય, પણ અશુભ આરંભમાં વ્યાપ્ય એવું પાપરૂપ ફળ તો અવશ્ય થાય જ છે. માટે ‘ખેતીનું ફળ દષ્ટ જ હોય છે અદષ્ટ નથી હોતું,’ એ તમારી ગેરસમજ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અરે, પણ દાનાદિ ક્રિયામાં તો પુણ્યની આશંસા હોવાથી ભલે અદષ્ટ ફળ મળે, ખેતી વગેરે ક્રિયામાં તો આ ક્રિયાથી મને પાપ મળે એવી આશંસા હોતી જ નથી. તો પછી તે ક્રિયાથી પાપરૂપી ફળ શી રીતે મળે ?

ઉત્તરપક્ષ :- વ્યક્તિને જેની આશંસા હોય તેનું જ ફળ મળે એવો કોઈ નિયમ નથી. ભૂલથી કોઈ જગ્યાએ બીજ પડી જાય અને તેને યોગ્ય પૃથ્વી, પાણી વગેરે સામગ્રી મળી જાય તો શું તે ફળને ઉત્પન્ન કરતું નથી ? તે રીતે અહીં પણ સમજવું જોઈએ. જો આવું ન માનો, તો પશુ વધ વગેરે કરનારા બધાની મુક્તિ થઈ જશે. કારણ કે તમારી માન્યતાનુસાર તો તેમને પાપરૂપી ફળની આશંસા નથી, તેથી તેમને તે ફળ નહીં મળે. વળી દાનાદિના કર્તાને તો શુભ ફળ મળશે, કારણ કે તેમને તેવી આશંસા છે. અને આ ફળને ભોગવવા તેમને જન્મ લેવો પડશે. આ રીતે દાનાદિ કરનારના સંસારનો અંત જ નહીં આવે.

પૂર્વપક્ષ :- પણ એમ માનવામાં વાંધો શું છે ?

નુભવિતા ચ ન પ્રાપ્યેત, પ્રાપ્યેરંશ્ચ કેવલાઃ શુભક્રિયાનુષ્ઠાતારઃ તત્ફલા-
નુભવિતારશ્ચ, ન ચૈવં દૃશ્યતે, તસ્માત્ સર્વાસામપિ ક્રિયાણાં વિચિત્રત્વાત્
વિચિત્રસ્વભાવં તદ્ભિન્નમદૃષ્ટરૂપં ફલં ભવતીતિ દ્રષ્ટવ્યમ્। તથા સ્વપરપ્રમેય-
પ્રકાશકૈકસ્વભાવસ્યાત્મનઃ હીનગર્ભસ્થાનવિગ્રહવિષયેષુ વિશિષ્ટાભિરતિઃ
આત્મતદ્વ્યતિરિક્તકારણપૂર્વિકા, વિશિષ્ટાભિરતિત્વાત્, જુગુપ્સનીયપરપુરુષે

ઉત્તરપક્ષ :- સાંભળો, ખેતી, હિંસા વગેરે અશુભ અનુષ્ઠાન કરનારા સર્વે જે મોક્ષમાં જાય. તો એક પણ જીવ એવો જોવા નહીં મળે કે જે હિંસા કરતો હોય. એવો પણ કોઈ જીવ જોવા નહીં મળે કે જે હિંસાનું ફળ અનુભવતો હોય. કારણ કે એવા જીવો તો ક્યારના ય મોક્ષે જતા રહ્યા હશે. માટે એવા જ જીવો દેખાશે, કે જેઓ માત્ર શુભ ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરતાં હોય, અને તેવી ક્રિયાનું શુભ ફળ અનુભવતા હોય. પણ આવું તો દેખાતું નથી. માટે બધી જ ક્રિયાઓ વિચિત્ર હોવાથી તે ક્રિયાઓથી ભિન્ન એવું વિચિત્રસ્વભાવવાળું ‘કર્મ’ રૂપી ફળ હોય છે, એમ માનવું જોઈએ.

(૪) હવે કર્મસિદ્ધિ માટે ચતુર્થ અનુમાન કરાય છે – **પ્રતિજ્ઞા :-** આત્મા સ્વ અને પરરૂપી પ્રમેયનો જ પ્રકાશક છે, એવો આત્મા અધમ એવા ગર્ભસ્થાનમાં શરીર ધારણ કરવું વગેરે વિષયોમાં વિશિષ્ટ રસ ધરાવે તેમાં આત્મા અને તે શરીર કરતાં કોઈ અન્ય કારણ હેતુભૂત છે.

હેતુ :- કારણ કે તે એક વિશિષ્ટ રસ છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે જુગુપ્સા ઉપજે એવા (રોગી કે વૃદ્ધ) પરપુરુષ પર સુંદર એવી ફુલવધૂને શરીર વગેરેના ઉપભોગથી યતા વિશિષ્ટ રસની જેમ.

આશય એ છે કે પરપુરુષ જુગુપ્સનીય હોય, સ્ત્રી અત્યંત સુંદર હોય, છતાં પણ સ્ત્રીને તેની સાથે વિષયભોગ કરવામાં આનંદ આવતો હોય, રસ પડતો હોય, તો તેમાં કોઈક રહસ્ય હોવું જોઈએ.

કમનીયકુલકામિન્યાઃ તન્વાદ્યુપભોગજનિતવિશિષ્ટાભિરતિવત્। તથા વિગ્રહવતાં મોહોદયો વિગ્રહાદિવ્યતિરિક્તસંસર્ગપૂર્વકો મોહોદયત્વાત્, મદ્યપમોહોદયવત્। एवं संसारिज्ञानमशेषार्थ स्वविषये सावरणं भवति, तत्राप्रवृत्तिमत्त्वात्, यत् ज्ञानं स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत् तत्सावरणम्। यथा कामलिनः शङ्खविज्ञानमित्याद्यनेके प्रयोगा अदृष्टसिद्धौ स्वयमेवोद्घाः।

જેમ કે તે પુરુષ અતિ ધનવાન કે વિશિષ્ટ સત્તાધીશ હોય ઇત્યાદિ. માટે સુંદર ફુલવધૂ જુગુપ્સનીય પરપુરુષમાં રસ લે, તેમાં તે સ્ત્રી-પુરુષ કરતા ભિન્ન વસ્તુ = ધન, સત્તા વગેરે કારણ છે.

તે જ રીતે સ્વ-પર પ્રકાશક = જ્ઞાની એવો આત્મા પણ અધમ સ્થાને જન્મ લેવો વગેરે ક્રિયામાં રસ લે તેનું કોઈ ભિન્ન કારણ હોવું જોઈએ. એ કારણ તે જ કર્મ.

(૫) **પ્રતિજ્ઞા :-** જીવોને મોહોદય શરીરાદિથી ભિન્ન કારણપૂર્વક છે.

હેતુ :- કારણ કે તે મોહોદય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- મદિરાપાન કરનારના મોહોદયની જેમ.

મદિરાપાનથી મોહોદય થાય છે, તેમાં તે વ્યક્તિથી ભિન્ન એવી મદિરા કારણભૂત હોય છે. તેમ જીવને યતા મોહોદયમાં પણ કોઈ ભિન્ન કારણ હોવું જોઈએ. તે કારણ એ જ કર્મ.

(૬) **પ્રતિજ્ઞા :-** સર્વ વિષયક સંસારી જીવનું જ્ઞાન પોતાના વિષયમાં સાવરણ છે.

હેતુ :- કારણ કે તે એમાં પ્રવૃત્તિ કરતું નથી.

વ્યાપ્તિ :- જે જ્ઞાન સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે, તે સાવરણ છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે જેને કમળો થયો છે, તેનું શંખવિજ્ઞાન.

જેને કમળાનો રોગ થયો છે, તેને શંખપીળો છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. આમ તેનું જ્ઞાન શ્વેતવર્ણરૂપ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું નથી, તેથી એ જ્ઞાન સાવરણ છે. તે જ રીતે સંસારી જીવનું કોઈ પણ જ્ઞાન સ્વવિષયનું પૂર્ણજ્ઞાન કરી શકતું નથી. તેથી તે એમાં પ્રવૃત્તિ

નનુ મનુષ્યત્વાદિપરિણામપરિણતાનામેવ વિચિત્રસ્વભાવતાઽસ્તુ કિમદૃષ્ટ-
કલ્પનયા ? કલ્પને ચ તત્કર્તૃત્વેનાત્મનોઽપ્યભ્યુપગમપ્રસઙ્ગઃ ઇતિ ચેત્ ?
અસૌ કલ્પનાવજ્રપ્રહારો નાસ્તિકાનાં શિરસ્યસ્તુ, અસ્માભિસ્તુ તત્કર્તૃત્વેન
ભૂતાતિરિક્તાત્મનઃ સ્વીકૃતત્વાદિતિ ।

તદુક્તમ્-

“ભૂતાનાં તત્સ્વભાવત્વા-દયમિત્યપ્યનુત્તરમ્ ।

ન ભૂતાત્મક એવાત્મે-ત્યેતદત્ર નિર્દર્શિતમ્ ।।૧।।” ઇતિ

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૧-૧૪)

તત્તત્ક્રિયાધ્વંસસ્ય વિશ્વવિચિત્રતાયાઃ કારણત્વનિરાકરણં તુ કલ્પ-
કરતું નથી. આ આવરણ એ જ કર્મ છે. આ રીતે કર્મની સિદ્ધિ
કરતા અનેક અનુમાન પ્રયોગો સ્વયં જાણવા જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :- જેઓ મનુષ્યપણું વગેરે પરિણામોથી પરિણત છે,
તેવા પંચમહાભૂતોનો જ આ વિચિત્ર સ્વભાવ છે, એમ માની લો.
કર્મની કલ્પનાનું શું કામ છે ? વળી કર્મની કલ્પના કરો, તો કર્મના
કર્તા તરીકે આત્માનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે.

ઉત્તરપક્ષ :- કર્મકલ્પનાનો આ વજ્રપ્રહાર તો નાસ્તિકોના માથે
છે. કારણ કે તેમણે આત્મતત્ત્વને માન્યું નથી. અમે તો કર્મના કર્તા
તરીકે પાંચ ભૂતોથી ભિન્ન એવો આત્મા માન્યો જ છે. માટે અમારા
મતે કોઈ બાધ આવતો નથી. કહ્યું પણ છે -

ભૂતોના તથાવિધ વિચિત્રભોગ હેતુ સ્વભાવથી આવો ઈળભેદ
થાય છે. એ તો કોઈ જવાબ જ નથી. અર્થાત્ એ તો અત્યંત
શિથિલ સમાધાન છે. વળી આત્મા પંચભૂતમય નથી એવું અહીં
પૂર્વગ્રંથમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે આત્માનો સ્વભાવભેદ
કર્માધીન છે. (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્તબક ૧, શ્લોક ૮૪)

પૂર્વપક્ષ :- કર્મને પુરવાર કરવા તમે એવી દલીલ કરો છો કે

લતાતોઽવસેયમ્ ।

અપિ ચ ભવતિ પ્રવૃત્તિઃ કર્મક્ષયાર્થિત્વેન, ન તુ દુઃખધ્વંસાર્થિત્વેન,
દુઃખધ્વંસસ્ય પુરુષોદ્યમં વિનાપિ ભવાદિતોઽપ્યદૃષ્ટસિદ્ધિઃ । જ્યોતિશ્ચક્રાદ-
યોઽપ્યદૃષ્ટમપેક્ષન્તે, અન્યથા ગુરુત્વેન ઝટિતિ પાતાદિપ્રસઙ્ગાદિતિ ।

પ્રકટયતિ ચાત્રકાલવાદી સ્વકીયં વિચારચાતુર્યમ્ । તથાહિ-વિશ્વવૈચિત્ર્યં

ક્રિયા તો પૂર્વભવમાં જ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે, અને ઈળ તો અત્યારે
મળે છે. માટે એ બંને વચ્ચે કોઈ વ્યાપાર/દ્વાર હોવું જોઈએ. એ
વ્યાપાર જ કર્મ છે. પણ અમે કહીએ છીએ કે તે તે ક્રિયાનો ધ્વંસ
વિશ્વની વિચિત્રતાનું કારણ છે. માટે એ ધ્વંસ તો ક્રિયા પછી
વિદ્યમાન જ હોય છે. માટે કર્મની કલ્પના કરવાની કોઈ જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તે તે ક્રિયાના ધ્વંસને જ વ્યાપાર માનીએ તો
અનેક દોષો આવે છે, માટે કર્મનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો જ
નથી. પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજએ સ્યાદ્વાદકલ્પલતામાં
એ મતનું ખંડન કર્યું છે. તે એ ગ્રંથમાંથી જાણી શકાય. (જુઓ
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્તબક-૧, શ્લોક ૧૦૬ ની ટીકા)

વળી કર્મના ક્ષય માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. દુઃખના ધ્વંસ માટે નથી
થતી. કારણ કે દુઃખનો ધ્વંસ તો પુરુષાર્થ વિના પણ થઈ શકે છે.
તેથી મુક્તિ માટે બુદ્ધિશાળી જીવો પુરુષાર્થ કરે છે, તે જ બતાવે છે
કે કર્મ જેવું કોઈ તત્ત્વ છે. આ કારણથી પણ કર્મની સિદ્ધિ થાય છે.

સૂર્ય-ચન્દ્ર વગેરે જ્યોતિશ્ચક્ર આકાશમાં અદ્ધર રહે છે. એ
પણ બતાવે છે કે કર્મનું અસ્તિત્વ છે. અન્યથા જો કર્મ ન હોય તો
ભારેપણાના કારણે તે જલ્દીથી જમીન પર પડી જાય, જે રીતે તેઓ
ભ્રમણ કરે છે તેની અનુપપત્તિ થાય, વગેરે અનેક આપત્તિઓ આવે.

વિશ્વની વિચિત્રતામાં કારણભૂત તત્ત્વ કર્મ છે એ આપણે જોયું.
આ વિષયમાં ઘણા મતાંતરો છે. જેમ કે કાળવાદી અહીં પોતાની
વિચારચતુરતાને પ્રગટ કરતા કહે છે -

નિખિલં કાલકૃતમેવ, તદેવ ભાવયામઃ-આમ્નપિચુમન્દાદયો નિખિલા અપિ વનસ્પતયઃ કાલેનૈવ ફલીભવન્તિ, ન ચ તમન્તરેણ, અન્યથા કથં ન ફલીભવન્તિ યે મધુમાસાદૌ ફલપ્રદાઃ તે ભાદ્રપદાદૌ, એવં નારકાદિ-નિખિલકાર્યજાતં ભાવનીયમ્ । કાલમન્તરેણાપિ ચ ભવને કાર્યજાત-સ્યોત્પત્યનન્તરમેવ લયઃ સ્યાત્ । સ્થિતિપરિપાકમન્તરેણ ચ કર્માપિ નોદેતિ । અન્યચ્ચ-કાલસ્ય કર્તૃત્વાસ્વીકારે લઘુતરવયસ્યાઃ બાલાયા અપિ ગર્ભોત્પત્તિઃ સ્યાત્, ન ચ સ્ત્રીપુંસંયોગરૂપકારણાભાવાત્તદભાવઃ ઇતિ વાચ્યમ્, કેનચિત્ બાલેન સહ બાલિકાયાઃ તાદૃક્સંયોગસ્ય દૃશ્યમાનત્વાત્,

વિશ્વનું સંપૂર્ણ વૈચિત્ર્ય કાળથી જ કરાયેલું છે. તેની જ સ્પષ્ટતા કરીએ છીએ. આંબો, લીમડો વગેરે સર્વ વનસ્પતિઓ કાળે જ ફળે છે. કાળ વિના ફળતી નથી. જો આવું ન હોય તો જે વનસ્પતિઓ વસંતઋતુ વગેરેમાં ફળે છે, તે ભાદરવા મહિના વગેરેમાં કેમ ફળતી નથી ? આ રીતે નારક વગેરે સર્વ કાર્યો પણ સમજવા જોઈએ.

આશય એ છે કે આંબાને ફળ આવે તેમાં કાળ જ કારણ હોય છે. તેમ જીવ નારક, તિર્યચ વગેરે થાય તેમાં પણ કાળ જ કારણ હોય છે. કર્મને કારણે નરકાદિ ગતિ થાય છે, એવું માનવું ઉચિત નથી. જો કાળ વિના પણ આવું થતું હોય તો ઉત્પત્તિ પછી તરત જ કાર્યનો વિલય થઈ જાય, કારણ કે કાળની કોઈ અપેક્ષા જ નહીં રહે. વળી તમે કર્મને માનો છો, તો ય કાળનું વર્ચસ્વ તો સ્વીકારવું જ પડે છે. કારણ કે સ્થિતિના પરિપાક વિના તો કર્મ પણ ઉદય પામતું નથી.

વળી કાળ કર્તા છે એવું ન માનો તો વધુ નાની બાળકી પણ ગર્ભવતી થઈ શકશે.

પૂર્વપક્ષ :- ગર્ભોત્પત્તિનું કારણ છે પુરુષ-સ્ત્રીનો સંયોગ. એ નાની બાળકીમાં નથી. માટે તે ગર્ભવતી થતી નથી. એમાં કાળ

તાદૃક્સંયોગસ્ય બાલક્રીડાપ્રયોજકત્વેન ન સ ગર્ભોત્પત્તિહેતુક ઇત્યપિ નાશઙ્કનીયમ્, કસ્યાશ્ચિદ્યુવત્યા અપિ તાદૃક્સંયોગસત્ત્વેऽપિ ગર્ભાધાના-દર્શનાત્, એવમુભયોઃ તાદૃશસંયોગસત્ત્વેऽપિ એકસ્યા ગર્ભાધાનં નાન્યસ્યાઃ અતસ્તત્રાપિ કાલ એવ હેતુઃ । કિઞ્ચ પરાભિમતસ્ય સ્ત્રીપુંસંયોગજન્ય-ગર્ભજનનસ્યાપિ વિલમ્બે કાલ એવ હેતુઃ, ન ચ તજ્જન્મનિ ગર્ભપરિણતિરેવ હેતુરિતિ વાચ્યમ્, ક્વચિદપરિણતસ્યાપિ ગર્ભસ્ય જન્મશ્રવણાત્ । તથા સાથે કોઈ લેવા દેવા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે કોઈ બાળક સાથે બાળકીનો તેવો સંયોગ થાય છે એવું દેખાય છે. આમ છતાં તેને ગર્ભોત્પત્તિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષ :- એવો સંયોગ તો બાળકીસાથી થાય છે. માટે તે ગર્ભોત્પત્તિનું કારણ બનતો નથી. બાળકીસાથી ન થયો હોય તેવો સંયોગ ગર્ભોત્પત્તિનું કારણ બને જ છે. માટે તથાવિધ સંયોગ જ ગર્ભોત્પત્તિનું કારણ છે, કાળ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે એવું પણ દેખાય છે, કે કો'ક યુવતીને તેવો સંયોગ થવા છતાં પણ ગર્ભાધાન થતું નથી. તથા બે સ્ત્રીને તેવો સંયોગ થાય, તો પણ એક જ સ્ત્રીને ગર્ભાધાન થાય છે, બીજીને નહીં. તેમાં પણ કાળ જ હેતુ છે.

અને તમારા મતે ગર્ભોત્પત્તિનું કારણ સ્ત્રીપુરુષસંયોગ જ છે. તો ય તે ગર્ભના જન્મમાં જે વિલંબ થાય છે તેમાં તો કાળ જ હેતુ છે. એવું તમારે માનવું પડશે. એના કરતા પહેલાથી જ કાળને કારણ માની લો ને ?

પૂર્વપક્ષ :- ગર્ભના જન્મમાં તો ગર્ભની પરિણતિ જ હેતુ છે. ગર્ભનું પૂર્ણ ઘડતર થઈ જાય એટલે તેનો જન્મ થાય છે. માટે તેમાં કાળ એ હેતુ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ક્યારેક અપરિણત ગર્ભનો પણ જન્મ થયો હોય,

બાલાઘવસ્થા, શીતોષ્ણવર્ષાદ્યુપાધિઃ, વ્યાપારવત્ત્વેન દણ્ડસ્ય સત્ત્વેઽપિ ઘટજન્મનિ વિલમ્બ ઇત્યાદયો ભાવાઃ કાલહેતુકા એવ, અન્યેષામન્ય-થાસિદ્ધત્વેન ન હેતુતેતિ। કિંં બહુના મુદ્ગપક્તિરપિ વૈજાત્યવહ્નિસંયોગ-સ્થાલ્યાદિસન્નિધાનેઽપિ કાલમન્તરેણ ન ભવિતું પ્રભ્વી, તદાનીં મુદ્ગ-પક્તિજનકવૈજાત્યસંયોગાભાવાત્ તદભાવ ઇત્યપિ મનસ્તરઙ્ગો ન વિધેયઃ, તત્રાપિ હેત્વન્તરકલ્પનસ્યાવશ્યકત્વેન તદપેક્ષયા કાલસ્યૈવ હેતુત્વકલ્પ-નોચિત્યાત્।

એવું સંભળાય છે. માટે ગર્ભપરિણતિ નહીં, પણ કાળને જ જન્મનો હેતુ માનવો પડશે.

તે જ રીતે બાળ, યુવા વગેરે અવસ્થાઓ, શીત-ઉષ્ણ, વર્ષા વગેરે ઉપાધિઓ, વ્યાપારવાનરૂપે દંડ હાજર હોવા છતાં પણ ઘડાની ઉત્પત્તિ થવામાં વિલંબ વગેરે ભાવો પણ કાળહેતુક જ છે. કાળ સિવાય બીજા કોઈ પણ અન્યથાસિદ્ધ છે, માટે હેતુ ન બની શકે.

વઘારે કહેવાથી શું ? વિજાતીય અગ્નિનો સંયોગ, થાળી વગેરે બધી સામગ્રી હોવા છતાં પણ કાળ વિના મગનો પાક શક્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અરે ભાઈ, તમે તો વાતે વાતે કાળનો ઝંડો ફરકાવો છો. મગનો પાક થઈ જાય, તેના માટેનો વિજાતીય સંયોગ ન હોવાથી મગનો પાક નથી થતો. એમાં કાળના કારણે કોઈ ફરક પડતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે એમાં પણ બીજો કોઈ હેતુ માનવો જરૂરી બને છે. બધી સામગ્રી હાજર હોવા છતાં મગ રંધાઈ જતા નથી. તેમાં કયાં હેતુનો અભાવ કામ કરે છે ? તેમાં કોઈ ને કોઈ હેતુની કલ્પના તો કરવી જ પડશે ને ? એના કરતા કાળને જ હેતુ તરીકે કલ્પી લેવો ઉચિત છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે બધી સામગ્રી હાજર હોવા છતાં પણ કાળનો પરિપાક થાય ત્યારે જ મગ રંધાય છે. કહ્યું પણ છે -

તદુક્તમ્-

“ન કાલવ્યતિરેકેણ, ગર્ભબાલયુવાદિકમ્।

યત્કિઞ્ચિજ્જાયતે લોકે, તદસૌ કારણં કિલ।।૧।।

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ।

કાલઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, કાલો હિ દુરતિક્રમઃ।।૨।।

કિઞ્ચ કાલાદૃતે નૈવ, મુદ્ગપક્તિરપીક્ષ્યતે।

સ્થાલ્યાદિસન્નિધાનેઽપિ, તતઃ કાલાદસૌ મતા।।૩।।

કાલાભાવે ચ ગર્ભાદિ, સર્વં સ્યાદવ્યવસ્થયા।

પરેષ્ટહેતુસદ્ભાવ-માત્રાદેવ તદુદ્ભવાત્।।૪।।” ઇતિ

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૫૩-૫૬)

લોકમાં ગર્ભ, બાળ, યુવાન વગેરે જે કંઈ પણ થાય છે, તે કાળ વિના થતું નથી. માટે કાળ કારણ છે. ।।૧।।

કાળ ભૂતોને પકાવે છે. કાળ જીવોનો સંહાર કરે છે. કાળ સૂતેલાઓમાં જાગે છે. માટે કાળનું ઉલ્લંઘન/અપલાપ કરવો સહેલો નથી. ।।૨।।

વળી થાળી વગેરે હોવા છતાં કાળ વિના મગનો પાક પણ દેખાતો નથી. માટે કાળથી જ મગનો પાક થાય છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. ।।૩।।

જો કાળ કારણ ન હોય અને પરવાદીને અભિમત એવા હેતુના સદ્ભાવમાત્રથી જ ગર્ભાદિનો ઉદ્ભવ થતો હોય, તો બધું જ અવ્યવસ્થાવાળું થશે. અર્થાત્ નાની બાળકીને પણ ગર્ભ રહે, બાળક તરત જ યુવાન થઈ જાય, અગ્નિસંયોગ થતાની સાથે મગ પાકી જાય, આવી અનેક અવ્યવસ્થાઓ ઉભી થશે. માટે કાળને જ હેતુ માનવો ઉચિત છે. ।।૪।।

અર્થેકસ્યાપિ કાલસ્ય સર્વકાર્યહેતુત્વે યુગપત્ સર્વકાર્યોત્પત્તિઃ, તત્તત્કાર્યે તત્તદુપાધિવિશિષ્ટકાલસ્ય હેતુત્વ ઉપાધીનામવશ્યક્લૃપ્તત્વેન તેષામેવ કાર્યવિશેષે હેતુત્વમુચિતમ્, કિમજાગલસ્તનકલ્પેન કાલેનેતિ ચેત્ ? અન્ન નવ્યાઃ ક્ષણરૂપઃ કાલોઽતિરિક્ત એવ, ન ચ સ્વજન્ય-

પૂર્વપક્ષ :- જો એક કાળ જ બધા કાર્યોનો હેતુ થઈ જાય, તો એક સાથે સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે અમે સામાન્યથી કાળને હેતુ નથી માનતા, પણ તે તે કાર્યોમાં તે તે ઉપાધિથી વિશિષ્ટ કાળને હેતુ માનીએ છીએ. ઉપ = સમીપં આધીયતે- ઈતિ ઉપાધિઃ જે કાર્યોત્પત્તિના ઘટક તરીકે પાસે રહેલા હોય તે ઉપાધિ. જેમ કે ઘટની ઉત્પત્તિમાં કાળ કારણ છે ખરો, પણ તે સામાન્ય કાળ નહીં, પણ દંડ, ચક્ર, માટીનો પિંડ વગેરે ઉપાધિઓથી વિશિષ્ટ એવો કાળ કારણ બને છે. કાળથી એક સાથે સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિની આપત્તિ તો જ આવે જો સામાન્ય કાળને હેતુ માનીએ. કારણ કે સામાન્ય કાળ હંમેશા હોય જ છે. પણ ઉપરોક્ત ઉપાધિઓથી વિશિષ્ટ કાળને હેતુ માનીએ તો એ આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે તે કાળ તો કાર્યોત્પત્તિ સમયે જ હોય છે.

પૂર્વપક્ષ :- આ રીતે ઉપાધિવિશિષ્ટકાળને હેતુ માનો છો તેમાં ઉપાધિઓને તો તમારે અનિવાર્યરૂપે સ્વીકારવી જ પડે છે, તો એના કરતા ઉપાધિઓને જ તે તે કાર્યોમાં હેતુ માનો એ ઉચિત છે. આ રીતે કાળ હેતુ રહેતો નથી, તેથી બકરીના ગળા પરના સ્તનની જેમ નકામો છે. જેમ એ સ્તન દૂધ આપતો નથી, તેમ કાળ પણ કોઈ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં નવ્ય કાળવાદીઓ આ રીતે ઉત્તર આપે છે - સામાન્ય કાળને હેતુ માનતા એક સાથે સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ જવાની આપત્તિ આવે છે. અને ઉપાધિવિશિષ્ટ કાળને હેતુ માનતા

વિભાગપ્રાગભાવાવચ્છિન્નકર્મણઃ તથાત્વમિતિ વાચ્યમ્, વિભાગે તદભાવા- પત્તેઃ, પૂર્વસંયોગાવચ્છિન્નવિભાગસ્ય તથાત્વમિત્યપિ ન વક્તવ્યમ્, અનનુગ- માદિતિ । તત્ક્ષણવૃત્તિકાર્યે તત્પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વેન કાલસ્ય હેતુત્વમ્, તત્ક્ષણસ્ય

ઉપાધિઓ જ કારણ બની જવાની આપત્તિ આવે છે. તેથી અમે એવો રસ્તો કાઢીએ છીએ કે ખેમાંથી એક પણ આપત્તિ ન આવે. અમે ક્ષણરૂપ કાળને અતિરિક્ત જ માનશું. તે જ કાર્યનો હેતુ બનશે.

પૂર્વપક્ષ :- ક્ષણને અતિરિક્ત કેમ માનો છો ? ક્ષણને અમે કાળની ઉપાધિ માનશું, અને તેનું આવું નિર્વચન કરશું - સ્વજન્ય વિભાગના પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ કર્મ એ જ ક્ષણ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આવું ન માની શકાય. કારણ કે જ્યારે વિભાગ ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે ઉપરોક્ત વિશેષણથી વિશિષ્ટ કર્મનો અભાવ થઈ જશે. કારણ કે વિભાગ ઉત્પન્ન થતા જ તેનો પ્રાગભાવ નષ્ટ થઈ જશે. તેથી પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ કર્મ જ નહીં રહે, અને પરિણામે ક્ષણનો પણ અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- તે સમયે ઉક્ત પ્રાગભાવવિશિષ્ટ તે કર્મ ભલે ન હોય પણ બીજુ કર્મ તો હશે ને તેથી સ્વજન્ય વિભાગના પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ એવું અન્ય જે કર્મ હશે, તેના દ્વારા ક્ષણનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી દઈશું. ખસ ?

ઉત્તરપક્ષ :- શું ઘુળ ખસ ? આ રીતે તો ક્ષણ શબ્દની કોઈ અનુગતાર્થતા જ નહીં રહે. ઘડીકમાં આ કર્મ ક્ષણ હશે અને ઘડીકમાં પાર્ટી છોડી દેશે ને બીજું કર્મ ક્ષણ બની જશે. આ રીતે તો નિચતતાના અભાવે ક્ષણ તેનું અસ્તિત્વ ગુમાવી દેશે. માટે એવું માનવું જરૂરી છે કે ક્ષણ સ્વતંત્ર કાળ છે. ક્ષણને સ્વતંત્ર કાળ માની લઈએ એટલે એવો કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય છે કે, તે ક્ષણમાં વૃત્તિ ધરાવતા-રહેતા કાર્ય પ્રત્યે તે ક્ષણની પૂર્વ ક્ષણમાં વૃત્તિવાળા

સ્વસ્માદભેદેऽપિ 'ઇદાનીં ક્ષણ' ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ કાલિકાધારાધેય-
ભાવસ્યાવશ્યકત્વેન તત્ક્ષણવૃત્તિત્વં નાસિદ્ધમ્। એતેન ક્ષણિકત્વમપિ
નાનુપપન્નમ્, તત્તત્ક્ષણતન્નાશાનાં તત્તત્પૂર્વક્ષણજન્યત્વાત્, તથા ચ ક્ષણક્ષયિણા
ક્ષણેનૈવ કાર્યોત્પત્તૌ કિમતિરિક્તહેતુકલ્પનયેતિ। ન ચૈકસ્મિન્નેવ ક્ષણે
કપાલે ઘટાદિકં તન્તૌ પટાદિકં કાર્યમિતિ દેશનિયમાર્થમતિરિક્ત-

હોવાથી કાળ હેતુ છે. તે ક્ષણ પોતાનાથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ
'અત્યારે ક્ષણ છે' આવી પ્રતીતિના કારણે એક જ પદાર્થમાં પણ
કાલિક આધારાધેયભાવ માનવો આવશ્યક છે. આશય એ છે કે
કાળ પૂર્વની ક્ષણમાં વૃત્તિ ધરાવે છે, એવું કેમ કહી શકાય ? કારણ
કે ક્ષણ પણ એક જાતનો કાળ જ છે. પોતાનામાં જ પોતાની વૃત્તિ
સંગત થતી નથી. આમ છતાં પણ અત્યારે (આ કાળમાં) ક્ષણ છે
(વૃત્તિ ધરાવે છે) આવી પ્રતીતિ તો થાય છે. એ પ્રતીતિના બળે જ
કાળ અને ક્ષણ વચ્ચે કાલિક આધારઆધેયભાવ અવશ્ય માનવો
જોઈએ.

આ રીતે કાળ તે ક્ષણમાં વૃત્તિ ધરાવે છે એ અસિદ્ધ નથી.

આના દ્વારા જ ક્ષણિકપણું પણ સંગત થઈ જાય છે. કારણ કે
તે તે ક્ષણ અને તેના નાશો તે તે પૂર્વક્ષણથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ
રીતે ક્ષણમાં વિનાશ પામતા ક્ષણથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટી શકે છે,
તો અતિરિક્ત હેતુની કલ્પના કરવાનું શું કામ છે ?

પૂર્વપક્ષ :- એક જ ક્ષણમાં કપાલમાં ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય
છે અને તંતુમાં પટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જો આ કાર્યો પ્રત્યે
ક્ષણ જ કારણ હોય તો કપાલમાં પટની ઉત્પત્તિ પણ થવી જોઈએ.
પણ આવું તો થતું નથી. માટે ઘટ કપાલમાં જ થાય, પટ તંતુમાં જ
થાય આવો જે દેશ નિયમ છે, તેની સંગતિ કરવા માટે ક્ષણ સિવાય
કોઈ અતિરિક્ત હેતુ માનવો જ પડશે. દેશનિયમની આવશ્યકતાથી
જ તેવા અતિરિક્ત હેતુની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

હેતુસિદ્ધિરિતિ વાચ્યમ્, ક્વાચિત્કસ્ય નિત્યં ઇવાનિત્યેऽપિ સ્વભાવતઃ
સમ્ભવાત્ કાદાચિત્કસ્યૈવ હેતુનિયમ્યત્વેન તદાપત્યભાવાત્, અથ ક્ષણસ્યે-
વાન્યેષામપિ નિયતપૂર્વવર્તિત્વેન કથં હેતુત્વપ્રતિક્ષેપઃ ક્રિયત ઇતિ ચેત્ ?
ન, અવશ્યક્લુપ્તનિયતપૂર્વવર્તિનઃ એવ કાર્યસમ્ભવે તદ્વ્યતિરિક્તાનામનન્ત-
નિયતપૂર્વવર્તિનામન્યથાસિદ્ધત્વકલ્પનેન લાઘવાદિત્યાહુઃ। તસ્માત્ વિશ્વ-
વિચિત્રતા નિખિલાપિ કાલકૃતેતિ ધ્યેયમ્।

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે ઘટત્વ જેવો નિત્યપદાર્થ ક્યાંક જ
હોય છે. એવો દેશનિયમ જેમ સ્વભાવથી જ ઘટી શકે છે, તે જ
રીતે અનિત્ય વસ્તુઓમાં પણ દેશનિયમ સ્વભાવથી જ ઘટી જશે.
વસ્તુ નિયત કાળમાં ઉત્પન્ન થાય તેના માટે જ હેતુની આવશ્યકતા
છે. નિયત દેશમાં ઉત્પન્ન થવા માટે અન્ય કોઈ નિયામક હેતુની જરૂર
નથી. માટે અતિરિક્ત હેતુ માનવાની આપત્તિ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ક્ષણને તમે એટલા માટે હેતુ ગણો છો કે તે કાર્યની
ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવશ્ય હોય જ છે. પણ એવું નિયતપૂર્વવર્તિપણું તો
બીજામાં પણ હોય છે. જેમ કે ઘડાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દંડ વગેરે
અવશ્ય હાજર હોય છે. તો પછી તેમની હેતુતાનો પ્રતિક્ષેપ કેમ કરો
છો ? તેમને હેતુ તરીકે સ્વીકારતા કેમ નથી ?

ઉત્તરપક્ષ :- જે કાર્યોત્પત્તિમાં અવશ્ય સમર્થ છે અને નિયતપૂર્વવર્તી
છે, તેનાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. તો તેની સિવાયના
નિયતપૂર્વવર્તીઓને હેતુ માનવા ઉચિત નથી. કારણકે કાર્યોત્પત્તિની
પૂર્વે તો અનંત પદાર્થો રહેલા છે. તે બધાને કાર્યના હેતુ માનવામાં
તો ગૌરવ છે. તે બધાને અન્યથાસિદ્ધ તરીકે કલ્પી લઈએ અને
માત્ર ક્ષણને જ હેતુ માનીએ એ ઉચિત છે. આ રીતે નવ્ય
કાળવાદીઓ કહે છે. માટે વિશ્વની સર્વ વિચિત્રતાઓ કાળથી કરાયેલી

૧. આકાશ એવાકાશત્વમિતિ નિત્યદેશનિયમે સ્વભાવસ્યૈવ શરણત્વાત્-
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા ॥૪૪॥

અત્રાહ સ્વભાવવાદી કાલવાદિનં પ્રતિ,ભો કાલવાદિન્ ! વિશ્વવૈચિત્ર્યં કાલકૃતં ત્વયોક્તં તદસ્મદ્યુક્તિમુદ્ગરેણ ઘટ ઇવ નદ્દ્યયતિ, તથા હિ - આમ્રરાજાદનીપિચુમન્દાદયો નિખિલા અપિ વનસ્પતયઃ સ્વભાવત એવ મધુમાસાદૌ ફલપ્રદા ભવન્તિ, ન કાલવિલમ્બાત્, યત્ત્વયોક્તમ્- ‘અન્યથા કથં ન ફલીભવન્તિ યે મધુમાસાદૌ ફલપ્રદાઃ તે ભાદ્રપદાદૌ’ તદપિ ન રમણીયમ્, ભાદ્રપદાદૌ તાદૃક્ સ્વભાવાભાવાત્, અન્યથા પિચુમન્દે આમ્રફલમાપ્રે પિચુમન્દફલમ્, હિંસાઘશુભક્રિયાતઃ સ્વર્ગાદિકમ્, સુપાત્ર-

છે. ઝેમ ઘ્યાનમાં રાખવું જોઈઝે.

સ્વભાવવાદ

અહીં સ્વભાવવાદી કાળવાદીને કહે છે - હે કાળવાદી ! વિશ્વની વિચિત્રતા કાળથી થાય છે, ઝેવું જે તે કહ્યું, તે અમારી યુક્તિઝોરૂપી મુદ્ગરથી ઘડાની જેમ ભાંગી જશે. તે આ પ્રમાણે - આંખો, પીપળો, લીમડો વગેરે બધી વનસ્પતિઝો સ્વભાવથી જ વસંતઋતુ વગેરેમાં ફળ દેનારી થાય છે. તેમાં કાળવિલંબ કારણ નથી. વનસ્પતિને ફળ દેવામાં કાળની અપેક્ષા નથી. ઝે તો તેમનો સ્વભાવ જ છે કે તે તે ઋતુમાં ફળ આપે છે.

વળી તમે જે કહ્યું કે ‘જો કાળ હેતુ ન હોય તો જે વનસ્પતિ વસંતઋતુ વગેરેમાં ફળ આપે છે, તે ભાદરવા મહિના વગેરેમાં કેમ નથી આપતી ?’ આ તમારી વાત સારી નથી. આ પ્રશ્નથી તમે કાળને હેતુ તરીકે સિદ્ધ ન કરી શકો. કારણ કે વનસ્પતિઝોનો ભાદરવા વગેરે મહિનામાં તેવો સ્વભાવ નથી હોતો. સ્વભાવ જ સર્વે સર્વો છે. સ્વભાવની જો અવગણના કરો, તો કેટકેટલી આપતિઝો-અજબ-ગજબની ઘટનાઝો થશે ખબર છે ? જોઈ લો-

- (૧) લીમડાના ઝાડમાં કેરી આવશે.
- (૨) આંખાના ઝાડમાં લીંબોડી આવશે.
- (૩) હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાથી સ્વર્ગાદિ થશે.

દાનાદિક્રિયાતઃ નરકાદિકમ્, મૃદઃ પટાદિકમ્, તન્ત્વાદિતઃ ઘટાદિકમ્, સિકતાતઃ તૈલં રજ્જુશ્ચ, જલાત્ નવનીતમ્, કરતલે રોમરાજયઃ, મહિલાયાઃ શ્મશ્રુ, વન્ધ્યાયાઃ પુત્રોત્પત્તિઃ, પુરુષસ્ય ગર્ભાધાનમ્, શર્કરા-દ્રાક્ષેશુરસગુડગોક્ષીરાદિમધુરપદાર્થેષુ કટુત્વમ્, ઘોષાતકીપ્રમુખકટુકપદાર્થ-સાર્થેષુ માધુર્યમ્, ગોક્ષીરકુન્દેન્દુતુષારરજતબલાકાદિવસ્તુજાતેષુ શ્યામત્વમ્, મયૂરપિચ્છાદૌ ચિત્રરૂપાભાવઃ, સર્પે નિર્વિષત્વમ્, પર્વતે ચલત્વમ્, વાયૌ સ્થિરત્વમ્, મત્સ્યતુમ્બયોર્ભૂમૌ તરણમ્, દ્વિકસ્ય જલે તરણમ્, પક્ષિગણસ્ય

(૪) સુપાત્રદાનાદિ શુભ ક્રિયાથી નરકાદિ થશે.

(૫) માટીથી કપડા વગેરે બનશે.

(૬) તંતુ વગેરેથી ઘટ વગેરે બનશે.

(૭) રેતીથી તેલ અને દોરડુ બનશે.

(૮) પાણીમાંથી માખણ બનશે.

(૯) હથેળીમાં રોમરાજી ઉગશે.

(૧૦) સ્ત્રીને દાઢી આવશે.

(૧૧) વન્ધ્યાને દીકરો થશે.

(૧૨) પુરુષને ગર્ભાધાન થશે.

(૧૩) સાકર, દ્રાક્ષ, શેરડીનો રસ, ગોળ, ગાયનું દૂધ વગેરે મધુર પદાર્થોમાં કડવાશ થશે.

(૧૪) કારેલા, લીમડો વગેરે કડવા પદાર્થોમાં મધુરતા થશે.

(૧૫) ગાયનું દૂધ, મોગરો, ચન્દ્ર, બરફ, ચાંદી, બગલા વગેરે વસ્તુઝોમાં શ્યામપણું થશે.

(૧૬) મોરના પીંછામાં રંગબેરંગીપણું નહીં રહે.

(૧૭) સાપ ઝેરરહિત થઈ જશે.

(૧૮) પર્વતો ચાલવા લાગશે.

(૧૯) વાયુ સ્થિર થઈ જશે.

(૨૦) માછલી અને તુંબડુ જમીન પર તરશે.

ગગને ગમનાભાવઃ, વહ્નો તિર્યગ્ગમનં શીતત્વં ચ, નાગરે કફજનકત્વમ્, ગુડે પિત્તજનકત્વમ્, હરીતક્યા વિરેચનાભાવઃ, રવિતાપે શીતત્વમ્, ચન્દ્રે ચોષ્ણત્વમિત્યેવંરૂપેણ વૈપરીત્યેનાપિ કાર્યજાતં કદાચિદુપલભ્યેત, કાલસ્ય સમાનત્વાત્, ન ચ તથોપલભ્યતે, કિન્તુ મૃદો ઘટઃ, તન્તુભ્યઃ પટઃ, શર્કરાયાં માધુર્યમિત્યાદિપ્રતિનિયતરૂપેણેતિ । એવં બદર્યાઃ કણ્ટકઃ તીક્ષ્ણઃ વક્રશ્ચૈકઃ સરલોઽન્યઃ, વર્તુલં ફલં તથા કુત્રચિત્ શિલાખણ્ડે પ્રતિમારૂપં વિદ્યતે તચ્ચ કુઙ્કુમાગરુચન્દનવિલેપાઘનુભવતિ, ધૂપાઘામોદં ચાન્યસ્મિંશ્ચ પાષાણખણ્ડે પાદક્ષાલનમિત્યાદિ, તસ્માત્ સર્વં સ્વભાવજમેવેતિ ભાવ્યમ્ ।

(૨૧) કાગડો પાણીમાં તરશે.

(૨૨) પક્ષીઓ આકાશમાં ઉડી નહીં શકે.

(૨૩) અગ્નિ તિરછી ગતિ કરશે અને ઠંડો થઈ જશે.

(૨૪) સૂંઠ કફ કરશે.

(૨૫) ગોળ પિત્ત કરશે.

(૨૬) હરડેથી વિરેચન નહીં થાય.

(૨૭) સૂરજનો તાપ શીત થઈ જશે.

(૨૮) ચન્દ્રમાં ઉષ્ણતા થશે.

પૂર્વપક્ષ :- આવું તે કાંઈ થતું હશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- કેમ નહીં થાય ? તમે તો કાળને જ હેતુ માન્યો છે અને કાળ તો સર્વત્ર સમાન જ છે. તેથી વિપરીતપણે પણ કાર્યો જોવા મળે, એવી તમારા મતે આપત્તિ આવે છે.

પણ આવું જોવા તો મળતું નથી. પણ માટીથી ઘટ, તંતુથી પટ, સાકરમાં મધુરતા ઈત્યાદિ પ્રતિનિયતરૂપે જ કાર્યોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. એ જ રીતે બદરીનો એક કાંટો તીક્ષ્ણ અને વક્ર હોય છે, બીજો કાંટો સરળ હોય છે, ફળ ગોળાકાર હોય છે. તથા કોઈક શિલાખંડમાં પ્રતિમાનું રૂપ છે અને તે કેશર, અગરુ, ચન્દનનો વિલેપ, પુષ્પપૂજા વગેરેને અનુભવે છે અને ધૂપ વગેરેની સુગંધને અનુભવે છે. જ્યારે

તથા ચોક્તમ્ –

ન સ્વભાવાતિરેકેણ, ગર્ભબાલયુવાદિકમ્ ।

યત્કિઞ્ચિજ્જાયતે લોકે, તદસૌ કારણં કિલ ।।૧।।

સર્વે ભાવાઃ સ્વભાવેન, સ્વસ્વભાવે તથા તથા ।

વર્તન્તેઽથ નિવર્તન્તે, કામચારપરાઙ્મુખાઃ ।।૨।।

ન વિનેહ સ્વભાવેન, મુદ્ગપક્તિરપીષ્યતે ।

તથા કાલાદિભાવેઽપિ નાશ્વમાષસ્ય સા યતઃ ।।૩।।

અતત્સ્વભાવાત્ તદ્ભાવેઽતિપ્રસઙ્ગોઽનિવારિતઃ ।

બીજા પાષાણખંડ પર પગ ઘોવામાં આવે છે. માટે એ બધું જ સ્વભાવજન્ય જ છે, એમ સમજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે –

લોકમાં ગર્ભ, બાળક, યુવાન વગેરે જે કાંઈ પણ થાય છે, તે સ્વભાવ વિના થતું નથી. માટે સ્વભાવ કારણ છે. ।।૧।।

સર્વે ભાવો સ્વભાવથી પોતાના સ્વભાવમાં તે તે પ્રમાણે વર્તે છે અને નિવૃત્તિ પામે છે. તેઓ મન ફાવે એવું આચરણ કરતા નથી. એમાં તેમનો તથાવિધ સ્વભાવ જ કારણભૂત છે. ।।૨।।

અહીં સ્વભાવ વિના મગનો પાક પણ થતો નથી. તેમાં કાળને નહીં પણ સ્વભાવને જ હેતુ માનવો જોઈએ. કારણ કે કાળ વગેરે હાજર હોવા છતાં પણ અશ્વમાષનો પાક થઈ શકતો નથી. ।।૩।।

સ્વભાવવાદને માનવાનો એક લાભ એ પણ થશે કે પ્રતિનિયત કારણથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થશે. જેનો તથાવિધ સ્વભાવ નથી, તેમાંથી તે વસ્તુ ઉત્પન્ન નહીં થાય. માટે અતત્સ્વભાવથી પણ તેવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા દ્વારા પૂર્વોક્ત જે અતિપ્રસંગ આવતો હતો તેનું પણ નિવારણ થઈ જશે.

આ નિવારણ કાળવાદી વગેરેના મતે નહીં થઈ શકે કારણ

તુલ્યે તત્ર મૃદઃ કુમ્ભો, ન પટાદીત્યયુક્તિમત્ ॥૪॥

(શાસ્ત્રાવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૫૭-૬૦)

કઃ કણ્ટકાનાં પ્રકરોતિ તૈક્ષ્ણ્યં, વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં પ્રવૃત્તં, ન કામચારોઽસ્તિ કુતઃ પ્રવૃત્તિઃ ॥૫॥
કણ્ટકસ્ય ચ તીક્ષ્ણત્વં, મયૂરસ્ય વિચિત્રતા ।

વર્ણાશ્ચ તામ્રચૂડાનાં, સ્વભાવેન ભવન્તિ હિ ॥૬॥

બદર્યાઃ કણ્ટકસ્તીક્ષ્ણઃ, ઋજુરેકશ્ચ કુઞ્ચિતઃ ।

ફલં ચ વર્તુલં તસ્ય, વદ કેન વિનિર્મિતમ્ ? ॥૭॥' ઇતિ ।

અન્યતુ કાર્યજાતં દૂરે તિષ્ઠતુ, મુદ્ગપક્તિરપિ ન સ્વભાવમૃતે
ભવિતું પ્રભુઃ, તથાહિ- પ્રતિનિયતકાલવ્યાપારાદિસામગ્રીસન્નિધાનેઽપિ

કે કાળ વગેરે તો સર્વત્ર તુલ્ય જ છે, તો માટીથી કુંભ જ થાય, કપડાં વગેરે ન થાય એવું તેમના મતે ઘટી નહીં શકે, માટે તેમના માથે અતિપ્રસંગની તલવાર લટકતી જ રહે છે. ॥૪॥

કાંટાઓની તીક્ષ્ણતા કોણ કરે છે ? અને પશુ-પંખીઓની વિચિત્રતા કોણ કરે છે ? આ બધું તો સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થયું છે. એથી જ અહીં મનમાની થતી નથી = માટીથી કપડાં બને એવું અસમંજસ થતું નથી. માટે અહીં પ્રવૃત્તિ-પુરુષાર્થનું ક્યાંથી મહત્વ છે ? સ્વભાવનું જ મહત્વ છે. ॥૫॥

કાંટાની તીક્ષ્ણતા, મોરની રંગબેરંગીતા અને ફૂકડાના રંગો સ્વભાવથી જ થાય છે. ॥૬॥ બદરીનો એક કાંટો તીક્ષ્ણ અને સરળ છે, બીજો વક્ર છે અને તેનું ફળ વર્તુળાકાર છે. બોલ, આ બધું કોણે બનાવ્યું છે ? ॥૭॥

બીજા કાર્યો તો દૂર રહો, મગનો પાક પણ સ્વભાવ વિના ન થઈ શકે. તે આ પ્રમાણે - પ્રતિનિયત કાળ, વ્યાપાર વગેરે સામગ્રીઓ હાજર હોવા છતાં પણ અશ્વમાષ પાકી શકતો નથી. માટે

નાશ્વમાષપક્તિરુપલભ્યતે, તસ્માદ્યદ્ભાવે ભવતિ તત્તદન્વયવ્યતિરે-
કાનુવિધાયિ તત્કૃતમિતિ । ન શક્યતે વત્કુમશ્વમાષાપક્તિઃ વૈજાત્યાગ્નિ-
સંયોગાભાવાદિતિ, એકયૈવ ક્રિયયા તત્તદન્યાગ્નિસંયોગાત્, અન્યથાઽશ્વ-
માષભિન્નમુદ્ગાનામપ્યપાકાપત્તેઃ । ન ચાદૃષ્ટાભાવાદશ્વમાષાઽપક્તિઃ, દૃષ્ટ-
સાદ્ગુણ્યે તદ્વૈષમ્યાયોગાત્, અન્યથા દૃઢદણ્ડપ્રેરિતમપિ ચક્રં ન શ્રામ્યેત્,
તસ્માત્ સ્વભાવવૈષમ્યાદશ્વમાષાપક્તિરિતિ સુદૃઢતરમવસેયમિતિ ।

જે વસ્તુ જેની હાજરીથી ઉત્પન્ન થાય, તે તેની સાથે અન્વય-
વ્યતિરેકભાવ ધરાવતું હોય, તે તેનાથી કરાયેલું છે. અર્થાત્ તે જ તે
વસ્તુનું કારણ છે. પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે કે જે મગના દાણામાં
સીઝવાનો સ્વભાવ છે અને તે સીઝે છે. જેમાં તેવો સ્વભાવ નથી તે
ચાર કલાક સુધી પણ ચૂલે ચડેલું હોય, તો ય સીઝતુ નથી. માટે
મગના પાકમાં પણ સ્વભાવ જ કારણ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અશ્વમાષ સીઝતા નથી, તેનું કારણ એ જ છે કે તેને વિજાતીય અગ્નિનો સંયોગ થયો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- એવું ન કહી શકાય, કારણ કે એક જ ક્રિયાથી તે અશ્વમાષ અને તેનાથી અન્ય એવા મગને અગ્નિનો સંયોગ થાય છે. જો વિજાતીય અગ્નિ સંયોગ અશ્વમાષને ન થયો હોય તો તેની સાથે જ રહેલા સાદા મગને પણ ન થયો હોય. અને તો પછી અશ્વમાષથી ભિન્ન એવા મગનો પણ પાક નહીં થવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- કર્મ અનુકૂળ ન હોવાથી અશ્વમાષ રંધાતો નથી. એમ અમે માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- એ માન્યતા ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખાતી સામગ્રીઓ અનુકૂળ હોય તો કર્મ શી રીતે પ્રતિકૂળ હોય ? હાજર સામગ્રી સક્ષમ હોવા છતાં પણ જો કર્મને કારણે નિષ્ફળ જતી હોય, તો પછી દટ એવા દંડથી પ્રેરિત એવું પણ ચક્ર નહીં ફરે. માટે

નનુ સામગ્ર્યેવ કાર્યજનિકાઽસ્તુ કિં સ્વભાવેન, અશ્વમાષાદૌ સ્વરૂપયોગ્યતાભાવાત્ તદપાક ઇતિ ચેત્ ? ન, અન્તરઙ્ગકારણેનૈવ કાર્યોત્પત્તૌ તદ્ભિન્નસ્યાન્યથાસિદ્ધત્વાત્। નનુ સ્વભાવ એવાન્તરઙ્ગકારણં ન સામગ્રીતિ કથં નિર્ણયઃ ઇતિ ચેત્ ? સ્વસ્ય ભાવઃ કાર્યજનનપરિણતિ ઇતિ સ્વભાવસ્ય વ્યુત્પત્ત્યર્થત્વાત્, સ્વભાવપરિણતેઃ કાર્યૈકવ્યઙ્ગ્યત્વેન

અશ્વમાષનો પાક થતો નથી એમ ખૂબ દટતાપૂર્વક સમજવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :- સામગ્રીથી જ કાર્ય થાય છે, એમ માની લઈએ. સ્વભાવનું શું કામ છે ? અશ્વમાષનો ઝંડો લઈને તમે સ્વભાવવાદની સિદ્ધિ કરો છો, પણ અશ્વમાષ પાકતો નથી તેમાં તેની સ્વરૂપયોગ્યતાનો અભાવ જ કારણભૂત છે, સ્વભાવ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, જ્યારે અંતરંગ કારણથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ સંગત થતી હોય ત્યારે બહિરંગ વસ્તુ અવ્યથાસિદ્ધ બને છે. માટે સ્વભાવને જ કારણ માનવો ઉચિત છે, સામગ્રીને નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- સ્વભાવ જ અંતરંગ કારણ છે, સામગ્રી અંતરંગ કારણ નથી એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કર્યો ? એ તો કહો.

ઉત્તરપક્ષ :- ‘સ્વભાવ’ શબ્દ જ કહે છે કે એ અંતરંગ છે. ‘સ્વભાવ’ની વ્યુત્પત્તિ છે – પોતાનો ભાવ = કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની પ્રક્રિયામાં પરિણતિ.

વળી સ્વભાવની પરિણતિ કાર્યથી જ અભિવ્યક્ત થાય છે. માટે માટીનો સ્વભાવ સરખો જ હોવા છતાં પણ ઘટ, કોડિયું, કુંડુ વગેરે કાર્યોમાં જે વિશેષ (તફાવત) રહેલો છે તેનો અભાવ નહીં થાય.

આશય એ છે કે માટીનો સ્વભાવ તો એક જ છે. તો પછી તે માટીમાંથી જે પણ બને તે એક સરખું જ હોવું જોઈએ. તેથી ઘટ, કોડિયું વગેરેમાં કોઈ ભેદ રહેવો ન જોઈએ. પણ આવું થતું નથી. તેથી અહીં આ રીતે સંગતિ થઈ શકે કે - કાર્ય જ સૂચિત કરે છે

મૃત્સ્વભાવાવિશેષેઽપિ ન ઘટાદિકાર્યવિશેષાભાવપ્રસઙ્ગઃ, અન્યથાઙ્કુર- જનનસ્વભાવં કુશૂલસ્થં बीजमप्यङ्કुरं जनयेत्, અથ સહકારિસમવધાને સ્વભાવસ્ય કાર્યજનકત્વેન કુશૂલસ્થં बीजं कथं कાર्यं जनयेदिति ચેત્ ? ન, સહકારિચક્રાનન્તર્ભાવેન તસ્ય વૈજાત્યવીજત્વેનાઙ્કુરહેતુત્વૌ- ચિત્યાત્। નનુ સહકારિચક્રસ્યાતિશયાધાયકત્વં ત્વયાપિ સ્વીકૃતમત- સ્તસ્યૈવાઙ્કુરજનકત્વમપ્યુચિતમિતિ ચેત્ ? ન, પૂર્વપૂર્વોપાદાનપરિણામા-

કે માટીનો સ્વભાવ આ રીતે પરિણત થયો. આ રીતે સ્વભાવપરિણતિની અભિવ્યક્તિ કાર્યથી જ થાય છે. માટીથી તે તે કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય તે તે સમયે ભિન્ન ભિન્નરૂપે કાર્યજનન સ્વભાવની પરિણતિ થાય છે, માટે તે તે કાર્યોનો અભેદ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

સ્વભાવની પરિણતિની આ વિશેષતા ન સ્વીકારો તો અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું કોઠારનું બીજ પણ અંકુરને ઉત્પન્ન કરશે. માટે સ્વભાવ = પોતાની કાર્યજનનપરિણતિ એવું માનવું જ પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- સહકારીઓનું સમવધાન થાય, ત્યારે સ્વભાવ કાર્યનો જનક બને છે. માટે કોઠારનું બીજ શી રીતે અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકે ? કારણ કે તેને સહકારીઓનું સમવધાન થયું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- સ્વભાવને સહકારીઓના સમૂહમાં સમાવી દેવાનો નથી. સ્વભાવ એ તો એક વિજાતીય બીજ પરિણતિ છે. અને તે જ અંકુરનો હેતુ છે. એમ માનવું ઉચિત છે.

પૂર્વપક્ષ :- સહકારીઓનો સમૂહ કારણમાં અતિશયનું આધાન કરે છે એવું તો તમે પણ સ્વીકાર્યું છે. માટે સહકારીઓના સમૂહને જ અંકુરનો જનક માનવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે પૂર્વ પૂર્વના ઉપાદાન પરિણામો જ ઉત્તરોત્તર ઉપાદેય પરિણામોના હેતુ છે. બીજના ઉત્તરોત્તર ક્ષણ કાર્ય છે = ઉપાદેય છે. પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણ કારણ છે = ઉપાદાન છે. આ

નામેવોત્તરોત્તરોપાદેયપરિણામહેતુત્વાત્ । एतेन- ‘ચરમક્ષણપરિણામરૂપ-
બીજસ્યાપિ દ્વિતીયાદિક્ષણપરિણામરૂપાઙ્કુરાજનકત્વાત્, વ્યક્તિવિશેષ-
મવલમ્બ્યૈવ હેતુહેતુમદ્ભાવો વાચ્યઃ, અન્યથા વ્યાવૃત્તિવિશેષાનુગત-

પરંપરામાં અંતિમ બીજ ક્ષણ જ ઉપાદાન બનીને અંકુર ક્ષણને જન્મ
આપે છે. માટે સહકારીઓ હેતુ નથી. પણ અંકુરજનનપરિણત
બીજસ્વભાવ જ હેતુ છે. ઉપરોક્ત કથનથી નિમ્ન કાળવાદનું પણ
ખંડન થઈ જાય છે.

કાળવાદી :- ચરમક્ષણરૂપ બીજ પણ દ્વિતીયાદિ ક્ષણરૂપ અંકુરનું
જનક નથી. માટે ચરમક્ષણરૂપ બીજ અને પ્રથમક્ષણરૂપ અંકુર આવા
વ્યક્તિવિશેષને અવલંબીને જ ઋજુસૂત્રના મતે કાર્ય-કારણભાવ કહેવો
પડશે. કારણકે ઋજુસૂત્રના મતે પૂર્વ-પૂર્વ ક્ષણ પછી-પછીના ક્ષણનો
જનક છે.

જો આવું ન માનો અને ચરમબીજક્ષણ અને સર્વ અંકુરક્ષણો
વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ માનો, તો સર્વ અંકુર ક્ષણો પ્રતિ ચરમબીજ
ક્ષણથી માંડીને ઉપાન્ત્ય અંકુર ક્ષણોરૂપ અનેક કારણો માનવા પડશે.

અહીં કાર્ય અને કારણમાં વ્યાવૃત્તિવિશેષ અનુગત એમ કહ્યું છે.
તેમાં આશય એ છે કે ઋજુસૂત્રના મતે ઘટ એ અઘટની વ્યાવૃત્તિરૂપ
છે. અઘટ = ઘટ સિવાયના સર્વ પદાર્થો. તે સર્વની વ્યાવૃત્તિરૂપ જ
ઘટ પદાર્થ છે.

તે જ રીતે ચરમબીજ અને પ્રથમ અંકુરક્ષણનો કાર્ય-કારણ
ભાવ ન માનો અને ચરમબીજ અને અંકુર વચ્ચે કાર્યકારણભાવ
માનો ત્યારે પ્રથમ અંકુરક્ષણથી માંડીને ચરમ અંકુરક્ષણો સુધી,
જેટલા અંકુરક્ષણો છે, જે અન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ છે, એ બધા કાર્યો છે
અને ચરમબીજક્ષણથી માંડીને ઉપાન્ત્યઅંકુરક્ષણ સુધીના ક્ષણો છે, તે
પણ અન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ છે, તે બધા કારણો છે.

અહીં વ્યાવૃત્તિવિશેષ એટલા માટે કહ્યું છે કે, દરેક પદાર્થમાં

પ્રથમાદિચરમપર્યન્તાઙ્કુરક્ષણાન્ પ્રતિ વ્યાવૃત્તિવિશેષાનુગતાનાં ચરમબીજ-
ક્ષણાદિકોપાન્ત્યાઙ્કુરક્ષણાનાં હેતુત્વે કાર્યકારણતાવચ્છેદકોટાવનેકક્ષણ-

સ્વપદાર્થ કરતા અન્યની વ્યાવૃત્તિ હોય છે, તેથી બધા પદાર્થોમાં
વ્યાવૃત્તિ રહેલી છે. આથી સર્વ પદાર્થોમાં રહેલી જે વ્યાવૃત્તિ છે તે
વ્યાવૃત્તિ સામાન્ય છે. પણ કોઈ એક પદાર્થને ગ્રહણ કરીને તેમાં
રહેલી વ્યાવૃત્તિ વિવક્ષા કરીએ તો તે વ્યાવૃત્તિવિશેષ છે. કારણ કે તે
વ્યાવૃત્તિ માત્ર તે જ પદાર્થમાં રહેલી છે. અન્ય કોઈ પદાર્થમાં નહીં.
જ્યારે વ્યાવૃત્તિ સામાન્ય દરેક પદાર્થમાં રહેલી છે. તે જ રીતે કાર્યમાં
રહેલ વ્યાવૃત્તિવિશેષ કાર્યમાં જ રહેલ છે, બીજે નહીં. ચરમબીજક્ષણને
કારણ માનીએ અને અંકુરને કાર્ય માનીએ ત્યારે અંકુરરૂપ કાર્ય
પ્રથમ ક્ષણથી માંડીને ચરમક્ષણ સુધીનું છે. તે કાર્યમાં જે વ્યાવૃત્તિવિશેષ
છે, તે કાર્યતા સમનિચત છે.

તે જ રીતે વ્યાવૃત્તિવિશેષથી અનુગત એવા ચરમબીજક્ષણથી
માંડીને ઉપાન્ત્ય અંકુર ક્ષણ સુધીના કાર્યને ગ્રહણ કરીએ, ત્યારે
કારણમાં રહેલી વ્યાવૃત્તિવિશેષ એ કારણતા સમનિચત છે.

હવે કાર્ય-કારણભાવ આ રીતે – જ્યારે માત્ર ચરમ બીજક્ષણને
કારણ માનશું ત્યારે કાર્ય પ્રથમઅંકુરક્ષણથી માંડીને ચરમ અંકુર ક્ષણ
સુધીનું રહેશે. તેથી કારણ એક ક્ષણનું અને કાર્ય અનેક ક્ષણનું
થયું. માટે કારણતાવચ્છેદક કોટિમાં એક ક્ષણનો પ્રવેશ થયો અને
કાર્યતાવચ્છેદક કોટિમાં એક ક્ષણનો અપ્રવેશ થયો. કારણ કે કારણ
એક ક્ષણાવચ્છિન્ન છે અને કાર્ય અનેક ક્ષણાવચ્છિન્ન છે.

જ્યારે કારણને ચરમબીજક્ષણથી માંડીને ઉપાન્ત્ય અંકુર ક્ષણ
સુધીનું લઈએ, ત્યારે કારણતાવચ્છેદક કોટિમાં એક ક્ષણનો અપ્રવેશ
થયો, કારણ કે કારણતા અનેક ક્ષણાવચ્છિન્ન છે. અને કાર્યતાવચ્છેદક
કોટિમાં એક ક્ષણનો પ્રવેશ થયો. કારણ કે ચરમઅંકુરક્ષણરૂપ કાર્ય
એક ક્ષણાવચ્છિન્ન છે.

પ્રવેશાપ્રવેશાભ્યાં વિનિગમનાવિરહાત્ । તથા ચ તજ્જાતીયાત્ કાર્યાત્ તજ્જાતીયકારણાનુમાનભદ્ગપ્રસદ્ગઃ” ઇત્યપિ કાલવાદો નિરસ્તઃ । સાદૃશ્યતિરોહિતવૈસાદૃશ્યેનાદ્કુરાદિના તાદૃશબીજાદીનામનુમાનસમ્ભવાત્,

આ રીતે કારણમાં એક એક ક્ષણનો પ્રવેશ કરીએ અને કાર્યમાં એક-એક ક્ષણનો અપ્રવેશ કરીએ, અથવા તો કાર્યમાં એક-એક ક્ષણનો પ્રવેશ કરીએ અને કારણમાં એક-એક ક્ષણનો અપ્રવેશ કરીએ, તો અનેક કાર્યકારણભાવની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં કારણમાં એક-એક ક્ષણનો પ્રવેશ કરાવીને કાર્ય-કારણભાવ માનવો કે કાર્યમાં એક-એક ક્ષણનો પ્રવેશ કરાવી કાર્ય-કારણભાવ માનવો, એમાં કોઈ વિનિગમક નથી. માટે એ રીતે કાર્ય-કારણભાવ ન મનાય, પણ પૂર્વોક્ત રીતે વ્યક્તિવિશેષને અવલંબીને જ કાર્ય-કારણભાવ માનવો પડશે.

પણ એવું માનતા તો તજ્જાતીય કાર્યથી તજ્જાતીય કારણના અનુમાનનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવશે.

આશય એ છે કે વ્યક્તિવિશેષને અવલંબીને કાર્યકારણભાવ માન્યો એટલે ઘઉંનું બીજ ઘઉંના અંકુરનું કારણ નહીં રહે. પણ તદ્બીજ તદ્અંકુરનું કારણ બનશે. આમ વિશેષથી કાર્ય-કારણભાવ થશે. પણ લોક તો સામાન્યથી જ કાર્ય-કારણભાવ માને છે. અને સામાન્યથી જ અંકુર માટે બીજમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ધુમાડાને જોઈને અગ્નિનું અનુમાન કરે છે. તે પણ સામાન્યથી જ હોય છે. તદ્ધૂમથી તદ્અગ્નિનું અનુમાન કોઈ કરતું નથી. પણ હવે એ અનુમાનનો ભંગ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. અથવા તો આખી દુનિયા એ અનુમાનના આધારે વ્યવહાર કરે છે, તેની સંગતિ નહીં થાય.

કાળવાદીને પ્રતિવિધાન :-

સાદૃશ્યથી જેમની વિસદૃશતા છુપાઈ ગઈ છે એવા અંકુર વગેરેથી તેવા પ્રકારના બીજ વગેરેનું અનુમાન સંભવિત છે.

પ્રયોજ્યપ્રયોજકભાવસ્યૈવ વિપક્ષવાધકતર્કસ્ય જાગરૂકત્વાત્, ઇત્યાદિકં વિવેચિતમધ્યાત્મમતપરીક્ષાયાં ન્યાયાચાર્યૈઃ, તત્ત એવાવલોકનીયં વિસ્તારાર્થિનેતિ । તસ્માત્ વિશ્વવૈચિત્ર્યં ન કાલકૃતં કિન્તુ સ્વભાવકૃતમવગન્ત-વ્યમિતિ ।

આશય એ છે કે કાર્યકારણભાવ તો ચરમબીજક્ષણ અને પ્રથમ અંકુરક્ષણ પ્રત્યે જ છે. પણ કાર્યનો અર્થો જે ઘઉંના અંકુરરૂપ કાર્યને પ્રત્યક્ષથી થતું જુએ છે, તેના જેવો જ ઘઉંનો અંકુર પોતાને જોઈએ છે, તેથી ઘઉંના અંકુરના કારણરૂપે ત્યાં જે ઘઉંના બીજને જોયેલ તેના જેવા જ ઘઉંના બીજમાં ઘઉંના અંકુરરૂપ કાર્યને અનુકૂળ એવું જે ઘઉં-કુર્વદ્રૂપત્વ રૂપ વૈસાદૃશ્ય છે, એ તેને સાદૃશ્યના પ્રતિભાસને કારણે જણાતું નથી. તેથી સદૃશ અંકુર ક્ષણાત્મક કાર્યથી સદૃશ બીજ ક્ષણાત્મક કારણનું અનુમાન થવામાં કોઈ બાધા નહીં આવે.

કારણ કે ઉક્ત ક્ષણોમાં અનુગત કાર્યકારણભાવ ન હોવા છતાં પણ અનુગત પ્રયોજ્ય-પ્રયોજકભાવ તો છે જ. અને તેના જ આધારે અંકુરક્ષણો અને બીજક્ષણોના વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવની જાણ થઈ જાય છે.

શંકા :- ઉક્ત ક્ષણોમાં જેમ અનુગત કાર્યકારણભાવ નથી, તેમ અનુગત પ્રયોજ્ય-પ્રયોજકભાવ પણ નહીં હોય તો ?

સમાધાન :- ના, કારણ કે અનુગત કાર્ય-કારણભાવ માનીએ તો નિયત સમયની પૂર્વે જ (દ્વિચરમ-ત્રિચરમ બીજક્ષણ દ્વારા જ) બીજથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવે છે. પણ અનુગત પ્રયોજ્ય-પ્રયોજકભાવ માનવામાં એવી કોઈ બાધા નથી. કારણ કે એવો નિયમ કોઈને માન્ય નથી કે જે જેનો પ્રયોજક હોય, એનાથી એની ઉત્પત્તિમાં વિલંબ ન થાય. માટે નિયત સમય પૂર્વે જ કાર્યોત્પાદ થાય એવી આપત્તિ નહીં રહે. ઇત્યાદિ વિવરણ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજએ અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં (૪૪ ની ટીકામાં તથા શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ૨/૬૦ ની ટીકામાં) કર્યું છે,

અત્ર નિયતિવાદિનઃ સ્વકીયં યુક્તિકદમ્બકં પ્રકટયન્તિ । તથા હિ-
જગતિ યે કેચન ભાવા ભવન્તિ તે નિયતિજા એવ, ‘કથં ન સફલીભવન્તિ
યે મધુમાસાદૌ ફલપ્રદાસ્તે ભાદ્રપદાદૌ’ ઇત્યત્ર સ્વભાવતયા કાલવાદિનં
પ્રત્યુત્તરિતં તત્તવ ન શોભાં વિભર્તિ, યતઃ- સ્વભાવસ્ય સત્ત્વેડપિ
મધુમાસાદાવેવ કેચિદામ્ના અતિફલભારેણ નમ્રીભૂતા ભવન્તિ, કેચિત્તુ
વન્ધ્યાઃ, કેચિત્ત્વલ્પફલાઃ, કિં બહુના ? એકસ્યૈવામ્રસ્ય મઞ્જર્યા
વ્યાપ્તસ્યાપિ ન તાદૃશાન્યામ્રફલાનિ ભવન્તિ, યાનિ ચ ભવન્તિ તત્રાપિ
બહુનિ ત્વપક્વાન્યેવ ભૂમૌ નિપતન્તિ, સ્તોકાનિ ચ પરિપક્વફલાનિ
ભવન્ત્યતો નિયતિં વિમુચ્ય નાન્યત્ કિમપિ બીજં વિશ્વવૈચિત્ર્યે પશ્યામઃ ।
અથ સ્વરૂપયોગ્યતાભાવ એવ બીજમિતિ ચેત્ ? ન, સ્વરૂપયોગ્યતાયા
તે વિસ્તરાર્થોઓએ તેમાંથી જ જોઈ લેવું. માટે વિશ્વની વિચિત્રતા
કાળકૃત નહીં પણ સ્વભાવકૃત માનવી જોઈએ.

નિયતિવાદ

અહીં નિયતિવાદીઓ પોતાની યુક્તિઓના સમૂહને પ્રગટ કરે
છે. તે આ પ્રમાણે - વિશ્વમાં જે કોઈ પણ પદાર્થો છે, તે નિયતિથી
જ ઉત્પન્ન થયા છે. ‘જે વસંતઋતુ વગેરેમાં ફળ આપે છે, તે
ભાદરવા વગેરે મહિનામાં કેમ ફળ આપતા નથી ?’ આ કાળવાદીના
પ્રશ્નનો સ્વભાવવાદીએ જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે શોભતો નથી. કારણ
કે સ્વભાવ હાજર હોવા છતાં પણ કેટલાક આંબા ચૈત્ર વગેરે
મહિનાઓમાં જ ઘણા ફળોના ભારથી નમી જાય છે. કેટલાકને ફળ
આવતા જ નથી, તો કેટલાકને ઓછા ફળ આવે છે. વધારે
કહેવાથી શું ? એક જ આંબો મંજરીથી વ્યાપ્ત પણ થયો હોય, તો
ય તેમાં તેવા આમ્રફળો થતા નથી. જે પણ થાય છે, તેમાં પણ ઘણા
તો હજુ પાક્યા પણ ન હોય, ત્યારે જ જમીન પર પડી જાય છે.
અને થોડા જ ફળો બરાબર પાકે છે. માટે વિશ્વની વિચિત્રતામાં
નિયતિ સિવાય બીજું કોઈ કારણ અમને દેખાતું નથી.

વસ્તુસ્વરૂપત્વે ઉક્તદોષતાદવસ્થ્યાત્, તદ્ભિન્નત્વે નિયતેરેવ નામાન્તરે-
ણાભિધાનાત્ । કિઞ્ચ મધુમાસે આમ્રવૃક્ષશાખાયાં કોકિલો રવં કુર્વન્
તિષ્ઠતિ, તસ્મિન્નવસરેડધસ્તસ્ય વધાર્થ કશ્ચિત્ વ્યાધો ધનુષીપું સમારોપ્ય
તિષ્ઠતિ, ઉપરિ ચ તદ્વધાર્થ સિઞ્ચાનકઃ સમયમવલોકયતિ, તસ્મિન્શ્ચાવસરે
વ્યાધોડહિના દષ્ટઃ સન્ ભૂમૌ નિપતિતઃ તસ્મિન્નેવ કાલે કરાન્મુક્તઃ
શરોડપિ ગત્વા સિઞ્ચાનકં વિવ્યાધ, કોકિલઃ નિર્ભીકો ભૂત્વોડ્ઙયિત
ઇતિ । અત્ર કોકિલરક્ષણે નિયતિં વિના કો હેતુરન્યઃ, એવં બ્રહ્મદત્ત-

પૂર્વપક્ષ :- દેખાતું ન હોય, તો યશ્મા પહેરી લો. સ્વરૂપયોગ્યતાનો
ભાવ જ વિશ્વની વિચિત્રતામાં બીજ છે. આ વાત અમે પૂર્વે પણ કહી
ચૂક્યા છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો સ્વરૂપયોગ્યતા વસ્તુરૂપ હોય, તે
પૂર્વોક્ત દોષ ઊભો જ રહે છે. કે કોઈ આંબા ચૈત્રમાં ય કેમ ફળ
નથી આપતા ? કોઈ આંબા અલ્પ ફળ જ કેમ આપે છે ? અને
કોઈ આંબા કેમ કેરીઓથી લચી પડે છે ?

પૂર્વપક્ષ :- જવા દો ને એ મથામણ, સ્વરૂપયોગ્યતા એ વસ્તુરૂપ
નથી પણ તેનાથી ભિન્ન છે, એમ અમે કહીશું.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તો તમે નિયતિનું જ નામાન્તર સ્વરૂપયોગ્યતા
કર્યું. અતિ સુંદર. હવે આપણે કોઈ વિવાદ રહેતો નથી.

વળી ક્યારેક ચૈત્ર મહિનામાં આંબાના ઝાડની ડાળી પર કોયલ
મધુર અવાજ કરે છે. તે અવસરે નીચે તેના વધ માટે કોઈ શિકારી
ઘનુષ્ય પર બાણ ચડાવીને ઊભો રહે છે. કોયલની ઉપર સિંચાણો
નામનું પક્ષી કોયલને મારી નાખવા માટે સમય જુએ છે. અને તે
અવસરે શિકારીને સાપ કરડ્યો, તે જમીન પર પડી ગયો. તે જ
સમયે હાથથી છોડેલ બાણે પણ જઈને સિંચાણાનો વધ કરી દીધો.
કોયલ નિર્ભય થઈને ઉડી ગયો.

બોલો, આ પ્રસંગમાં કોયલનું જે રક્ષણ થયું, તેમાં નિયતિ

સ્યાન્ધત્વાદાવપિ બોધ્યમ્ ।

તદુક્તમ્ -

‘નિયતેનૈવ રૂપેણ, સર્વે ભાવા ભવન્તિ યત્ ।

તતો નિયતિજા હ્યેતે, તત્સ્વરૂપાનુવેદ્યતઃ ॥૧૧॥

યદ્યદૈવ યતો યાવત્, તત્તદૈવ તતસ્તથા ।

નિયતિં જાયતે ન્યાયાત્, ક ઇતાં બાધિતું ક્ષમઃ ? ॥૨૧॥’ ઇતિ

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે (૨/૬૧-૬૨)

અનુમાનં ચેત્થમ્- સર્વે ભાવાઃ નૈયત્યનિયામકતત્વાન્તરોદ્ભવાઃ, સજાતીયવિજાતીયવ્યાવૃત્તસ્વભાવાનુગતરૂપેણૈવ પ્રાદુર્ભાવાત્, નિયતિકૃત-

સિવાય બીજું કયું કારણ છે ? આ જ રીતે ચક્રવર્તીનું ઉચ્ચ પુણ્ય ભોગવનાર, સોળ હજાર દેવો જેની સેવા કરતા હતા. તેવો બ્રહ્મદત્ત પણ આંધળો થઈ ગયો. એ પણ બે બદામના ગોવાળિયાથી. આમાં નિયતિ વિના કોને હેતુ કહેશો ? માટે જ કહ્યું છે -

સર્વે પદાર્થો નિયતરૂપે જ થાય છે. માટે નિયતસ્વરૂપથી અનુવિદ્ય હોવાના કારણે સર્વે પદાર્થો નિયતિથી ઉત્પન્ન થયા છે. ॥૧૧॥

જે જ્યારે જેનાથી જ્યાં સુધી થવાના હોય, તે ત્યારે જ તેનાથી ત્યાં સુધી નિયતરૂપે જ થાય છે. આ જ સનાતન ન્યાય છે. માટે નિયતિનો બાધ કરવા કોણ સમર્થ છે ? ॥૨॥

નિયતિની હેતુતાને સિદ્ધ કરવું અનુમાન આ પ્રમાણે છે -

પ્રતિજ્ઞા :- સર્વે પદાર્થો નિયતપણારૂપ નિયામક એવા તત્વાન્તરથી ઉત્પન્ન થયા છે.

હેતુ :- કારણ કે તેઓ સજાતીય, વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત એવા સ્વભાવાનુગતરૂપે જ પ્રાકટ્ય પામે છે.અથવા તો કારણ કે તેઓમાં નિયતિ વડે કરાયેલા પ્રતિનિયત ધર્મનો સંસર્ગ હોય છે.

પ્રતિનિયતધર્મોપશ્લેષાદ્વા, યથા તીક્ષ્ણશસ્ત્રાદ્યુપહતાનામપિ મરણનિયત-ભાવેન મરણં જીવનનિયતભાવેન જીવનમિતિ । ન ચાપ્રયોજકઃ, યદ્યસ્મિન્કાલે યન્નિમિત્તાત્ યાવદ્દેશવ્યાપિ જાયમાનં કાર્યં દૃશ્યતે, તત્તસ્મિન્ કાલે તન્નિમિત્તાત્ તાવદ્દેશવ્યાપિ ભવતીત્યનુકૂલતર્કસ્ય વિદ્યમાનત્વેન નિયત-રૂપાવચ્છિન્નં પ્રતિ નિયતેરેવ હેતુત્વાત્, અન્યથા નિયતરૂપસ્યાકસ્મિકત્વાપત્તેઃ, ન ચ તાવદ્ધર્મત્વં ન જન્યતાવચ્છેદકં કિન્ત્વર્થસમાજસિદ્ધમિતિ વાચ્યમ્, નિયતિજન્યત્વેનૈવોપપત્તાવર્થસમાજાકલ્પનાત્, ભિન્નસામગ્રીજન્યત્વે ચૈકવસ્તુ-રૂપવ્યાઘાતપ્રસક્તેશ્ચેતિ । એવં મુદ્ગપક્તિરપિ સ્વજનકસ્વભાવવ્યાપારાદિ-

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી ઉપઘાત પામી હોય તેવી વ્યક્તિ પણ જો તેનો મૃત્યુનો નિયતભાવ હોય તો મરણ પામે છે અને જીવનનો નિયતભાવ હોય તો જીવી જાય છે.

અહીં દર્શાવેલ હેતુ અપ્રયોજક નથી. કારણ કે જે કાર્ય જે કાળે જે નિમિત્તથી જેટલા દેશમાં વ્યાપી જાય છે, તે તે કાળે તે નિમિત્તથી તેટલા દેશમાં વ્યાપ્ત બને છે. આવો અનુકૂળ તર્ક હાજર હોવાથી, નિયતરૂપથી અવચ્છિન્ન એવી વસ્તુ પ્રત્યે નિયતિ જ હેતુ છે. જો આવું ન માનો તો તેનું નિયતરૂપ આકસ્મિક = નિર્હેતુક થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- જે જ્યારે જેથી જેમાં... આ બધા ધર્મો જન્ય છે અને તેના જનક તરીકે તમે નિયતિની કલ્પના કરો છો. પણ એ ધર્મો તો વાસ્તવમાં જન્ય નથી. અર્થસમાજ (વસ્તુને ઉત્પન્ન કરતી પદાર્થસામગ્રી) થી જ તેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, તે ધર્મો નિયતિજન્ય છે, આ રીતે જ સંગતિ થઈ જતી હોવાથી અર્થસમાજને હેતુ માનવાની કોઈ જરૂર નથી. વળી જો વસ્તુ જુદી-જુદી સામગ્રીથી બનેલી હોય તો તેનું એકરૂપ ન ઘટી શકે. તે અનેકરૂપ બની જવાની આપત્તિ આવે. તે જ રીતે મગનો પાક પણ તેના જનક સ્વભાવ, વ્યાપાર વગેરે હોવા છતાં પણ

સત્ત્વેઽપિ નિયતરૂપૈવ, નાનિયતરૂપેત્યત્ર નિયતિમન્તરેણ નાન્યત્ કિમપિ કારણં પશ્યામઃ। અથ સ્વભાવપ્રયોજનં નૈયત્યમિતિ ચેત્ ? ન, સ્વભાવસ્ય કાર્યૈકજાત્યપ્રયોજકત્વાત્, સાતિશયસ્વભાવસ્યાપિ કાર્યવિશેષ એવ પ્રયોજકત્વાત્, પક્ત્યન્તરસાજાત્યવૈજાત્યોભયસમ્બન્ધસ્ય નિયતિમન્તરેણા-સમ્ભવાત્। નનુ હેતુના વ્યક્તિરેવ જન્યતે, ઉભયસંસર્ગસ્તુ સમવાયરૂપ-

નિયતરૂપ જ થાય છે. અનિયતરૂપ નથી થતો. તેમાં નિયતિ સિવાય બીજુ કોઈ કારણ અમને દેખાતું નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અમે તો હજી પણ કહીએ છીએ કે ન દેખાતું હોય તો ચશ્મા પહેરી લો. વાસ્તવમાં તો નિયતપણુ પણ સ્વભાવથી જ થયેલું છે.

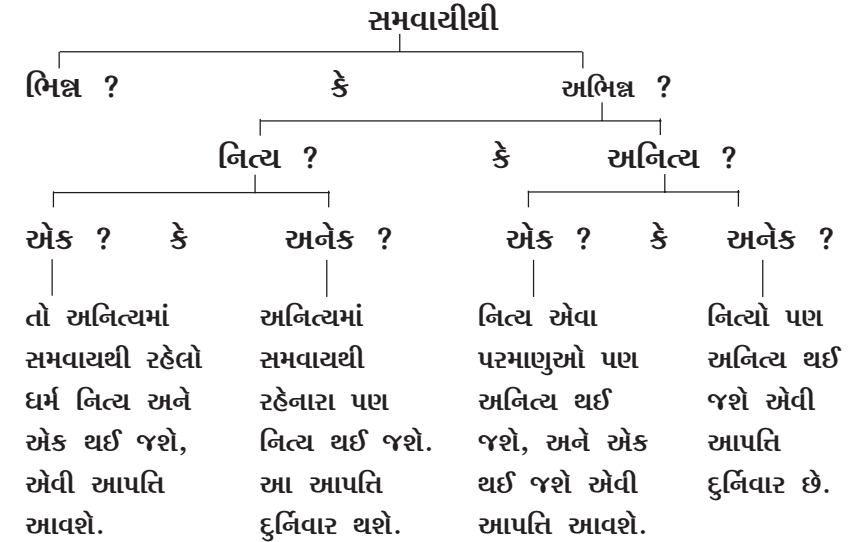
ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે સ્વભાવ તો કાર્યના એક જાતિપણામાં જ પ્રયોજક છે. કારણ કે સાતિશય સ્વભાવ હોય તે પણ કાર્ય વિશેષનો જ પ્રયોજક છે. માટે સ્વભાવ એ કાર્યમાત્ર પ્રત્યે હેતુ ન બની શકે. વળી પાકમાં પણ બીજા પાક સાથે સજાતીયતા અને વિજાતીયતારૂપ બંને સંબંધ છે. એક પાક બીજા પાકનો સજાતીય છે કારણ કે બંનેમાં પાકપણું તો સમાન જ છે. અને એક પાક બીજા પાકથી વિજાતીય પણ છે. કારણ કે બંનેનું સ્વરૂપ અલગ છે. આ રીતે અનુવૃત્તિ - વ્યાવૃત્તિરૂપ ઉભય સંબંધ નિયતિ વિના ન ઘટી શકે.

પૂર્વપક્ષ :- ન શું ઘટી શકે ? જુઓ અમે ઘટાડી આપીએ, હેતુ વડે તો તે કાર્યને જ ઉત્પન્ન કરાય છે. ઉભય સંસર્ગ તો સમવાયરૂપ એક અન્ય તત્ત્વના સંપર્કથી થાય છે. અર્થાત્ અમારા (નૈયાયિક) મત અનુસાર વસ્તુમાં કોઈપણ ગુણધર્મ રહે તે સમવાયથી રહે છે. માટે સાજાત્યાદિ ધર્મોનો સંસર્ગ નિયતિથી થાય છે એવું ન માની શકાય.

ઉત્તરપક્ષ :- વસ્તુમાં ધર્મોનો સંસર્ગ સમવાયથી થતો નથી.

તત્ત્વાન્તરસંસર્ગાદિતિ ચેત્ ? ન, સમવાયાભાવાત્। તથા હિ-

નનુ સમવાયઃ સમવાયિનો ભિન્નોઽભિન્નો વા ? અભિન્નશ્ચેત્ ? નિત્યોઽનિત્યો વા ?, નિત્યોઽપ્યેકોઽનેકો વા ?। અભિન્નો નિત્ય એકશ્ચેત્ ? અનિત્યસમવાયિનો નિત્યતાપત્તિરેકત્વાપત્તિશ્ચ। અભિન્નો નિત્યોઽનેકશ્ચેત્ ? અનિત્યસમવાયિનો નિત્યતાપત્તિર્દુર્નિવારૈવ। અભિન્નોઽનિત્ય એકશ્ચેત્ ? નિત્યાનામપિ પરમાણ્વાદીનામનિત્યતાપત્તિરેકત્વાપત્તિશ્ચ। અભિન્નોઽનિત્યો-ઽનેકશ્ચેત્ ? નિત્યાનામનિત્યતાપત્તિસ્સુદુર્નિવારા। એતેષુ ચતુર્ષ્વપિ સ્વ-સિદ્ધાન્તવ્યાકોપશ્ચ। એવં ભિન્નોઽનિત્યઃ એકો ભિન્નોઽનિત્યોઽનેક ઇતિ કારણ કે સમવાય જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. તમે જરા અમને કહેશો કે સમવાય કેવો છે ?

વળી આ ચારે વિકલ્પોમાં અપસિદ્ધાન્તનો દોષ પણ આવશે. કારણ કે અનિત્ય દ્રવ્યમાં રહેનારા ગુણો કદી નિત્ય ન યઈ શકે. પરમાણુ નિત્ય જ છે, એવો તમારો સિદ્ધાન્ત છે.

આ રીતે ભિન્ન પક્ષમાં પણ અનિત્ય પક્ષે એકાનેક એમ બંને

પક્ષદ્વયેऽપિ સ્વસિદ્ધાન્તવ્યાકોપો વાચ્યઃ। ભિન્નો નિત્ય એકશ્ચેત્ ? ગુણગુણિનોઃ જાતિવ્યક્ત્યોઃ ક્રિયાક્રિયાવતોરયુતસિદ્ધયોઃ સમ્બન્ધનિયામકત્વેનાતિરિક્તસમવાયકલ્પનમિવ સમવાયસ્યાપિ તત્त्वાન્તરત્વેન તસ્યાપિ સમ્બન્ધનિયામકત્વેનાતિરિક્તતત્त्वાન્તરકલ્પનાપત્તિઃ। ન ચ સમવાયઃ સ્વરૂપેણૈવ તત્ર સમ્બદ્ધ ઇતિ વાચ્યમ્, અયુતસિદ્ધયોરપિ સ્વરૂપેણૈવ સમ્બદ્ધત્વ-સ્વીકારેણૈવ નિર્વાહે સત્યતિરિક્તકલ્પનાયાં માનાભાવાત્, વાયૌ રૂપવત્તા-બુદ્ધિપ્રસન્નગ્ચ। ભિન્નો નિત્યોઽનેકશ્ચેત્ ? અનન્તસમવાયાપેક્ષયા લાઘવેન વિકલ્પોમાં અપસિદ્ધાન્ત કહેવો. (ઉપરોક્તાનુસાર સમજી લેવો.) વળી ભિન્ન, નિત્ય અને એક હોય તો ગુણ-ગુણીનો, જાતિ-વ્યક્તિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો, અયુતસિદ્ધોનો જે સંબંધ થાય છે, તે સંબંધનો નિયામક કોણ ? ગુણ ગુણીમાં સમવાયથી રહ્યો, પણ સમવાય શેનાથી રહેશે ? તેને રાખવા માટે તમારે અતિરિક્ત સમવાયની કલ્પના કરવી પડશે. વળી તેના સંબંધના પણ નિયામક તરીકે અતિરિક્ત તત્त्वાન્તરની કલ્પના કરવી પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- અમારે સમવાયને રાખવા માટે બીજા કોઈ સંબંધનિયામકની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે સમવાય તો સ્વરૂપથી જ ત્યાં સંબંધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- શાબ્દાશ, તો અયુતસિદ્ધો પણ ત્યાં સ્વરૂપથી જ સંબંધ છે. એવું સ્વીકારવાથી જ કામ ચાલી જાય છે. માટે અતિરિક્તની કલ્પના કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી સમવાય તો બધે રહેલો છે, તેથી તેના દ્વારા વાયુમાં રૂપ પણ રહી જશે. તેથી વાયુમાં રૂપ છે એવું માનવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- છોડો આ બધી માથાકૂટ. સમવાય ભિન્ન, નિત્ય અને અનેક છે, એવું અમે માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- આ વિકલ્પમાં તો તમારે અનંત સમવાયોની કલ્પના કરવી પડશે. જેમાં સ્પષ્ટરૂપે ગૌરવ છે. માટે તેની અપેક્ષાએ

સ્વરૂપસમ્બન્ધકલ્પનમેવ ન્યાય્યમ્। સમવાયસત્ત્વેऽપિ તત્સમ્બન્ધનિયામક-તત્त्वાન્તરગવેષણપ્રસન્નગ્ચ। અપિ ચ દળ્ડાદિસામગ્રીસત્ત્વેઽવશ્યં ઘટો ભવિષ્યતીતિ ન સમ્યક્નિર્ણયઃ, અપિ તુ સમ્ભાવનૈવ સામગ્રીસત્ત્વેઽપિ કદાચિત્ ઘટાનુત્પત્તેરિતિ ન દૃષ્ટહેતુસિદ્ધિઃ। અથ નિયત્યનિશ્ચયેન કાર્યજન્મનઃ પૂર્વ પ્રવૃત્તિરેવ ન સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, અવિઘયૈવ તત્ર તો લાઘવથી સ્વરૂપસંબંધની કલ્પના કરીએ, ગુણ સમવાય વિના સ્વરૂપથી જ ગુણીમાં રહે છે, એમ માની લઈએ, તે જ ઉચિત છે. વળી સમવાય હોવા છતાં પણ તેના સંબંધનું નિયામક એવું તત્त्वાન્તર તો શોધવું જ પડે છે.

માટે પણ ગુણ સ્વરૂપસંબંધથી જ ગુણીમાં રહે છે, એમ માનવું ઉચિત છે.

વળી તમે નિયતિની અવજ્ઞા કરીને સામગ્રીને હેતુ માનો છો. પણ દંડ વગેરે બધી સામગ્રી હાજર હોય તો પણ ‘દંડો બનશે જ’ એવો બરાબર નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ માત્ર સંભાવના જ થઈ શકે છે. કારણ કે ક્યારેક સામગ્રી હોવા છતાં પણ ઘટની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે દંડ વગેરે પ્રત્યક્ષ દેખાતી સામગ્રી જ હેતુ છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. નિયતિ જ કાર્યોત્પત્તિમાં હેતુ છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- પણ છન્નસ્થ વ્યક્તિને તો નિયતિનો નિશ્ચય જ નથી અને સામગ્રી તો હેતુ તરીકે અસિદ્ધ છે, એવું તમે કહો છો. તો આ રીતે તો કાર્યના ઉત્પાદ પૂર્વે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે અવિધાથી જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થશે. આશય એ છે કે ‘સામગ્રી હેતુ નથી, નિયતિ જ હેતુ છે’ આવું જ્ઞાન લોકોને હોતું નથી. તેથી અજ્ઞાની લોકો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. પણ એટલા માત્રથી સામગ્રી હેતુ નહીં કહેવાય.

પ્રવૃત્તેઃ, ફલપ્રાપ્તેઃ યાદૃચ્છિકત્વાદિતિ । અપિ ચ નાલિકેરપાદમૂલેન પીતં કં કથં તત્ ફલે પ્રાપ્યતે ? , ગજભુક્તં ચ કપિત્થં નિર્ગર્ભમભગનમેવ કથં નિર્ગચ્છતિ ? , તસ્માત્ યદ્ ભાવિ તદ્ભવત્યેવેતિ નિશ્ચયઃ ।

તથા ચોક્તમ્-

‘યદ્ભાવ્યં તદ્ભવત્યેવ, નાલિકેરફલામ્બુવત્ ।

ગન્તવ્યં ગમયત્યેવ, ગજભુક્તકપિત્થવત્ ॥૧૧ ॥

ન ચર્તે નિયતિં લોકે, મુદ્ગપક્તિરપીક્ષ્યતે ।

તત્સ્વભાવાદિભાવેઽપિ નાસાવનિયતા યતઃ ॥૧૧ ॥” ઇતિ

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨-૬૩)

કિં બહુના ! સુખાદિકં સુખસાધનં વા સર્વં નિયતિકૃતં ન

કારણકે ફળ પ્રાપ્તિ તો થાય પણ અને ન પણ થાય.

વળી નિયતિ જ સર્વોપરિ છે, તેના અમુક દષ્ટાન્ત પણ સાંભળો- નાળિયેરીના મૂળિયાઓ જે પાણી પીવે છે, તે તેના ફળમાં શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? હાથી કોઠાનું ફળ ખાય તે અંદરના સાર વગરનું અને ભાંગ્યા વગરનું જ કેમ નીકળે છે ? માટે આવા દષ્ટાન્તોથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે જે થવાનું હોય તે થાય જ. કહ્યું પણ છે -

જે થવાનું હોય તે થાય જ છે. જેમ કે નાળિયેરફળનું પાણી. જે જવાનું હોય તે જાય જ છે, જેમ કે હાથીએ ખાધેલું કોઠાનું ફળ. ॥૧૧ ॥

તથાવિદ્ય સ્વભાવ વગેરે હોવા છતાં પણ નિયતિ વિના લોકમાં મગનો પાક પણ દેખાતો નથી.કારણકે મગનો પાક થાય છે તે અનિયત હોતો નથી. ॥૧૧ ॥

વધારે કહેવાથી શું ? સુખ વગેરે કે સુખસાધન, એ બધું જ નિયતિ વડે થાય છે. પુરુષાર્થ વગેરેથી નહીં. તે આ પ્રમાણે - જો

પુરુષકારાદિના, તથા હિ- યદિ પુરુષકારકૃતં સુખાદ્યનુભૂયેત તર્હિ સમાનેઽપિ પુરુષકારે કર્ષકાદીનાં ફલવૈસાદૃશ્યં કૈષાઞ્ચિત્ ફલાભાવશ્ચ ન સ્યાત્, કૈષાઞ્ચિત્ પુરુષકારાભાવેઽપિ વિપુલધનધાન્યાદિપ્રાપ્તિશ્ચ દૃશ્યતે, તતઃ સર્વં નિયતિકૃતમેવ । નાપિ કાલકૃતં તસ્યૈકરૂપત્વેન વિશ્વવૈચિત્ર્યાનુપપત્તિઃ નિરાકૃતત્વાત્ । નાપીશ્વરકૃતમ્, તાદૃગીશ્વરાભાવાત્ ।

નન્વનુમાનાત્ તાદૃગીશ્વરસિદ્ધિઃ, તથાહિ- ક્ષિત્યેકુરાદિકં કૃતિજન્યં કાર્યત્વાત્ ઘટવત્, ન ચ શરીરાજન્યત્વેન સત્પ્રતિપક્ષિતોઽયં કાર્યત્વરૂપો

પુરુષાર્થથી સુખ વગેરેનો અનુભવ થતો હોય, તો સમાન પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ ખેડૂતો વગેરેને ભિન્ન ભિન્ન ફળ ન મળે. અને કેટલાકને ફળ મળતું જ નથી, તેવું પણ ન થાય. કેટલાકને પુરુષાર્થ વિના પણ પુષ્કળ ધન-ધાન્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ દેખાય છે. માટે તે સર્વ નિયતિ વડે જ કરાયેલું છે. વળી તે કાળકૃત પણ નથી. કારણ કે કાળ તો એકરૂપ જ છે. માટે જો કાળ કર્તા હોય તો વિશ્વની વિચિત્રતા ઘટે નહીં. આ રીતે કાળના કર્તૃત્વનું નિરાકરણ કરાયું છે. વળી તે ઈશ્વરકૃત પણ નથી. કારણ કે તેવો સર્વનહારરૂપ ઈશ્વર જ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અરે, નથી કેમ ? અમે અનુમાનથી તેવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરીએ છીએ -

પ્રતિજ્ઞા :- પૃથ્વી, અંકુર વગેરે કૃતિથી ઉત્પન્ન થયું છે.

હેતુ :- કારણ કે તે કાર્ય છે.

દષ્ટાન્ત :- જેમ કે ઘટ.

નિયતિવાદી :- તમારું અનુમાન પ્રતિઅનુમાનથી ખંડિત થઈ જાય છે. જોઈ લો અમારો પ્રતિપ્રહાર.

પ્રતિજ્ઞા :- પૃથ્વી, અંકુર વગેરે કૃતિજન્ય નથી.

હેતુ :- કારણ કે તે શરીરથી જન્ય નથી.

દષ્ટાન્ત :- વાદળાની જેમ.

હેતુરિતિ વાચ્યમ્, અપ્રયોજકત્વાત્ । ન ચાસ્તુ કાર્યત્વં માસ્તુ કૃતિ-
જન્યત્વમિત્યારેકનીયમ્, કાર્યત્વસ્ય કૃતિજન્યત્વવ્યાપ્યત્વાદિતિ ચેત્ ?
ન, વિદ્યુદાદૌ વ્યભિચારાત્, ન ચ વિદ્યુદાદીનાં પક્ષતાવચ્છેદકાક્રાન્તત્વેન
તત્ર સાધ્યમેવેતિ વક્તવ્યમ્, તથા સતિ ઘટાદીનામપિ પક્ષાન્તર્વિત્ત્વેન
દૃષ્ટાન્તોપાદાનાસમ્ભવાત્, અતો વિદ્યુદાદેઃ સપક્ષકક્ષાપ્રવેશેન તદ્વૃત્તિત્વ-

આ રીતે તમારો 'કાર્યત્વ' રૂપી હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ બને છે. તે
હેતુનો પ્રતિમલ્લ જયવંતો છે માટે તેનાથી તમારા સ્વપ્નો સાકાર નહી
થઈ શકે.

ઈશ્વરવાદી :- અમારો હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ નહી બને. કારણ કે
તમે સ્વ કહેલો હેતુ અપ્રયોજક છે. તેથી તે તેના સાધ્યને સિદ્ધ
કરવા અસમર્થ છે.

નિયતિવાદી :- તમારો હેતુ જ અપ્રયોજક છે. કાર્યત્વ હોય
અને કૃતિજન્યત્વ ન હોય એવું પણ બને ને ?

ઈશ્વરવાદી :- ના, એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે
કાર્યત્વ એ કૃતિજન્યત્વને વ્યાપ્ય છે. જ્યાં જ્યાં કાર્યત્વ છે, ત્યાં
ત્યાં કૃતિજન્યત્વ છે જ.

ઉત્તરપક્ષ :- (નિયતિવાદી) - ના, કારણ કે વીજળી વગેરેમાં
અનેકાંતનો ઉપલંભ થાય છે. તેમાં કાર્યત્વ છે, પણ કૃતિજન્યત્વ
નથી. આ રીતે કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી પ્રયોજક નહીં બની
શકે.

પૂર્વપક્ષ :- અરે, વીજળી વગેરેમાં પણ પક્ષતાવચ્છેદક રહેલું જ
છે. તેથી તે પક્ષમાં અંતર્ભૂત જ છે. પૃથ્વી, અંકુર, વીજળી, વાદળા
વગેરે દરેકે દરેક કાર્યોમાં કૃતિજન્યત્વ છે જ, એવું અમે આ
અનુમાનથી સિદ્ધ કરી રહ્યા છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :- દેવાનાં પ્રિય (મૂર્ખ) ! જો આવી જ વાત હોય તો
તમે તમારા અનુમાન પ્રયોગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઘડાને ન લઈ શકો

સ્યાપ્યભાવાદસાધારણાનૈકાન્તિકત્વસ્ય યુક્તિશતેનાપિ દૂરીકર્તૃમશક્યત્વાત્ ।
ન ચ કુલાલકૃતિજન્યત્વસ્ય ઘટાદૌ વિદ્યમાનત્વેન નાસાધારણ્યમિત્યા-
શઙ્કનીયમ્, તાદૃશકૃતેસ્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકાનાક્રાન્તત્વાત્ । કિઞ્ચાવચ્છેદ-
કાવચ્છેદેન સાધ્યસિદ્ધેરુદ્દેશ્યત્વેઽપ્યન્તતઃ ક્ષિતિત્વસ્ય વ્યર્થત્વાત્ જન્યત્વસ્યૈવ
પક્ષતાવચ્છેદકત્વં સ્વીકરણીયં સ્યાત્, તથા ચ પક્ષતાવચ્છેદકહેતોરૈક્ય-
પ્રસઙ્ગઃ । નન્વૈક્યેઽપિ કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? ન, ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકવિધેય-
યોરૈક્યેનોપનયવાક્યાત્ શાબ્દબોધાનુપપત્તેઃ । ન ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષ-
કારણ કે ઘડા વગેરે પણ તમારા પક્ષની અંદર જ રહેલા છે.

માટે વીજળી વગેરેને તમે સપક્ષની કક્ષામાં પ્રવેશ કરાવી દીધો.
અને તેમાં સાધ્ય રહેતું નથી એ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. આખી દુનિયા
જોઈ શકે છે કે વીજળી કૃતિજન્ય નથી. તેનું સર્જન કોઈ કરતું
નથી. માટે તમે તો તમારા હેતુ ને અસાધારણ - અનેકાન્તિક
બનાવ્યો છે. હેતુના આ દોષને તમે સેંકડો યુક્તિઓથી પણ દૂર કરી
શકો તેમ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ઘડા વગેરેમાં કુંભારની કૃતિથી ઉત્પન્ન થવાપણું =
કુલાલકૃતિજન્યત્વ રહે જ છે. માટે અહીં અસાધારણ દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે તેવા પ્રકારની કૃતિ સાધ્યતાવચ્છેદકથી
આકાંત નથી. વળી અવચ્છેદક-અવચ્છેદથી સાધ્યસિદ્ધિ ઉદ્દેશ્ય હોય,
તો પણ અંતે તો ક્ષિતિત્વ વ્યર્થ હોવાથી જન્યત્વને જ પક્ષતાવચ્છેદક
માનવું પડશે. અને તેમ માનશો એટલે પક્ષતાવચ્છેદક અને હેતુ -
બંને એક થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે ને એક થઈ જાય. શું વાંધો છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- વાંધો એ જ કે ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક અને વિધેય
બંને એક થઈ જશે માટે ઉપનય વાક્યથી શાબ્દબોધ જ નહીં થઈ
શકે.

આશય એ છે કે જ્યારે પક્ષતાવચ્છેદક અને હેતુ એક છે.

રૂપકાર્યત્વસ્યૈવ પક્ષતાવચ્છેદકત્વેન પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વસ્ય ચ હેતુત્વાન્ન તયોરૈક્યમિત્યારેકણીયમ્, સ્વરૂપસમ્બન્ધરૂપકાર્યતાવ્યક્તીનાં તત્તદ્વ્યક્તિ- માત્રપર્યવસિતત્વેનાનુગતપક્ષતાવચ્છેદકાલાભાત્, ન ચાન્યતમત્વેનાનુગતવ્યક્તીનાં પક્ષતાવચ્છેદકત્વમિત્યાશઙ્કનીયમ્, અન્યતમત્વઘટિતત્વેન ગૌરવાત્ । એવં પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વસ્યાપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષરૂપત્વેન તત્તદ્દર્મિ- વ્યક્તિરૂપત્વાત્ પક્ષતાવચ્છેદકહેત્વોરૈક્યાપરિહારઃ । તત્તદ્દર્મિવ્યક્તિરૂપત્વાત્ પક્ષતાવચ્છેદકહેત્વોરૈક્યાપરિહારઃ । ન ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધાદતિરિક્તં પ્રતિયોગિત્વમિતિ વક્તવ્યમ્, સપ્તૈવ પદાર્થા ઇતિ વાક્યેન વિરોધાપત્તેઃ । ત્યાઠે ઉપનય વાક્ય અસમંજસ બની જશે. ઉપનય = પક્ષમાં હેતુનો ઉપસંહાર. પ્રસ્તુતમાં ઉપનય થશે. જન્યમાં કાર્યત્વ (જન્યત્વ) છે. આવા વાક્યથી કોઈ અર્થબોધ જ નહીં થાય.

પૂર્વપક્ષ :- તમે સમજતા નથી એટલે તમને એ બંને એક લાગે છે. જુઓ, અહીં પક્ષતાવચ્છેદક છે સ્વરૂપસંબંધવિશેષરૂપ કાર્યત્વ અને હેતુ છે પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વ. હવે એ બંનેનું એક્ય નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે સ્વરૂપસંબંધરૂપકાર્યતા વ્યક્તિઓ તો તે તે વ્યક્તિરૂપ જ છે. માટે તેના દ્વારા અનુગત એવો પક્ષતાવચ્છેદક ન મળી શકે. માટે એને પક્ષતાવચ્છેદક જ માની શકાય.

પૂર્વપક્ષ :- અમે અન્યતમરૂપે વ્યક્તિઓનો અનુગમ કરી દેશું. પછી તે વ્યક્તિઓ પક્ષતાવચ્છેદક બની જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, એવો પક્ષતાવચ્છેદક ‘અન્યતમ’ થી ઘટિત હોવાથી તેમાં ગૌરવ છે.

વળી તમે પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વને હેતુ કહ્યો છે. પણ પ્રાગભાવ- પ્રતિયોગિત્વ તો સ્વરૂપ સંબંધવિશેષરૂપ છે. તેથી તે તદ્દત્તદર્મિવ્યક્તિરૂપ જ છે. આ રીતે પક્ષતાવચ્છેદક અને હેતુના એક્યની આપત્તિ ઉભી જ રહે છે.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રતિયોગિત્વ એ સ્વરૂપસંબંધ નથી, પણ તેનાથી

કિञ્ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધરૂપકાર્યત્વસ્ય પક્ષતાવચ્છેદકત્વે તાદૃશકાર્યત્વસ્ય પરમાણ્વાદિષ્વપિ વિદ્યમાનત્વેન પરમાણ્વાદીનામનિત્યત્વાપત્તિઃ । નનુ યયોર્વિશેષકાર્યકારણભાવઃ તયોરવશ્યં સામાન્યેન કાર્યકારણભાવ ઇતિ નિયમ ઇતિ ચેત્ ? તાદૃશનિયમે પ્રમાણાભાવાદિતિ । અપિ ચ ભવદભિમતો ભગવાન્ સ્વાર્થાત્ કારુણ્યાદ્વા ભુવનં ઘટયતિ ? ન પ્રાચ્યઃ, કૃત- કૃત્યત્વાત્તસ્ય, દ્વિતીયશ્ચેત્ ? કથં નૈકાન્તશર્મસમ્પત્કમનીયં વિનિર્મિમીતે, કથં ચાધિવ્યાધિઘટિતાન્ઘટયતિ ? ભવાન્તરોપાર્જિતશુભાશુભાદૃષ્ટપ્રેરિતઃ સન્ તથા ઘટયતીતિ ચેત્ ? તર્હ્યન્તર્ગદુના ભવાનીપતિના કિં કૃતમ્, અલગ વસ્તુ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તમે શું બોલ્યા ? આ રીતે તો સાત જ પદાર્થો છે, આવા તમારા શાસ્ત્રવચન સાથે વિરોધ આવી જશે.

વળી સ્વરૂપસંબંધરૂપ કાર્યત્વ જ પક્ષતાવચ્છેદક બન્યો, એટલે તેવું કાર્યત્વ તો પરમાણુ વગેરેમાં પણ છે, તેથી પરમાણુ વગેરે અનિત્ય થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- જેમનો વિશેષ કાર્યકારણભાવ હોય, તેમનો સામાન્યથી કાર્યકારણભાવ અવશ્ય હોય એવો નિયમ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, એવા નિયમમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

વળી તમારો માનેલો ભગવાન વિશ્વનું સર્જન શા માટે કરે છે ? સ્વાર્થથી કે કરુણાભાવથી ? પહેલો વિકલ્પ ઉચિત નથી કારણ કે ભગવાન તો કૃતકૃત્ય હોય છે. માટે તેમને કોઈ સ્વાર્થ ન હોઈ શકે. અને જો બીજો વિકલ્પ માનતા હો, તો પછી તે ભગવાન એકાંત સુખસંપત્તિથી સુંદર એવા જ વિશ્વનું નિર્માણ કેમ કરતો નથી ? જો કરુણાથી જ વિશ્વસર્જન કરતો હોય તો પછી આધિ-વ્યાધિમય જીવોને કેમ બનાવે છે ?

પૂર્વપક્ષ :- ભગવાનને તો કરુણાભાવ જ હોય છે, પણ તે જીવોએ પૂર્વજન્મોમાં ઉપાર્જિત કરેલા શુભા-શુભકર્મથી પ્રેરિત થઈને

‘ઘટકુટ્યાં પ્રભાતમ્’ ઇતિ ન્યાયેન સ્વીકૃતં ચાયુષ્મતા ભવતાઽસ્મન્મતમ્, કિઞ્ચાસૌ જાનન્નજાનન્ વા ઘટયતિ ? નાન્ત્યઃ, સર્વજ્ઞત્વવ્યાહતિપ્રસઙ્ગાત્ । આદ્યશ્ચેત્ ? વિશ્વોપદ્રવકારિણઃ પશ્ચાદપિ કર્તવ્યનિગ્રહાન્ સુરવૈરિણ એતત્પ્રતિક્ષેપકારિણશ્ચાસ્મદાદીન્ કિમર્થં રચયતિ ?, અપિ ચાસૌ મૂર્તોઽમૂર્તો વા ?, મૂર્તશ્ચેત્ ? અસ્મદાદિવન્ન કર્તૃત્વં યુજ્યતે, અમૂર્તશ્ચેત્ ? આકાશાદિ-ભગવાન જીવોને સુખી-દુઃખી બનાવે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી વિશ્વની વિચિત્રતા કર્મકૃત છે એવું જ સિદ્ધ થયું. અંતર્ગતુ એવા મહાદેવે તો શું કર્યું ? આ તો એના જેવું થયું કે કોઈ કરવેરો આપવો ન પડે એટલે બીજે રસ્તે ફરી ફરીને જવા આખી રાત પ્રયત્ન કરે પણ છેલ્લે તો સવાર પડ્યે જકાતનાકા પાસે જ આવીને ઉભો રહે. તમે કર્મવાદનો ઈન્કાર કરવા અને ઈશ્વરને સર્જનહાર તરીકે પુરવાર કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ છેલ્લે તો તમે કર્મવાદના શરણે જઈને અમારા મતનો સ્વીકાર કરી લીધો છે. આયુષ્માન હો... સુસ્વાગતમ્.

તમે આટલા શરમાઈ કેમ જાઓ છો ? ચાલો, જવા દો એ વાત. અમને એટલું કહો કે એ ભગવાન જાણીને વિશ્વસર્જન કરે છે કે અજાણતા ? છેલ્લો વિકલ્પ તો ન માની શકાય. કારણ કે તેમ કરીએ તો ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણાનો વ્યાઘાત થઈ જાય. અને જો પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એક મોટો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જેઓ વિશ્વને ઉપદ્રવ કરે છે, પાછળથી પણ ભગવાનને જ જેમનો પરાજય કરવા તકલીફ લેવી પડે છે એવા અસુરોને તે કેમ બનાવે છે ? જેઓ ઈશ્વરનો આટ આટલો પ્રતિક્ષેપ કરે છે, તેવા અમારા જેવાને પણ કેમ બનાવે છે ?

તમે ઘડીકમાં આકાશને જુઓ છો, તો ઘડીકમાં નીચે જમીન તરફ જુઓ છો. અમારી સામું જુઓ ને ? ચાલો, અમે તમને અલગ પ્રશ્ન કરીએ, ઈશ્વર મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? જો મૂર્ત હોય તો તે આપણા

વન્નિષ્ક્રિયત્વેન સુતરામકર્તૃત્વમ્ । એવં સરાગપક્ષેઽપિ કર્તૃત્વમસ્મદાદિવન્ન યુજ્યતે, વીતરાગપક્ષે તુ વિશ્વવૈચિત્ર્યં કથં ઘટયતિ, વીતરાગત્વાદેવેત્ય-લમતિપલ્લવિતેન ।

નાપ્યદૃષ્ટસ્ય સુખદુઃખાદિકર્તૃત્વં ઘટતે, તથા હિ- પુરુષાદ્ ભિન્નમભિન્નં વાદૃષ્ટમ્, અભિન્નં ચેત્ ? પુરુષમાત્રતાપત્તિઃ, ભિન્નં ચેત્ ? સચેતનમચેતનં વા ? સચેતનં ચેત્ ? એકસ્મિન્ શરીરે ચેતનદ્વયાપત્તિઃ, અચેતનમિતિ ચેત્ ? ન, અસ્વતન્ત્રસ્ય સુખદુઃખં પ્રતિ કર્તૃત્વાભાવાદિતિ ।

તથા ચોક્તમ્-

જેવો થઈ ગયો. તેથી જેમ આપણે જગતનું સર્જન નથી કરી શકતા, તેમ તે પણ ન કરી શકે. અને જો અમૂર્ત હોય, તો તો તે આકાશની જેમ નિષ્ક્રિય છે. માટે તે સુતરાં અકર્તા છે.

હજુ એક પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે તે ઈશ્વર સરાગ છે કે વીતરાગ ? જો સરાગ છે, તો આપણી જેમ તે પણ જગત્કર્તા નહીં બની શકે. અને વીતરાગ હોય તો તે વિશ્વની વિચિત્રતા શી રીતે રચે ? કારણ કે તે વીતરાગ જ છે. વીતરાગ તે કાંઈ કોઈને સુખી ને કોઈને દુઃખી બનાવે ખરો ? અરે, તમે આટલા બધા ટીલા કેમ થઈ ગયા ? જવા દો. આ ચર્ચાને આપણે અહીં જ સમાપ્ત કરી દઈએ.

નિયતિવાદી કૃત કર્મવાદ પ્રતિક્ષેપ :-

વળી ‘કર્મ સુખ-દુઃખનો કર્તા છે’ એવું માનવું પણ ઉચિત નથી. તે આ પ્રમાણે – કર્મ જીવથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન હોય, તો જીવ જ રહેશે, જીવથી અલગ કર્મનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે. જો ભિન્ન છે, તો સચેતન છે કે અચેતન ? જો સચેતન છે, તો એક શરીરમાં બે જીવ માનવા પડશે. જો અચેતન છે એમ કહો, તો એ પણ ઉચિત નથી કારણ કે તે અચેતન હોવાથી અસ્વતન્ત્ર બની જાય, અને તેથી તે સુખ-દુઃખનું કર્તા ન બની શકે.

“પ્રાપ્તવ્યો નિયતિબલાશ્રયેણ યોઽર્થઃ,
સોઽવશ્યં ભવતિ નૃણાં શુભોઽશુભો વા।
ભૂતાનાં મહતિ કૃતેઽપિ હિ પ્રયત્ને,
નાભાવ્યં ભવતિ ન ભાવિનોઽસ્તિ નાશઃ।।૧।।” ઇતિ।

સૂત્રકૃતાઙ્ગેઽપિ (૧-૨/૨-૩)

“ન તં સયં કઢં દુઃખં કઓ અન્નકઢં ચ ણં।

સુહં વા જઇ વા દુઃખં સેહિયં વા અસેહિયં।।૧।।

સયં કઢં ન અણ્ણેહિં વેદયન્તિ પુઢો જીયા।

સંગઇઅં તં જહા તેસિં ઇહમેગેસિ આહિઅં।।૨।।”

વૃત્તિઃ-યત્તૈઃ પ્રાણિભિરનુભૂયતે સુખં દુઃખં સ્થાનવિલોપનં વા ન તત્ ‘સ્વયં’ આત્મના પુરુષકારેણ ‘કૃતં’ નિષ્પાદિતમ્, દુઃખમિતિ

શાસ્ત્રકારોએ તે મુજબ કહ્યું પણ છે - જે અર્થ નિયતિના બળના આશ્રયથી પામવાનો હોય, તે શુભ હોય કે અશુભ, મનુષ્યો તેને અવશ્ય પામે જ છે. જીવો ગમે તેટલો મોટો પ્રયત્ન પણ કેમ ન કરે ? જે થવાનું ન હોય, તે થતું નથી અને જે થવાનું હોય તેનો નાશ થતો નથી.

સૂત્રકૃતાંગ નામના આગમમાં પણ કહ્યું છે-

તે દુઃખ સ્વયં કરેલું નથી. કોનાથી = બીજા કોઈ કાળ વગેરેથી કરેલું છે ? સુખ કે દુઃખ હોય. મોક્ષનું સુખ હોય કે સંસારનું દુઃખ હોય, જુદા જુદા જીવો જે અનુભવે છે, તે સ્વયંકૃત નથી, અન્યોએ કરેલું પણ નથી. પણ તે નિયતિકૃત છે એવું અમુક વાદીઓના મતમાં કહ્યું છે.

અહીં ટીકા આ મુજબ છે - તે પ્રાણીઓથી જે સુખ, દુઃખ કે સ્થાનવિલોપન અનુભવાય છે, તે સ્વયં-પોતે પુરુષાર્થથી કર્યું નથી. અહીં ‘દુઃખ’ એવું કહ્યું તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને દુઃખકારણ

કારણે કાર્યોપચારાત્ દુઃખકારણમેવોક્તમ્, અસ્ય ચોપલક્ષણત્વાત્ સુખાદ્યપિ ગ્રાહ્યમ્, તતશ્ચેદમુક્તં ભવતિ- યોઽયં સુખદુઃખાનુભવઃ સ પુરુષકાર-કૃતકારણજન્યો ન ભવતીતિ, તથા કુતઃ ‘અન્યેન’ કાલેશ્વર-સ્વભાવકર્માદિના ચ કૃતં ભવેત્ ? ‘ણ’ મિત્યલઙ્કારે, તથા હિ - યદિ પુરુષકારકૃતં સુખાદ્યનુભૂયેત તતઃ સેવકવણિક્કર્ષકાદીનાં સમાને પુરુષકારે સતિ ફલપ્રાપ્તિવૈસાદૃશ્યં ફલાપ્રાપ્તિશ્ચ ન ભવેત્, કસ્યચિત્તુ સેવાદિવ્યાપારાભાવેઽપિ વિશિષ્ટફલાવાપ્તિર્દૃશ્યતે ઇત્યતો ન પુરુષકારાત્કિઞ્ચિદાસાદ્યતે, કિં તર્હિ નિયતેરેવેતિ, એતચ્ચ દ્વિતીયશ્લોકાન્તે-ઽભિધાસ્યતે, નાપિ કાલઃ કર્તા, તસ્યૈકરૂપત્વાજ્જગતિ ફલવૈ-ચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ, કારણભેદે હિ કાર્યભેદો ભવતિ, નાભેદે, તથાહિ-અયમેવ હિ ભેદો ભેદહેતુર્વા ઘટતે યદુત વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ કારણભેદશ્ચ।

જ કહ્યું છે. આ ઉપલક્ષણ છે. તેના પરથી સુખાદિ પણ સમજવું. માટે અહીં આવો આશય છે - જે આ સુખ-દુઃખનો અનુભવ છે, તે પુરુષાર્થ વડે કરાયેલા કારણથી થતો નથી. તથા ક્યાંથી થાય છે ? કોઈ અન્ય કાળ-ઈશ્વર-સ્વભાવ-કર્મ વગેરેથી થાય છે ? તે આ મુજબ- જો અનુભવાતું સુખ પુરુષાર્થથી કરાયું હોય, તો સેવક, વેપારી, ખેડૂત વગેરે સમાન પુરુષાર્થ કરે છે તેમને ફળપ્રાપ્તિમાં વિસદૃશતા થાય છે, તે ન ઘટે. કેટલાકને ફળ નથી મળતું તેવું પણ ન થાય. વળી કો’કને તો સેવા વગેરે કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરવા છતાં પણ વિશિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ દેખાય છે. માટે પુરુષાર્થથી કાંઈ જ મેળવી શકાતું નથી.

પ્રશ્ન :- તો પછી શેનાથી મેળવી શકાય છે ?

ઉત્તર :- નિયતિથી જ. આ વાત દ્વિતીય શ્લોકના અંતે કહેશે.

વળી ‘કાળ કર્તા છે’ એવું પણ નથી. કારણ કે તે એકરૂપ હોવાથી જગતમાં ફળની વિચિત્રતા ન ઘટે. કારણભેદ થાય તો જ કાર્યભેદ થાય. કારણનો અભેદ હોય તો કાર્યનો ભેદ ન થઈ શકે.

તથેશ્વરકર્તૃકે અપિ સુખદુઃખે ન ભવતઃ યતોઽસાવીશ્વરો મૂર્તોઽમૂર્તો વા ?, યદિ મૂર્તસ્તતઃ પ્રાકૃતપુરુષસ્યેવ સર્વકર્તૃત્વાભાવઃ, અથામૂર્તઃ તથાસત્યાકાશસ્યેવ સુતરાં નિષ્ક્રિયત્વમ્, અપિ ચ- યદ્યસૌ રાગમાંસ્ત- તોઽસ્મદાદ્યવ્યતિરેકાદ્વિશ્વસ્યાકર્તૈવ, અથાસૌ વીતરાગસ્તતસ્તત્કૃતં સુભગ- દુર્ભગેશ્વરદરિદ્રાદિજગદ્વૈચિત્ર્યં ન ઘટાં પ્રાજ્વલિતિ, તતો નેશ્વરકૃતે इति। તથા સ્વભાવસ્યાપિ સુખદુઃખાદિકર્તૃત્વાનુપપત્તિઃ, યતોઽસૌ સ્વભાવઃ પુરુષાત્ ભિન્નોઽભિન્નો વા ?, યદિ ભિન્નો ન પુરુષાશ્રિતે સુખદુઃખે

તે આ પ્રકારે - આ જ ભેદ છે કે ભેદનો હેતુ છે, કે જે વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ થાય છે અને કારણભેદ હોય છે.

પૃથ્વીમાં કઠિનતાનો અને પાણીમાં દ્રવપણાનો અધ્યાસ થાય છે, આ રીતે વિરુદ્ધ ધર્મોનો અનુભવ પૃથ્વી અને પાણીના ભેદની સિદ્ધિ કરે છે. ઘટ માટીમાંથી બને છે અને પટ તંતુમાંથી. આમ કારણભેદ ઘટ અને પટના ભેદની સિદ્ધિ કરે છે.

વળી સુખ-દુઃખનો કર્તા ઈશ્વર પણ નથી. કારણ કે તે ઈશ્વરને કેવો માનશો ? મૂર્ત કે અમૂર્ત ? જો મૂર્ત માનશો તો તે સામાન્ય માણસ જેવો જ થયો. તેથી તે સર્વનો કર્તા ન હોઈ શકે. જો અમૂર્ત માનો તો તે આકાશની જેમ સુતરાં નિષ્ક્રિય થશે. તેથી તે જગત્કર્તા ન હોઈ શકે. વળી જો તે રાગ-દ્રેષવાળા હોય, તો આપણા કરતા તેનામાં કોઈ વિશેષતા ન હોવાથી, તે વિશ્વનો અકર્તા જ છે. અને જો તે વીતરાગ હોય તો પછી તે ભાગ્યશાળી-દુર્ભાગી, ઈશ્વર-દરિદ્ર વગેરે જગતનું વૈચિત્ર્ય સર્જે તે સંગત થતુ નથી. માટે સુખ-દુઃખનો કર્તા ઈશ્વર નથી.

વળી સુખ-દુઃખનો કર્તા સ્વભાવ છે, એ પણ ઘટતું નથી. કારણ કે સ્વભાવ આત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન છે તો તે પુરુષમાં સુખ દુઃખ ન કરી શકે, કારણ કે તે તેનાથી ભિન્ન છે.

કર્તુમલમ્, તસ્માદ્ભિન્નત્વાદિતિ, નાપ્યભિન્નઃ, અભેદે પુરુષ એવ સ્યાત્, તસ્ય ચાકર્તૃત્વમુક્તમેવ, નાપિ કર્મણઃ સુખદુઃખં પ્રતિ કર્તૃત્વં ઘટતે, યતસ્તત્કર્મ પુરુષાદ્ભિન્નમભિન્નં વા ભવેત્ ?, અભિન્નં ચેત્ પુરુષમાત્રતાપત્તિઃ કર્મણઃ, તત્ર ચોક્તો દોષઃ, અથ ભિન્નં ? તત્કિં સચેતનમચેતનં વા ?, યદિ સચેતનમેકસ્મિન્કાર્યે ચૈતન્યદ્વયાપત્તિઃ, અથાચેતનં તથા સતિ કુતસ્તસ્ય પાષાણખણ્ડસ્યેવાસ્વતન્ત્રસ્ય સુખદુઃખોત્પાદં પ્રતિ કર્તૃત્વમિતિ, એતચ્ચોત્તરત્ર ન્યાસેન પ્રતિપાદયિષ્યત इत्यલં પ્રસङ्ગેન। તદેવ સુખં 'સૈદ્ધિકં' સિદ્ધૌ- અપવર્ગલક્ષણાયાં ભવં યદિ વા દુઃખમસાતોદયલક્ષણમસૈદ્ધિકમ્, સાંસારિકં યદિ વા ઉભયમપ્યેતત્સુખં દુઃખં વા સ્ત્રક્વચ્ચનાદ્યુપભોગક્રિયાસિદ્ધૌ ભવં

અભિન્નપદ્મ પણ ઘટતો નથી કારણ કે જો અભેદ માનીએ તો આત્મા જ રહેશે. કારણ કે તેનાથી ભિન્ન એવી સ્વભાવ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. અને આત્મા તો જગતનો કર્તા નથી, એ પૂર્વે કહ્યું જ છે.

સુખ-દુઃખનો કર્તા કર્મ પણ નથી. કારણ કે તે કર્મ પુરુષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન હોય તો કર્મ પુરુષ જ બની જશે, તેનું અલગ અસ્તિત્વ જ નહીં રહે. અને પુરુષ તો સુખ-દુઃખનો કર્તા નથી એ પૂર્વે કહ્યું જ છે. જો ભિન્ન છે, તો તે સચેતન છે કે અચેતન. જો સચેતન હોય તો એક શરીરમાં બે જીવ માનવા પડશે. અને જો કર્મ અચેતન છે, તો તે પથ્થરના ટુકડાની જેમ અસ્વતંત્ર છે. તેથી તે સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિ ન કરી શકે. આ વાત પાછળથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાશે, માટે અત્યારે પ્રાસંગિકચર્ચાથી સર્થું.

તે સિદ્ધિગતિમાં થાય તેવું સુખ હોય કે સંસારમાં થનારા અશાતાના ઉદયરૂપ દુઃખ હોય, અથવા તો આ બંને સુખ કે દુઃખ માળા, ચન્દન વગેરેના ઉપભોગરૂપી ક્રિયા સિદ્ધ થવાથી થાય તેવું તથા ચાબૂકના ફટકારા વગેરેની સિદ્ધિ થવાથી થાય એવું હોય.

તથા કશતાહનાદિસિદ્ધૌ ભવં સૈદ્ધિકં, તથા - 'અસૈદ્ધિકં' સુખમાન્તર-
માનન્દરૂપમાકસ્મિકમનવધારિતબાહ્યનિમિત્તમેવં દુઃખમપિ જ્વરશિરોઽર્તિ-
શૂલાદિરૂપમહ્ગોત્થમસૈદ્ધિકમેતદુભયમપિ ન સ્વયં પુરુષકારેણ કૃતમ્,
નાપ્યન્યેન કેનચિત્કાલાદિના કૃતમ્, 'વેદયન્તિ' અનુભવન્તિ, 'પૃથક્
જીવાઃ' પ્રાણિન ઇતિ કથં તર્હિ તત્તેષામભૂત ? ઇતિ નિયતિવાદી
સ્વાભિપ્રાયમાવિષ્કરોતિ- 'સંગઙ્યં'તિ સમ્યક્સ્વપરિણામેન ગતિર્યસ્ય યદા
યત્ર યત્સુખદુઃખાનુભવનં સા સઙ્ગતિઃ-નિયતિસ્તસ્યાં ભવં સાઙ્ગતિકમ્,
યતશ્ચૈવં ન પુરુષકારાદિકૃતં સુખદુઃખાદિ, અતસ્તત્તેષાં પ્રાણિનાં નિયતિકૃતં
સાઙ્ગતિકમિત્યુચ્યતે, 'ઇહ' અસ્મિન્ સુખદુઃખાનુભવાદેકેષાં વાદિનાં
'આહ્યાતં' તેષામયમશ્યુપગમઃ।' ઇતિ ।

તથા અસૈદ્ધિક સુખ હોય, એટલે કે આંતરિક આનંદરૂપ હોય,
કોઈનાથી ઉત્પન્ન ન થયું હોય, તેના બાહ્યનિમિત્તનું અવધારણ ન
થયું હોય, તેવું સુખ. અસૈદ્ધિક દુઃખ એટલે તાવ, માથું દુખવું, શૂળ
વગેરેરૂપ શરીરમાં થાય તેવું દુઃખ. આ સુખ અને દુઃખ બંને સ્વયં
પુરુષાર્થથી કરેલા નથી. અન્ય કોઈ કાળ વગેરેએ કરેલા પણ નથી.
પણ આવા સુખ દુઃખને જુદા જુદા જીવો અનુભવે તો છે, તો પછી
તેમને આવું સુખ-દુઃખ કેવી રીતે થયું ? આ શંકા પર નિયતિવાદી
પોતાના અભિપ્રાયને પ્રગટ કરે છે - જેને જ્યારે જ્યાં જે સુખ-
દુઃખનો અનુભવ થાય = સમ્યક્ સ્વપરિણામથી થતી ગતિ થાય તે
સંગતિ = નિયતિ છે. તેમાં જે થાય તે સાંગતિક છે. જેથી આવું છે,
તેથી સુખ-દુઃખ વગેરે પુરુષાર્થથી થતા નથી. માટે તે જીવોના સુખ-
દુઃખ વગેરે નિયતિથી કરાયેલા = સાંગતિક કહેવાય છે. અહીં સુખ,
દુઃખના અનુભવથી અમુક વાદીઓએ કહેલું છે. અર્થાત્ તેમનો
આવો મત છે.

ગ્રન્થકારનો ઉત્તરપક્ષ

આ બધું બાળ જલ્પિત છે = નાના બાળકના લવારા છે.

એતત્સર્વં બાલજલ્પિતમ્, અદૃષ્ટસ્ય વિશ્વવૈચિત્ર્યસ્ય હેતુત્વેન
સાધિતત્વાત્, પુનરપિ કિઞ્ચિદુચ્યતે, ભોક્તૃવ્યતિરેકેણ ભોગ્યં વિશ્વે ન
વિદ્યતે, ભોગ્યપદસ્ય સસમ્બન્ધિત્વાત્, નાકૃતસ્ય ભોક્તાપિ, સ્વવ્યાપાર-
જન્યસ્યૈવ સ્વભોગ્યત્વદર્શનાત્, અન્યથા મુક્તાત્મનાં ભોગપ્રસઙ્ગાત્, ભોગ્યં
ચ સત્ત્વાનાં સુખદુઃખાદિપ્રકારેણ વિશ્વં પ્રત્યક્ષતયા દૃશ્યતે, ઇતોઽપિ
કર્મકર્તૃત્વેન વિશ્વવૈચિત્ર્યં નિર્ણયતે । ન ભવિતુમર્હતિ ભોક્તૃગતાનુકૂલા-

કારણ કે વિશ્વની વિચિત્રતાનું કારણ કર્મ છે, એવું પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું
છે. ફરી પણ કાંઈક કહેવાય છે - વિશ્વમાં જે કાંઈ પણ ભોગ કરવા
યોગ્ય વસ્તુ છે, તેનો કોઈને કોઈ ભોક્તા છે જ. કારણ કે
ભોગ્યપદ સસંબંધી છે. 'ભોગ્ય' શબ્દનો અર્થ જ એ છે કે જે
ભોક્તાથી ભોગવવા યોગ્ય હોય. વળી જીવે પોતે જેને કર્યું ન હોય,
તેનો તે ભોક્તા પણ થતો નથી. કારણ કે પોતાના વ્યાપારથી જે
ઉત્પન્ન થાય તે જ પોતાને ભોગવવા યોગ્ય હોય છે, એવું દેખાય છે.
જો પોતે કર્યું ન હોવા છતાં પણ ભોગવવું પડતું હોય, તો મુક્ત
જીવોને પણ ભોગવવું પડશે, એવી આપતિ આવશે. સુખ-દુઃખ
વગેરેના પ્રકારે વિશ્વ જ જીવને ભોગવવા યોગ્ય છે, એવું પ્રત્યક્ષ
દેખાય છે. તેનાથી પણ એવો નિર્ણય થાય છે કે વિશ્વની વિચિત્રતાનો
કર્તા કર્મ છે. ભોક્તામાં રહેલા અનુકૂળ કર્મના અભાવે મગનો પાક
પણ થતો નથી. કારણ કે ક્યાંક થાળી વગેરેનો ભંગ જણાય છે.

આશય એ છે કે મગ પાકે છે કોરડુ મગ નથી પાકતો. આવા
તર્કો કરીને વાદીઓ સ્વભાવ વગેરેને કારણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.
પણ વાસ્તવમાં મગ પાકે કે ન પાકે તેમાં તેને ભોગવનારનું કર્મ કામ
કરતું હોય છે. તેથી જ પાકી જાય એવા મગ હોય, તો પણ
ખાનારનું કર્મ જો પ્રતિકૂળ હોય, તો જે થાળ, કડાઈ વગેરેમાં મગ
રંધાતા હોય તે વાસણ જ ભાંગી જાય છે. અને તે મગ પાકી શકતા
નથી.

દૃષ્ટાભાવે મુદ્ગપત્કિરપિ, કુત્રચિત્સ્થાલ્યાદિભઙ્ગોપલમ્ભાત્ । ન ચ દૃષ્ટ-
કારણવૈગુણ્યાત્ત્ર પાકાભાવ इत्यपि नोद्यम्, વૈગુણ્યેऽપિ નિમિત્તાન્તરસ્યા-
વશ્યકત્વાત્, અતો દૃષ્ટકારણાનાં નિયમતો નાપેક્ષાપિ, તથાવિધપ્રયત્ન-
મન્તરેણાપિ પુણ્યોદયેન ધનધાન્યાદિપ્રાપ્તિદર્શનાત્, કેવલં કર્મવિપાક-
કાલેऽવર્જનીયસન્નિધિકત્વેન દૃષ્ટકારણાનાં નિમિત્તત્વવ્યવહારાત્, અત
एव 'दृष्टकारणानामदृष्टव्यञ्जकत्वम्' इति सिद्धान्तः सङ्गच्छते ।

તથા ચોક્તમ્—

પૂર્વપક્ષ :- થાળી વગેરે ભાંગી જાય, તેમાં તે થાળી વગેરે સામગ્રીની ખામી જ કારણભૂત છે. માટે પ્રત્યક્ષ દેખાતા કારણોની વિકલતાથી જ પાક થતો નથી એમ માની લેવું ઉચિત છે. તેમાં કર્મની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રત્યક્ષ દેખાતા કારણોની વિકલતા પણ શા માટે છે ? તે નિષ્કારણ ન હોઈ શકે, માટે અવશ્ય તેનું પણ કોઈ નિમિત છે. એ નિમિત એ જ કર્મ.

આ જ કારણથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા કારણોથી જ કાર્ય થાય એવી તે કારણોની નિયત અપેક્ષા પણ નથી. કારણ કે એવું પણ દેખાય છે કે કોઈએ તથાવિધ પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તો પણ પુણ્યના ઉદયથી તેને ધન-ધાન્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. માત્ર કર્મના વિપાક સમયે પ્રત્યક્ષ કારણોના સાન્નિધ્યનું વર્જન કરી શકાતું નથી. માટે તેઓ કાર્યના નિમિત છે, તેમનાથી કાર્ય થયું, એવો વ્યવહાર થાય છે. માટે જ દૃષ્ટ કારણો અદૃષ્ટથી અભિવ્યક્ત થાય છે. કર્મ જ બાહ્ય નિમિતોને ખેંચી લાવે છે - એવો સિદ્ધાન્ત સંગત થાય છે. તે પ્રકારે કહ્યું પણ છે -

“ન ભોક્તૃવ્યતિરેકેણ, ભોગ્યં જગતિ વિદ્યતે ।

ન ચાકૃતસ્ય ભોક્તા સ્યાત્, મુક્તાનાં ભોગ્યભાવતઃ ॥૧॥

ભોગ્યં વિશ્વં ચ સત્त्वानાં, વિધિના તેન તેન યત્ ।

દૃશ્યતેઽધ્યક્ષમેવેદં, તસ્માત્તત્કર્મજં હિ તત્ ॥૨॥

ન ચ તત્કર્મવૈધુર્યે, મુદ્ગપત્કિરપીક્ષ્યતે ।

સ્થાલ્યાદિભઙ્ગભાવેન, યત્ ક્વચિન્નોપપદ્યતે ॥૩॥”

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૬૫-૬૭)

“યથા યથા પૂર્વકૃતસ્ય કર્મણઃ,

ફલં નિધાનસ્થમિવાવતિષ્ઠતે ।

તથા તથા તત્પ્રતિપાદનોદ્યતા,

પ્રદીપહસ્તેવ મતિઃ પ્રવર્તતે ॥૪॥”

વિપાકકાલસ્ય કર્માવસ્થાવિશેષરૂપત્વેન ન કાલવાદપ્રસક્તિઃ,

જગતમાં ભોક્તા સિવાયનું ભોગ્ય હોતું નથી. જેણે જે કર્યું નથી, તેનો તે ભોક્તા પણ નથી. અન્યથા મુક્તોને પણ ભોગ થવાની આપત્તિ આવે. ॥૧॥

તે તે વિધિથી જીવોનું ભોગ્ય આ વિશ્વ છે. તે પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે. માટે આ વિચિત્ર વિશ્વ કર્મથી કરાયેલું છે. ॥૨॥

કર્મ પ્રતિફૂળ હોય તો મગનો પાક પણ થતો નથી. કારણ કે તેવા સમયે થાળી વગેરે ભાંગી જવાથી ક્યાંક પાક થઈ શકતો નથી. ॥૩॥

જેમ જેમ પૂર્વકૃત કર્મનું ફૂળ નિધાનમાં રહેલું હોય તેમ અવસ્થિત થાય છે, તેમ તેમ હાથમાં દીવડો રાખ્યો હોય તેમ તેને જતાવવામાં સજ્જ એવી બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ જેવો કર્મોદય થવાનો હોય તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન થાય છે. ॥૪॥

પૂર્વપક્ષ :- અમે પૂર્વે પણ કહ્યું હતું કે -

કર્મસન્તાનસ્યાનાદિત્વેન ન કર્મકારણાપેક્ષા વૈયગ્ર્યમ્, વિભિન્નવિભિન્ન-
કાર્યજનકવિચિત્રશક્તિયોગાત્ ભોગ્યમપિ વિચિત્રમ્, કર્મવૈચિત્ર્યાનભ્યુપગમે
ચિત્રભોગસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ। નૈયાયિકાદિભિરપિ ક્વચિદુદ્ભૂતરૂપમેવ
ક્વચિચ્ચાનુદ્ભૂતરૂપમેવ, પરમાણુસાદ્ભૂતાનાં ચ શાલ્યાદિવીજાનાં શાલ્ય-

કર્મને ફળ આપવા માટે સ્થિતિની અપેક્ષા છે. તેથી છેવટે તો
કાળ જ કારણ ઠરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે કર્મનો વિપાક કાળ એ કર્મની
અવસ્થાવિશેષરૂપ છે. માટે કાળની નહીં પણ કર્મની જ કારણતા
સિદ્ધ થશે.

પૂર્વપક્ષ :- ઠીક છે, ભલે વિશ્વની વિચિત્રતા કર્મથી થતી હોય,
પણ કર્મને પોતાની ઉત્પત્તિમાં પણ કોઈ કારણ જોઈશે ને ? એ
બિચારું પોતાના કારણની અપેક્ષા રાખીને બેઠું રહેશે, તેથી વિશ્વની
વિચિત્રતાનું સર્જન નહીં કરી શકે. પોતાના કારણની કૃપાથી સર્જન
કરશે, તો ચ સર્વોપરિતા તો તેના કારણની જ સિદ્ધ થશે. બોલો
હવે તમે શું કહો છો ?

ઉત્તરપક્ષ :- કર્મનું કારણ કોઈ બીજું વસ્તુ નથી. જીવ પોતે જ
કર્મ કરે છે. તેમાં પણ પૂર્વકૃત કર્મ કારણ હોય છે. વળી કર્મની
પરંપરા અનાદિ છે. માટે પહેલું કર્મ કોણે કર્યું ? એવો પ્રશ્ન પણ
રહેતો નથી.

વિભિન્ન વિભિન્ન એવા કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારી વિચિત્ર શક્તિના
યોગથી ભોગ્ય પણ વિચિત્ર હોય છે. કારણ કે જો કર્મની વિચિત્રતા
ન માનીએ તો વિચિત્ર ભોગ પણ ઘટે નહીં.

નૈયાયિકોએ પણ માન્યું છે કે કોઈક વસ્તુમાં ઉદ્ભૂત (પ્રગટ)
રૂપ જ હોય છે. કોઈકમાં અનુદ્ભૂત (અપ્રગટ) રૂપ જ હોય છે.
ચોખ્ખા વગેરેના બીજ પરમાણુઓમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય એટલે

इकुरजनकत्वमेवेति नियमेऽदृष्टस्यैवाङ्गीकृतत्वेन सर्वत्र तद्धेतुत्व-
स्यौचित्यात् तस्मान्न नियत्यादिकं विश्ववैचित्र्यजनकम्।

यदुक्तम् -

“चित्रं भोग्यं तथा चित्रात्કર્મણોऽहेतुतान्यथा।

तस्य यस्माद्विचित्रत्वं नियत्यादेर्न युज्यते।।१।।” इति।

(शास्त्रवार्तासमुच्चये ૨-૬૮)

કિજ્જ ભો નિયતિવાદિન્ ! તવાભિમતા નિયતિઃ નિયતરૂપા
અનિયતરૂપા વા ?, નિયતરૂપા ચેત્ ? નિયતિજન્યત્વેનાભિમતાનાં કાર્યાણાં
સમાનતા સ્યાત્, નિયતેરેકરૂપત્વેનાભ્યુપગમાત્, ન કારણભેદમન્તરેણ
કાર્યભેદો ભવતીતિ। અનિયતરૂપા ચેત્ ? ‘ઘટો यदि पटजनकान्यूनान्तिरिक्त-
योगान्ना अंकुरने ज उत्पन्न करे છે, આવો જે નિયમ છે, તેમાં કર્મ
જ કારણ છે.

આ રીતે સર્વત્ર કર્મને જ કારણ માનવું ઉચિત છે. માટે વિશ્વની
વિચિત્રતાનું જનક નિયતિ વગેરે નથી. કહ્યું પણ છે – વિચિત્ર એવું
ભોગ્ય વિચિત્ર એવા કર્મથી જ સંભવી શકે. અન્યથા તો પોતાને
અનુરૂપ કારણ ન હોવાથી તે વિચિત્ર ભોગ્ય નિર્હૃતુક-આકસ્મિક થઈ
જાય એવી આપતિ આવશે. નિયતિ વગેરે વિચિત્ર નથી, તેથી
તેનાથી ભોગ્યની વિચિત્રતા ઘટતી નથી. વળી હે નિયતિવાદી ! તને
માન્ય નિયતિ નિયતરૂપ છે ? કે અનિયતરૂપ છે ? જો નિયતરૂપ છે,
તો જે કાર્યોને તમે નિયતિથી થયેલા માનો છો, તે બધા સમાન થઈ
જશે, કારણ કે તમે નિયતિને એકરૂપ માની છે. કારણભેદ વિના તો
કાર્યભેદ ન થઈ શકે, માટે એકરૂપ નિયતિથી એકરૂપ કાર્યોનું જ
ઉત્પાદન થઈ શકશે.

જો નિયતિને અનિયતરૂપ માનશો તો અહીં એક ન્યાય લાગશે -
‘પટને ઉત્પન્ન કરનારા જે કારણો છે બરાબર તે જ કારણોથી ઘટ

કારણજન્ય: સ્યાત્તદા પટ: એવ સ્યાત્, ઘટજનકં યદિ પટં ન જનયેત્ તર્હિ પટજનકાત્ ભિદ્યેત્' ઇતિ ન્યાયાત્ નિયતે: વિચિત્રતાભ્યુપગમનીયા સ્યાત્, ન ચેષ્ટાપત્તિ: કર્તુ શક્યતે, જલત્વેન સમાનસ્યાપિ જલસ્યા-કાશપતનાનન્તરમૂષરેતરભૂસમ્બન્ધમન્તરેણ યથા ન ભવતિ ભેદ:, તદ્વત્પ્રતિ-નિયતકાર્યજનકનિયતેરપ્યન્યભેદકમન્તરેણ વિચિત્રતાયા: અઘટમાનત્વાત્, મન્યસ્વ તર્હિ તદ્ભેદકોઽપ્યન્ય:, ન: કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? કર્તૃત્વં વિહાય નાન્યા કાપિ, તથા ચ નિયતે: કર્તૃત્વસિદ્ધાન્તો વ્યાહન્યતે।

ઉત્પન્ન થતો હોય, તો ઘટ એ પટ જ થઈ જશે. ઘટને ઉત્પન્ન કરનારું કારણ જો પટને ઉત્પન્ન ન કરે તો તે પટોત્પાદક કારણથી ભિન્ન ઠરે છે.' આ રીતે ઘટ અને પટ બંનેને ઉત્પન્ન કરનારી નિયતિ એકરૂપ ન જ હોઈ શકે. તેથી નિયતિની વિચિત્રતા માનવી પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- માની લેશું, એમાં અમને શું વાંધો છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- વાંધો તમને એ આવશે કે નિયતિની વિચિત્રરૂપતામાં તમારે કોઈ નિયામક તત્ત્વ માનવું પડશે. જેમ આકાશમાંથી પડતા પાણીમાં જલપણું તો સમાનરૂપે જ રહેલું છે. નીચે પડ્યા પછી ઉષર, ફળદ્રુપ વગેરે ઘટતીનો સંબંધ થાય તેના સિવાય તેમાં ભેદ હોતો નથી. એ સંબંધ જ તે જળમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે રીતે પ્રતિનિયત - જુદા જુદા પ્રકારોના - વિચિત્ર કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર નિયતિમાં પણ બીજો કોઈ ભેદક ન હોય, તો તેની વિચિત્રતા ઘટી ન શકે. ઘટોત્પાદક નિયતિ અને પટોત્પાદક નિયતિમાં ભેદ તો માનવો જ પડશે. અન્યથા ઘટ અને પટ એક થઈ જશે. પણ નિયતિમાં એ ભેદ પાડનાર કોઈ તત્ત્વ તો માનવું પડશે ને ?

પૂર્વપક્ષ :- હા ભાઈ હા, અન્ય ભેદક તત્ત્વ પણ માની લો, એમાં અમારું શું બગડી જવાનું છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- હા, કર્તૃત્વ સિવાય કાંઈ બગડી જવાનું નથી. આ રીતે તો નિયતિ જ કર્તા છે એ સિદ્ધાન્ત ઉડી જાય છે. વળી તે

તદ્ભેદકસ્યાપિ કર્તૃત્વમનુપપન્નમ્, ઉક્તપક્ષદ્વયોક્તદોષતાદવસ્થ્યાત્। અપિ ચ ભેદકસ્ય કુતો વિચિત્રતા ? વિચિત્રતદન્યભેદકત્વરૂપકાર્યાન્યથાનુપપત્યા વિચિત્રતાભ્યુપગમ્યતે। નનુ તર્હિ તસ્યાપિ વિચિત્રતા ન તદન્યભેદકમન્તરેણ, તથા ચ સત્યનવસ્થા। નાપ્યન્યત:, નિયતિમન્તરેણાન્યસ્યાનભ્યુપગમાત્। તદ્વ્યક્તિનિરૂપિતનિયતિત્વેન તદ્વ્યક્તિજનકત્વમિત્યપિ ન પ્રેર્યમ્, તન્નિયતિ-જન્યત્વેન તદ્વ્યક્તિત્વસિદ્ધિ: તદ્વ્યક્તિત્વસિદ્ધૌ ચ તદ્વ્યક્તિનિરૂપિતત્વેન ભેદકની કર્તૃતા પણ ઘટતી નથી. કારણ કે તે પણ નિયતરૂપ છે કે અનિયતરૂપ, એમ પૂર્વોક્ત બંને પક્ષમાં કહેલા દોષો ઉભા જ રહે છે.

વળી ભેદકની વિચિત્રરૂપતા શેનાથી થશે ? એ તો કહો.

પૂર્વપક્ષ :- તેના સિવાયનું કોઈ અન્ય ભેદક છે, જે વિચિત્ર છે. તે પ્રથમ ભેદકને વિચિત્ર બનાવે છે, એ તેના કાર્યની વિચિત્રતા તેની પોતાની વિચિત્રતા વિના ન ઘટે, આ રીતે સ્વકાર્યની વિચિત્રતાની અન્યથાનુપપત્તિથી તેની પણ વિચિત્રતા સ્વીકારાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- સરસ, તો તેની વિચિત્રતા પણ તેનાથી અન્ય-તૃતીય ભેદક વિના તો ન જ ઘટે ને ? આ રીતે અનવસ્થા થશે. ભેદકોનો અંત જ નહી આવે. વળી એ વિચિત્રતા કોઈ અન્યથી જ થાય છે. એવું પણ તમે નહીં કહી શકો, કારણ કે નિયતિ સિવાય કોઈને પણ તમે કર્તા માન્યો નથી, તેથી તમારા મતે તો વિશ્વમાં જે કાંઈ પણ કાર્ય થાય છે, તે નિયતિથી જ કરાયેલા છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમારા મતે આવી અનવસ્થા વગેરે કોઈ દોષ આવતા નથી. કારણ કે તે વ્યક્તિથી નિરૂપિત એવી નિયતિરૂપે તે વ્યક્તિની જનક બનશે. આ રીતે નિયતિ જેને ઉત્પન્ન કરશે, તે તે વ્યક્તિ દ્વારા જ વિચિત્રરૂપ ધારણ કરશે.

ઉત્તરપક્ષ :- તે વ્યક્તિની સિદ્ધિ નિયતિનિરૂપિત જન્યત્વથી થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિ તો તે નિયતિથી જ ઉત્પન્ન થવાની છે. અને

નિયતિજન્યત્વસિદ્ધિરિત્યેવંરૂપાન્યોઽન્યાશ્રયણાત્, કાર્યસ્ય કારણતા-
નવચ્છેદકત્વાચ્ચેતિ ।

તદુક્તમ્ -

“નિયતેર્નિયતાત્મત્વાન્નિયતાનાં સમાનતા ।

તથાનિયતભાવે ચ, બલાત્સ્યાત્ તદ્વિચિત્રતા ॥૧॥

ન ચ તન્માત્રભાવાદે-ર્યુજ્યતેઽસ્યા વિચિત્રતા ।

તદન્યં ભેદકં મુક્ત્વા, સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધતઃ ॥૨॥

તે વ્યક્તિત્વની સિદ્ધિ થાય, તો તે વ્યક્તિ નિરૂપિતરૂપે નિયતિજન્યત્વની
સિદ્ધિ થાય. આ રીતે અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે.

વળી આ રીતે તદ્વ્યક્તિરૂપ કાર્ય તદ્વ્યક્તિના કારણતાવચ્છેદક
કોટિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે, જે અનુચિત છે. કારણ કે કાર્ય
કારણતાવચ્છેદક ન માની શકાય. કારણ કે જો કાર્ય કારણતાવચ્છેદક
હોય, તો તેની ઉત્પત્તિની પહેલા કારણતાવચ્છેદક વિશિષ્ટ કારણ
વિદ્યમાન જ નથી, તેથી કાર્યની ઉત્પત્તિ જ અસંભવિત બની જશે.
અર્થાત્ કાર્યોત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યવિશિષ્ટકારણ હાજર ન હોવાથી કાર્યની
ઉત્પત્તિ જ નહીં થઈ શકે.

માટે કાર્યને કારણતાવચ્છેદક ન માની શકાય. કહ્યું છે -

નિયતિ પ્રતિનિયતરૂપ છે. માટે તેનાથી જન્ય પદાર્થો પણ
એકરૂપ જ થશે. અને જો પદાર્થોને અનેકરૂપ માનવા હોય તો
પરાણે પણ નિયતિને વિચિત્રરૂપવાળી માનવી પડશે. ॥૧॥
(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨-૬૯)

જો નિયતિ સિવાય કોઈ ભેદક તત્ત્વ હોય, તો માત્ર
નિયતિ, પરિણામ વગેરેથી પ્રતિનિયતકાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી
નિયતિની વિચિત્રતા સમ્યક્ તર્કને સાનુકૂળપણે ઘટતી નથી.
॥૨॥ (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨-૭૦)

ન જલસ્યૈકરૂપસ્ય વિયત્પાતાદ્વિચિત્રતા ।

ઊષરાદિધરાભેદ-મન્તરેણોપજાયતે ॥૩॥

તદ્ભિન્નભેદકત્વે ચ, તત્ર તસ્યા ન કર્તૃતા ।

તત્કર્તૃત્વે ચ ચિત્રત્વં, તદ્વત્તસ્યાપ્યસદ્ગતમ્ ॥૪॥”

ઇતિ (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૬૯-૭૨)

નનુ નિયતેરેવ કાર્યવૈચિત્ર્યપ્રયોજકસ્વભાવોઽસ્તિતિ ચેત્ ?

ન સ્વભાવવાદપ્રવેશેન નિયતિવાદસ્ય પરિત્યાગપ્રસદ્ગાત્, અથ
પરિપાક એવ સ્વભાવો ન હેત્વન્તરમિતિ ચેત્ ? ન, પરિપાકેઽપિ

જળ તો જળપણે એક રૂપ જ છે. તે આકાશમાંથી પડે પછી
ઉષરભૂમિ, ફળદ્રુપ ભૂમિ વગેરે ઘટતીના ભેદ વિના તેની વિચિત્રતા
થઈ શકતી નથી. (માટે વિચિત્રતા હોય, ત્યાં ભેદક અવશ્ય
હોવો જોઈએ.) ॥૩॥ (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨-૭૧)

જો નિયતિથી ભિન્ન ભેદક માનો, તો તે ભેદકની કર્તા
નિયતિ નહીં રહે. જો ભેદકની કર્તા નિયતિને જ માનો તો જેમ
નિયતિ અનેકરૂપવાળી નથી, તેમ ભેદક પણ અનેકરૂપવાળો
નહીં રહે. ॥૪॥ (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨-૭૨)

પૂર્વપક્ષ :- નિયતિનો એવો સ્વભાવ જ છે, કે જેનાથી એ
કાર્યવૈચિત્ર્યની પ્રયોજક બને છે, એવું અમે માનશું. હવે ઉપરોક્ત
કોઈ દોષ નહીં આવે, બસ ?

ઉત્તરપક્ષ :- બસ, થઈ રહ્યું. હવે તમે નિયતિવાદને છોડીને
સ્વભાવવાદમાં પ્રવેશી ગયા છો.

પૂર્વપક્ષ :- તમારી તો ગજબની દોષદૃષ્ટિ છે, નિયતિનો
પરિપાક એ જ તેનો સ્વભાવ છે, એ કાંઈ બીજો હેતુ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે પરિપાક પણ શેનાથી થાય છે ?
તેના માટે તમારે બીજો હેતુ અવશ્ય માનવો પડશે. જેમ કે બે રીતે

હેત્વન્ટરસ્યાવશ્યમાશ્રયणीयत्वात्, नन्वाप्रादौ परिपाकद्वैविध्यदर्शनेऽपि नियतिपरिपाकः स्वभावत एवेति चेत् ? तर्हि 'घटकुड्यां प्रभात' इति न्यायापत्तिः स्यात्। अथ चोत्तरपरिपाके पूर्वपरिपाकः एव हेतुः, आद्यपरिपाके चान्तिमापरिपाक एवेत्यादिरीत्या विशिष्यैव कार्यकारणभावात् नायं दोष इति चेत् ? न, एकत्र घटनियतिपरिपाके तदैवान्यत्रापि घटोत्पत्तिप्रसङ्गात्, प्रतिसन्तानं नियतिभेदाभ्युपगमे च द्रव्यपर्याययोर्नामान्तरमेव नियतिपरिपाकौ।

કેરી પાકે છે. કાળથી અને ઘાસ વગેરેની ગરમીથી. (અથવા તો સ્વભાવથી અને ઘાસ વગેરેની ગરમીથી.) તેમ નિયતિના પરિપાકમાં પણ કોઈ ને કોઈ હેતુ તો માનવો જ પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, કેરી બે રીતે પરિપાક પામે છે, તેવું ભલે દેખાતું હોય, નિયતિનો પરિપાક તો સ્વભાવથી જ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અહો મતિચાતુર્યમ્। તમે તો પૂર્વે કહેલ 'જકાતનાકે પ્રભાત' નો ન્યાય ખડો કરી દીધો. અર્થાત્ ફરી ફરીને પણ તમે અંતે સ્વભાવવાદના શરણે પહોંચી ગયા છો.

પૂર્વપક્ષ :- નિયતિના ઉત્તર પરિપાકનો હેતુ પૂર્વ પરિપાક છે. અને નિયતિ પ્રથમ પરિપાકનો હેતુ અંતિમનો અપરિપાક છે. આ રીતે નિયતિના પરિપાકવિશેષથી જ નિયતિસ્વરૂપ અન્ય પરિપાકોની તે તે વ્યક્તિ પર આધારિત વિશેષ કાર્ય-કારણ ભાવોથી જ બધું ઘટી જાય છે. માટે નિયતિવાદના ત્યાગની આપત્તિ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, આવું કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે એમ માનીએ તો જ્યારે એક સ્થાને ઘટજનક નિયતિનો પરિપાક થશે, ત્યારે બીજે સ્થાને પણ ઘટની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે અને જો આ દોષનું નિવારણ કરવા માટે પ્રત્યેક સંતાનમાં નિયતિભેદની કલ્પના કરશો, તો નિયતિ અને પરિપાક એ દ્રવ્ય અને પર્યાયના નામાન્તર જ બની જશે. પછી તો માત્ર નામનો જ વિવાદ રહેશે. તે

તથા ચોક્તમ્-

“તસ્યા એવ તથાભૂતઃ, સ્વભાવો યદિ ચેષ્યતે।

ત્યક્તો નિયતિવાદઃ સ્યાત્, સ્વભાવાશ્રયણાન્નુ।।૧।।”

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨-૭૩)

એતેન-‘જગતિ યે કેચન ભાવા ભવન્તિ તે નિયતિજા એવ’

ઇત્યાદિકં નિયતિવાદિના પ્રોક્તમપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમ્। યદુક્તમ્- ‘સ્વભાવસ્ય સત્ત્વેऽપિ મધુમાસાદાવેવ કેચિદામ્ના અતિફલભારેણ નમ્રીભૂતા ભવન્તિ, કેચિત્તુ વન્ધ્યા ઇત્યાદિતો નિયતિં વિમુચ્ય નાન્યત્ કિમપિ બીજં વિશ્વવૈચિત્ર્યે પશ્યામ’ ઇતિપર્યન્તમ્। તન્નાપિ વન્ધ્યામ્ને તદન્યેષાં જીવાનાં તાદૃગદૃષ્ટાભાવેન તેષામનુત્પાદ એવ પ્રયોજકઃ, મઞ્જર્યા વ્યાપ્તસ્યાપ્યામ્નસ્ય સ્તોકાન્યેવ ફલાનિ પરિપક્વાનિ ભવન્તિ, ન સર્વાણિ, તન્નાયુષ્કર્મક્ષયસ્તેષાં જીવાનાં

પ્રકારે કહ્યું પણ છે - નિયતિનો જ જો તથાભૂત સ્વભાવ ઈચ્છનીય હોય તો સ્વભાવવાદનો આશ્રય કરવાથી નિયતિવાદનો ત્યાગ કર્યો ગણાશે. ||૧|| (શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨-૭૩)

નિયતિવાદીએ પૂર્વે જે કહ્યું હતું કે, જગતમાં જે કોઈ પણ પદાર્થો છે તે નિયતિજનિત જ છે.’ તેનો પણ ઉપરોક્ત તર્કોથી નિરાસ થઈ જાય છે. જે એવું કહ્યું હતું કે- ‘સ્વભાવ હાજર હોવા છતાં પણ કેટલાક આંબા ચૈત્ર માસમાં જ ફળોના અતિ ભારથી નમી જાય છે. કેટલાકને ફળ આવતા જ નથી. ઈત્યાદિથી નિયતિ સિવાય બીજું કોઈ વિશ્વવૈચિત્ર્યનું કારણ દેખાતું નથી.’

તેમાં પણ રહસ્ય એ જ છે કે ફળ વિનાના (વન્ધ્ય) આંબામાં ફળો નથી આવતા કારણ કે તેના સ્વામિ વગેરે જીવોનું તેવા પ્રકારનું કર્મ નથી. આ રીતે કર્માભાવથી આંબાનો અનુત્પાદ જ તેમાં પ્રયોજક છે. આંબો મંજરીથી વ્યાપ્ત થઈ જાય તો પણ થોડા જ ફળો બરાબર પાકે છે, બધા ફળ પાકતા નથી. તેમાં તે જીવોના

કારણમ્ । કોકિલરક્ષણે તુ કોકિલસ્યૈવ દીર્ઘજીવનં હેતુઃ । બ્રહ્મદત્તસ્યાન્ધત્વે તુ ચક્ષુર્દર્શનાવરણસ્ય તીવ્રોદયત્વં કારણમ્, દ્વિજગોપાલૌ તુ તદ્વ્યઙ્જકાવિતિ નિયતેઃ નિરાકૃતત્વેન યત્ સજાતીયવિજાતીયવ્યાવૃત્તસ્વભાવાનુગતેનૈવ રૂપેણ પ્રાદુર્ભાવત્વં નિયતિકૃતપ્રતિનિયતધર્મોપશ્લેષત્વં વા હેતુત્વેનોપન્યસ્તં તત્ તીક્ષ્ણશસ્ત્રોપહતાનાં જીવનમરણાભ્યાં વ્યભિચારી, અસ્માકં ત્વાયુઃકર્મણો ન્યૂનાધિકત્વં તયોઃ કારણમ્, નાન્યત્ કિમપીતિ । તદેવં દણ્ડાદિદૃષ્ટકારણેષુ સત્સ્વપિ ઘટોત્પાદેઽનુત્પાદે ચ ભોક્તુરદૃષ્ટં કારણમ્, દણ્ડાદિદૃષ્ટકારણં તુ તદ્વ્યઙ્જકમિતિ । તદુક્તં મલયગિરિપાદૈઃ ધર્મસઙ્ગ્રહણીવૃત્તૌ-

‘ઘટાદીનામપિ તદુપભોક્તૃદેવદત્તાદિકર્મપરિપાકસામર્થ્યાદેવ તૈલાદ્યુપ-

આયુષ્યકર્મનો ક્ષય કારણભૂત છે. કોયલના રક્ષણમાં કોયલનું દીર્ઘ જીવન જ કારણ છે. બ્રહ્મદત્તના અંધપણમાં ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મનો તીવ્ર ઉદય કારણ છે, બ્રાહ્મણ અને ગોવાળિયો તો તે ઉદયના વ્યંજક છે. આ રીતે નિયતિનું નિરાકરણ કર્યું છે. માટે પૂર્વ - સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત સ્વભાવાનુગત એવા રૂપથી પ્રાદુર્ભાવણું કે નિયતિ વડે કરાયેલા પ્રતિનિયત ધર્મના સંસર્ગાણું હેતુ તરીકે રજુ કર્યું હતું, તે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી ઉપઘાત પામેલી વ્યક્તિઓના જીવન-મરણથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે તેના કારણભૂત તરીકે ઈષ્ટ એવી નિયતિની હેતુતાનું નિરાકરણ થઈ ચૂક્યું છે. અમારા મતે તો આયુષ્યકર્મ ન્યૂન હોય તો મરણ થાય છે અને અધિક હોય તો જીવન થાય છે. એમાં બીજું કોઈ કારણ નથી.

આ રીતે દંડ વગેરે પ્રત્યક્ષ કારણો હોવા છતાં પણ ઘડાનો ઉત્પાદ થાય છે કે ઉત્પાદ ન થાય તેમાં ઉપભોક્તાનું કર્મ કારણ છે. દંડાદિ પ્રત્યક્ષ કારણ તો તેનું વ્યંજક છે.

પૂજ્યશ્રી મલયગિરિસૂરિજીએ ધર્મસંગ્રહણીની ટીકામાં કહ્યું છે - ‘ઉપભોક્તા એવા દેવદત્ત વગેરેના કર્મના પરિપાકના સામર્થ્યથી જ

ભોગસમ્ભવાત્, સમાનમૃદાદ્યુપાદાનાનાં સમાનકુમ્ભકારાદિકર્તૃકાણાં સમાન-સ્થાનસ્થિતાનાં સમાનતૈલાદ્યાધેયાનાં સમાનવિનાશહેતૂપનિપાતાનામપિ કૈષાઙ્ચિદેવ ભઙ્ગભાવાત્ । યદિ પુનરુપભોક્તૃદેવદત્તાદિકર્મપરિપાકસામર્થ્યાત્ ઘટાદીનાં ન તથા તૈલાદ્યુપભોગ ઇષ્યતે તર્હિ સર્વેષાં યુગપદ્ વિનાશો ભવેત્, ન કૈષાઙ્ચિદેવ તદ્દિ બન્ધકકારણાન્તરાભાવાત્ । તસ્માત્ ઘટાદી-નામપિ ઉપભોક્તૃદેવદત્તાદિકર્મવિપાકસામર્થ્યસમુદ્ભવો વિચિત્રતૈલાદ્યુપભોગઃ”

ઇતિ ।
 एवं मुद्गपत्तौ गजभुक्तकपित्थे नालिकेराम्भसि चादृष्टमेव कारणम्, तदुक्तं प्रागपि-

ઘટ વગેરેનો પણ તેલાદિઉપભોગ સંભવે છે. જેમનું માટી વગેરે ઉપાદાનકારણ સમાન છે, જેના કુંભાર વગેરે કર્તા પણ સમાન છે, જે સમાન સ્થાને રહેલા છે, જેમના તેલ વગેરે આધેયો પણ સમાન છે, જેમને વિનાશક હેતુઓનો ઉપનિપાત પણ સમાનરૂપે થાય છે, તેવા પણ ઘડા વગેરે પદાર્થોમાં કેટલાક જ ભાંગે છે. ઉપરોક્ત બધી જ બાબતો સમાન હોવા છતાં અમુક ભાંગે અને અમુક ન ભાંગે, તેમાં તેના ઉપભોક્તાનું કર્મ જ કારણભૂત કહી શકાય. જો ઉપભોક્તા એવા દેવદત્ત વગેરેના કર્મના પરિપાકના સામર્થ્યથી ઘટ વગેરેનો તેવો તેલ આદિનો ઉપભોગ ન માનો, તો તે બધા ઘડા વગેરેનો એક સાથે વિનાશ થવો જોઈએ, કેટલાકનો જ વિનાશ થાય એવું ન થવું જોઈએ. કારણ કે તેમના વિનાશમાં પ્રતિબંધક એવું બીજું કોઈ કારણ નથી. માટે ઘટ વગેરેનો પણ ઉપભોક્તા એવા દેવદત્ત વગેરેના કર્મવિપાકના સામર્થ્યથી વિચિત્ર એવો તેલ વગેરેનો ઉપભોગ થાય છે.’

એ જ રીતે મગનો પાક, નાળિયેર પાણી અને હાથીએ ખાધેલ કોઠાના ફળમાં કર્મ જ કારણ છે. આ વસ્તુ પૂર્વ પણ કહી છે - ‘તેના કર્મની વિધુરતા હોય, તો મગનો પાક પણ દેખાતો નથી.

“ન ચ તત્કર્મવૈધુર્યે, મુદ્ગપક્તિરપીક્ષ્યતે ।

સ્થાલ્યાદિભદ્ગભાવેન, યત્કવચિન્નોપપદ્યતે ॥૧૧॥” ઇતિ

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨-૬૭)

‘તત્કર્મવૈધુર્યે’ ઇતિ, ઉપભોક્તકર્મવૈધુર્યે ઇતિ મલયગિરિપાદાઃ । દૃષ્ટકારણાનાં તુ સર્વત્રાદૃષ્ટવ્યજ્જકત્વં બોધ્યમ્ । એવં સુખદુઃખાદિકં પ્રત્યદૃષ્ટસ્ય જનકત્વં વાચ્યમ્ । કેવલાનાં પુરુષકારેશ્વરસ્વભાવાનામન-ભ્યુપગમાદેવ નિરાકૃતં નિરાકરિષ્યમાણં ચ । યચ્ચ અદૃષ્ટવાદે ‘પુરુષાદ્ ભિન્નમભિન્નં વા’ ઇત્યાદિ દૂષણમભ્યધાયિ તદપેશલમ્, તૃતીયસ્યોભય-રૂપસ્ય પક્ષસ્ય સ્વીકારાદિતિ । કિઞ્ચ નિયતિવાદિનાં શાસ્ત્રોપદેશોઽપ્ય-કિઞ્ચિત્કરઃ, તમન્તરેણાપિ સર્વસમ્ભવાત્, શુભાશુભફલપ્રતિપાદકશાસ્ત્ર-કારણ કે થાળી વગેરે ભાજન ભાંગી જવાથી ક્યાંક પાકનો ઉપલાંભ થતો નથી.’

તેના કર્મના વૈધુર્યથી એટલે ઉપભોક્તાના કર્મના વૈધુર્યથી એવું પૂજ્ય મલયગિરિસૂત્રિ મહારાજે વિવરણ કર્યું છે. અહીં સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ દેખાતા કારણો કર્મના વ્યંજક છે, એમ જાણવું. આ રીતે સુખ-દુઃખ પ્રત્યે કર્મ કર્તા છે એ પણ (ચુક્તિઓ સહિત) કહેવું જોઈએ.

પુરુષાર્થ વગેરે પ્રત્યેક તેમાં કારણ નથી. કેવલ એવા પુરુષાર્થ, ઈશ્વર, સ્વભાવ - એનું તો અમે અસ્તિત્વ જ માનતા નથી. માટે તેનાથી જ તેમના કર્તૃત્વનું નિરાકરણ થઈ ગયું છે. આગળ પણ તેનું નિરાકરણ કરશું.

કર્મવાદ પર જે દૂષણ કહ્યું હતું કે ‘કર્મ પુરુષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?’ તે કથન બરાબર નથી. કારણ કે અમે તો તૃતીય-ભેદાભેદ પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. વળી નિયતિવાદીઓને તો શાસ્ત્રોપદેશ પક્ષ નકામો છે. કારણ કે તેમના મતે તો શાસ્ત્રોપદેશ વિના પણ બધું સંભવિત છે. માટે તેઓએ કાંઈ પણ બોલવું ઉચિત નથી. વળી

પ્રતિપાદિતશુભાશુભક્રિયાજનિતફલાભાવશ્ચેતિ । તદ્દેતુકત્વાન્તર્ભાવિત-નિયમસ્ય નિયતિપ્રયોજ્યત્વે તુ સિદ્ધમદૃષ્ટમિતરહેતુના પારિભાષિક-કારણત્વપ્રતિક્ષેપસ્યાબાધકત્વાદિતિ । એવમન્યભેદકમન્તરેણ સ્વભાવસ્યાપિ કાર્યવૈચિત્ર્યપ્રયોજકત્વં નોપપદ્યતે, એકરૂપત્વાત્તસ્ય, સ્વભાવત એવ યુગપદ્ શુભ-અશુભ ફળના પ્રતિપાદક એવા શાસ્ત્ર વડે પ્રતિપાદિત શુભ-અશુભ ક્રિયા વડે જે ફળ ઈષ્ટ છે, તે ફળ પણ નહીં મળે એવી આપત્તિ આવશે. કારણકે ક્રિયાથી નહીં પણ નિયતિથી જ ફળ મળે છે, એવું તમે માન્યું છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે તો અમારા પર તૂટી જ પડો છો, જરા અમારું સાંભળો તો ખરા, ક્રિયા તો હેતુ છે. પણ ક્રિયારૂપી હેતુથી ફળ મળે જ એવો અહીં જે ‘જ’કાર છે, તેમાં પ્રયોજક નિયતિ છે. અર્થાત્ ક્રિયા ફળદાયક બને તેમાં અનેકાંત છે. નિયતિ તો એકાંતે ફળ આપે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તેનો અર્થ એ જ છે કે ફળ ક્રિયાથી મળ્યું = ફળનો હેતુ ક્રિયા છે. પણ ફળપ્રાપ્તિના નિયમ (એકાંત)નો પ્રયોજક નિયતિ છે. આ રીતે નિયતિ નિયમનો હેતુ બને છે. માટે તે એક પ્રકારનું પારિભાષિક કારણ છે. ક્રિયા હેતુ હોવા છતાં પણ પારિભાષિક કારણ એવી નિયતિનો પ્રતિક્ષેપ કરી શકતી નથી. એમ તમે માનો છો. તો તે જ રીતે કર્મ પણ જે રીતે પારિભાષિક કારણ છે તે અમે દર્શાવ્યું જ છે. માટે અન્ય હેતુઓનો પ્રતિક્ષેપ તેની હેતુતાનો બાધ ન કરી શકે.

સ્વભાવવાદ નિરાકરણ

વળી જો કોઈ અન્ય ભેદક ન હોય, તો સ્વભાવ પણ કાર્યના વૈચિત્ર્યનો પ્રયોજક ન બની શકે. કારણ કે એકરૂપવાળા સ્વભાવથી અનેકરૂપવાળી વસ્તુઓનું સર્જન ન થઈ શકે. વળી એકરૂપ સ્વભાવથી એકસાથે જ બધાનો ઉત્પાદ થવાની આપત્તિ પણ આવે છે.

વિશ્વોત્પાદપ્રસંગોઽપ્યાપદ્યતે । ન ચ ^૧તત એવ ^૨તસ્ય ક્રમવત્કાર્યજનકત્વેન નાનુપપત્યંશોઽપીતિ વાચ્યમ્, તસ્યૈવ સ્વભાવસ્ય પૂર્વોત્તરકાર્યજનકત્વે પૂર્વોત્તરકાલયોરુત્તરપૂર્વકાર્યપ્રસંગેન ક્રમસ્યૈવ વ્યાહતેઃ, એકસ્યૈવ સ્વભાવસ્ય ભિન્નભિન્નજાતિનિયામકત્વસ્વીકારે એકૈકસ્ય વિશ્વજાતીયત્વપ્રસંગઃ, વિશ્વસ્ય વૈકજાતીયત્વપ્રસંગશ્ચ । નનુ કાલક્રમેણૈવ કાર્યોત્પત્તેઃ તત્તક્ષણાદિસહ-કૃતસ્વભાવસ્યૈવ વિશ્વવૈચિત્ર્યે હેતુત્વમસ્ત્વિતિ ચેત્ ? ન, કાલવાદપ્રવેશાત્ ।

પૂર્વપક્ષ :- અરે ભાઈ, સ્વભાવનો એવો સ્વભાવ જ છે કે એ ક્રમશઃ કાર્યોત્પત્તિ કરે છે. માટે અહીં જરા પણ અસંગતિ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો તે જ સ્વભાવ પ્રથમ અને દ્વિતીય કાર્ય કરતો હોય તો પહેલા દ્વિતીય કાર્ય કરે અને પછી પ્રથમ કાર્ય કરે એવી પણ આપત્તિ આવશે. કારણ કે સ્વભાવ તો જે પછી છે, તે જ પૂર્વે પણ છે. આ રીતે પ્રથમ-દ્વિતીય કાર્યનો ક્રમ જ ઉડી જાય છે.

વળી એક જ સ્વભાવને જો ભિન્ન ભિન્ન જાતિનો નિયામક માનો તો પ્રત્યેક જાતિ સર્વજાતીય થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. ઘટ અને પટ જો એક જ સ્વભાવથી બને છે તો ઘટમાં પટત્વ પણ રહેશે અને પટમાં ઘટત્વ પણ રહેશે. એ રીતે કટત્વ, મઠત્વ વગેરે સર્વ જાતિઓ પણ રહેશે, કારણ કે તે સર્વ જાતિઓનો જનક એક જ - એકરૂપ સ્વભાવ છે. આ રીતે પ્રત્યેક જાતિ સર્વજાતિમય થઈ જશે. કારણભેદથી જ કાર્યભેદ થઈ શકે. અન્યથા કાર્યોનો અભેદ થઈ જાય એ પૂર્વે સમજાવ્યું જ છે. માટે જ આખું વિશ્વ એકરૂપ થઈ જાય એવી આપત્તિ પણ આવે છે.

પૂર્વપક્ષ :- કાર્યોત્પત્તિ તો કાળક્રમથી જ થાય છે. માટે તે તે ક્ષણ વગેરે સહકારીઓ સાથે મળીને સ્વભાવ જ વિશ્વની વિચિત્રતાનું કારણ બને છે, એમ અમે માનશું. એટલે પૂર્વોક્ત આપત્તિ નહીં રહે.

અથ ક્ષણિકસ્વભાવત્વે નાયં દોષ ઇતિ ચેત્ ? ન, એકજાતીયહેતું વિના કાર્યેકજાત્યસમ્ભવાત્ । અથ સામગ્ર્યપેક્ષયા લાઘવાત્ કુર્વદ્વૂપત્વમેવાસ્તુ કારણતાવચ્છેદકમિતિ ચેત્ ? ન, કુર્વદ્વૂપત્વસ્ય જાતિત્વાભાવેન ઘટં પ્રતિ ઘટકુર્વદ્વૂપત્વેન હેતુત્વસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્, સામગ્રીત્વેન ચ કાર્યવ્યાપ્ય-

ઉત્તરપક્ષ :- હા, પણ એમ માનવાથી તમારો કાળવાદમાં પ્રવેશ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- ક્ષણિક સ્વભાવ માનવાથી એ દોષ નહીં આવે. તે ક્ષણે તથાવિધ સ્વભાવથી તથાવિધ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરશે. બીજી ક્ષણે અન્ય સ્વભાવથી અન્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ કરશે. આ રીતે ક્રમ અને વિચિત્રરૂપતા બંને જળાવાઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવને ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોનો જનક માનશો તો એકજાતીય કારણની સિદ્ધિ ન થવાથી કાર્યમાં એકજાતીયતા નહીં રહે. પણ દુનિયામાં તો ઘટ-પટ વગેરે એક-એક જાતિના હજારો કાર્યો દેખાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- ઘટનું ઉત્પાદન કરનારા સમસ્ત ભાવોમાં ઘટકુર્વદ્-રૂપત્વ નામની જાતિ માનીને તજજાતીય સ્વભાવોથી ઉત્પન્ન થનારા ઘટોમાં એકજાતીયતા ઘટી જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે કુર્વદ્રૂપત્વ જાતિમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તે જાતિ તો જ હોઈ શકે, કે જ્યારે એક જ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનો અને તેને જ કાર્યનું વ્યાપ્ય માનો. પણ એક જ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ તો અસિદ્ધ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ તો કારણોના સમૂહરૂપ સામગ્રીથી થાય છે. સામગ્રી જ કાર્યની વ્યાપ્ય હોય છે. સામગ્રી (કારણસમૂહ) ને એક કારણથી વિશિષ્ટ એવા બીજા કારણરૂપ માનીને વ્યાપ્ય માનીએ તો સામગ્રીમાં જેટલા કારણો છે તેમાં કોને વિશેષ્ય બનાવવું અને કોને વિશેષણ બનાવવું ? જેમ કે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં દંડવિશિષ્ટ ચક્રને કારણ માનવું ? કે પછી

ત્વસ્યૌચિત્યેન ગૌરવસ્યાદોષત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાદિસત્ત્વેન ક્ષણિકત્વબાધાચ્ચ ।

કિઞ્ચ કુર્વદ્વૂપસત્ત્વે એકત્ર ઘટોત્પત્તિઃ, નાન્યત્રેત્યત્ર દેશનિયામક-
હેતુત્વાશ્રયણે સ્વભાવવાદઃ પરિત્યક્તઃ સ્યાત્, કાર્યમનુમાયૈવ પ્રેક્ષાવતાં
પ્રવૃત્તિશ્ચ, અન્યથા કારણમન્તરેણાપિ કાર્યસમ્ભાવનયૈવ નિષ્પ્રકમ્પ-
પ્રવૃત્તિપ્રસક્તેઃ । સ્વભાવહેતુસ્વીકારે નિર્હેતુકા ભાવાઃ પ્રભવન્તીત્યપિ ન
યુક્તમ્, વદતો વ્યાઘાતાત્, તદુક્તમ્- “ન હેતુરસ્તીતિ વદન્ સહેતુકં,

ચક્રવિશિષ્ટ દંડને કારણ માનવું ? એમાં કોઈ વિનિગમક નથી, માટે
બંને રીતે વ્યાખ્યાનું નિર્વચન કરવા જતાં ગૌરવ તો થાય જ છે. પણ
એ પ્રામાણિક હોવાથી એમાં દોષ નથી. પણ અપ્રમાણ એવા કુર્વદ્-
રૂપત્વને માનવામાં જ દોષ છે.

વળી કુર્વદ્રૂપત્વની સિદ્ધિ ક્ષણિકવાદ પર આધારિત છે. અને
ક્ષણિકવાદ પોતે જ નિરાધાર છે. તે આ રીતે -

‘આ તે જ ઘટ છે જે મેં પૂર્વે જોયો હતો’ આવી પ્રત્યભિજ્ઞા
થાય છે, માણસ કોઈના ઘટે થાપણ મૂકીને પરદેશ જાય પછી તે
આવીને તે પાછી માંગે છે, વગેરે બાબતો પણ ક્ષણિકત્વનો બાધ કરે
છે. જો એકાંતે ક્ષણિકત્વ હોય તો આ બધું ઘટી ન શકે.

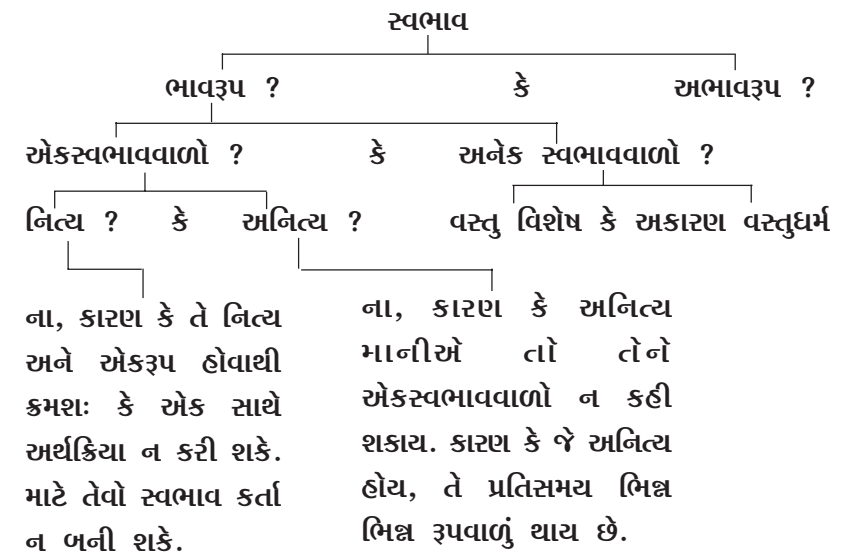
વળી કુર્વદ્વૂપ હાજર હોય તો એક સ્થળે જ ઘટોત્પત્તિ થાય,
અન્યત્ર ન થાય, એવો દેશનિયમ કરવા માટે કોઈ નિયામક હેતુ તો
માનવો જ પડશે. અને એવો હેતુ માનો એટલે સ્વભાવવાદ છૂટી જશે.

બુદ્ધિશાળી લોકો કારણ પરથી કાર્યનું અનુમાન કરીને જ
પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે વાસ્તવિકતા પણ સ્વભાવવાદનો બાધ કરે છે. જો
આવું ન હોય તો કારણ વિના પણ કાર્યનો વિચાર કરવા માત્રથી જ
તેઓ બેધડક પ્રવૃત્તિ કરે, એવી આપત્તિ આવશે.

વળી તમે સ્વભાવને હેતુ માન્યો છે તેથી તમે એમ પણ ન કહી
શકો કે ભાવો નિર્હેતુક છે. કારણ કે એમ કહેવાથી તો ‘બોલનારને
વ્યાઘાત’ ન્યાય આવશે. ‘મારી માતા વઢ્યા છે’ આવું કહેવામાં જેમ

નનુ પ્રતિજ્ઞાં સ્વયમેવ બાધતે” ઇતિ । કિઞ્ચ સ્વભાવો ભાવરૂપોઽભાવરૂપો
વા ? ભાવશ્ચેત્ ? નાનાસ્વભાવ એકસ્વભાવો વા ?, એકસ્વભાવોઽપિ
નિત્યોઽનિત્યો વા ?, ન તાવન્નિત્યઃ, નિત્યસ્યૈકરૂપત્વેનાર્થક્રિયાકારિત્વસ્ય
ક્રમયોગપદ્યાભ્યામસમ્ભવાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, એકત્વેન વિરોધાત્, પ્રતિ-
સમયં ભિન્નભિન્નરૂપેણ ભવનાદનિત્યસ્યેતિ । નાનાસ્વભાવોઽપિ વસ્તુવિશેષ
અકારણરૂપો વા ? વસ્તુધર્મો વા ? વસ્તુવિશેષોઽપિ મૂર્તોઽમૂર્તો વા ?
મૂર્તશ્ચેત્ ? કર્મણઃ સકાશાદવિશિષ્ટઃ, યતોઽદૃષ્ટં મૂર્તં વિચિત્ર-સ્વભાવ-
સ્વવચનવિરોધનો દોષ આવે છે, અહીં પણ તેના જેવો દોષ છે. કહ્યું
પણ છે - જે હેતુ સહિત એમ બોલે કે હેતુ જેવી વસ્તુ જ નથી,
તે તો પોતે જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો બાધ કરે છે. (શૂન્યવાદી ‘સૂર્વ
શૂન્યમ્’ એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પ્રમાણ સાથે રજુ કરે, ત્યારે તેની
વાતનું ઉપરોક્ત ચુક્તિથી ખંડન કરાય છે. ટૂંકમાં આ પણ
સ્વવચનવિરોધનું ઉદાહરણ છે.)

વળી તમે માનેલો સ્વભાવ કેવો છે ?

મમ્યુપગમ્યતે, સ્વભાવોઽપિ ભવતૈવંવિધઃ સ્વીકૃતઃ, તતો ન કોઽપિ વિશેષ ઇતિ । અમૂર્તશ્ચેત્ ? નાસૌ દેહાદીનામારમ્ભકઃ, અનુપકરણત્વાત્, ઢણ્ઢાદિસામગ્રીવિકલકુમ્ભકારવત્ । એવં સુખદુઃખાદિહેતુરપિ ન સ્વભાવોઽમૂર્તત્વાત્, જીવાનામનુગ્રહોપઘાતાવપિ ન કર્તુ સમર્થો ગગનમિવ । તદુક્તમ્- ‘જમણુગ્ગહોવઘાયાજીવાણં પુગ્ગલેહિંતો’ ઇતિ વચનાત્ । નનુ જીવેન વ્યભિચારઃ, તસ્યામૂર્તત્વેઽપિ સુખદુઃખયોઃ હેતુત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, એકાન્તેનામૂર્તત્વાભાવેન વ્યભિચારાભાવાત્ । નન્વેકાન્તેનામૂર્તત્વાભાવિ કિં વીજમ્ ? ક્ષીરનીરવદનાદિકર્મસન્તાનપરિણામાપન્નત્વમેવ વીજં તસ્ય ચ વીજાઙ્કુરભાવેનૈવ પરસ્પરં હેતુહેતુમદ્ભાવાત્, તથા ચ પરમાર્થતઃ ન

મૂર્ત	અમૂર્ત
↓	↓
તો તેમાં કર્મ કરતા કોઈ ભેદ નહીં રહે. કારણ કે કર્મ પણ મૂર્ત અને વિચિત્ર સ્વભાવવાળું મનાય છે. અને તમે સ્વભાવ પણ એવો જ માન્યો હોવાથી, તેનાથી કોઈ ફરક ન રહ્યો.	તો તે દેહાદિને ઉત્પન્ન ન કરી શકે, કારણ કે તેની પાસે કોઈ ઉપકરણો નથી. દંડાદિ સામગ્રી-રહિત કુંભારની જેમ. તથા સ્વભાવને અમૂર્ત માનશો તો તે સુખ-દુઃખ વગેરેનો હેતુ પણ નહીં બની શકે. કારણ કે તે અમૂર્ત હોવાથી જીવ પર અનુગ્રહ કે ઉપઘાત નહીં કરી શકે. આકાશની જેમ. કહ્યું પણ છે ‘કારણ કે જીવોને પુદ્ગલોથી અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે.’

પૂર્વપક્ષ :- મૂર્ત હોય તેનાથી જ અનુગ્રહાદિ થાય, એ વાતમાં જીવથી વ્યભિચાર આવે છે. કારણ કે જીવ અમૂર્ત હોવા છતાં પણ સુખ-દુઃખનો હેતુ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જીવ એકાન્તે અમૂર્ત નથી, કથંચિત્ મૂર્ત પણ છે. માટે તેનાથી વ્યભિચાર આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જીવ એકાન્તે અમૂર્ત નથી એનું શું કારણ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- જીવ અનાદિ કર્મસંતાન સાથે દૂધ-પાણીની જેમ

કેવલો જીવો મૂર્તસુખદુઃખાનુભવનિમિત્તઃ, કિન્તુ સુખદુઃખાનુભવનિમિત્તં કર્મ, તન્નિમિત્તશ્ચ સુખ-દુઃખાનુભવ ઇતિ કુતો વ્યભિચારઃ ?, નેત્યર્થઃ । નન્વેવં મુક્તાત્મનો વ્યભિચારઃ, ન ચ તસ્યાપિ મૂર્તતા કલ્પયિતું શક્યા, અનાદિકર્મસન્તાનપરિણામાપન્નત્વાભાવાદિતિ ચેત્ ? ન, મુક્તાત્મનિ સુખ-દુઃખનિબન્ધનયોઃ સાતાસાતયોરભાવેન સુખદુઃખાનુભવાભાવાત્ । સુખદુઃખો-ભયનિમિત્તત્વમેવ મુક્તાત્મનાં નિષિધ્યતે, ન કેવલં સુખનિમિત્તત્વમપિ, સાહજિકનિરુપમેયસુખસ્વરૂપત્વાત્તસ્યેતિ । અપિ ચાપરિણામિકારણત્વેન સુખદુઃખનિબન્ધનભૂતં મૂર્તત્વં મુક્તાત્મનિ નિષિધ્યતે, ન તુ પરિણામિ-

એકમેકરૂપે પરિણામ પામ્યો છે. કર્મસંતાન અનાદિ છે, કારણ કે કર્મો વચ્ચે પરસ્પર બીજ-અંકુરની જેમ કારણ-કાર્યભાવ છે. માટે વાસ્તવમાં તો કેવળ જીવ મૂર્તસુખ-દુઃખોનું કારણ નથી, પણ કર્મના કારણે સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે અને સુખ-દુઃખોના અનુભવ કર્મનું કારણ છે, માટે વ્યભિચાર ક્યાંથી ? અર્થાત્ મૂર્ત જ સુખાદિના કારણ તરીકે સિદ્ધ થવાથી વ્યભિચાર આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પણ આ રીતે માનતા મુક્ત જીવોને લઈને વ્યભિચાર આવશે. તેઓમાં મૂર્તત્વની કલ્પના કરવી શક્ય નથી, કારણ કે તેઓ અનાદિ કર્મસંતાન સાથે પરિણામ પામ્યા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે મુક્ત આત્માઓમાં સુખ-દુઃખના કારણભૂત એવા સાતા-અસાતાનો અભાવ હોવાથી તેમને સુખ-દુઃખનો અનુભવ હોતો નથી. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે મુક્ત જીવોમાં સુખ-દુઃખ એ ઉભયનું નિમિત્ત હોતું નથી, એવો જ નિષેધ કરાય છે. માત્ર સુખના નિમિત્તનો નહીં. કારણ કે મુક્ત જીવો સ્વયં સહજ નિરુપમ સુખસ્વરૂપ છે.

વળી અપરિણામી કારણરૂપે સુખ-દુઃખના હેતુભૂત મૂર્તત્વ મુક્ત આત્મામાં નથી, એવો જ નિષેધ કરાય છે. પરિણામી કારણપણું તો તેમનામાં છે જ. તેનો નિષેધ કરાતો નથી. મુક્તાત્માઓ નિરુપમ

કારણત્વમ્, મુક્તાત્માનશ્ચ નિરુપમેયસુખં પ્રતિ પરિણામિકારણત્વેન કથં તેન સહ વ્યભિચારઃ ?। યદિ સ્વભાવોઽપિ મુક્તાત્મવદિષ્યતે, તર્હિ તસ્યાપિ જીવત્ત્વં સદા સુખિત્ત્વં ચ પ્રસજ્યતે, તથા ચ સ સ્વભાવઃ કથં સ્યાત્, કેવલં નામાન્તરેણ મુક્તાત્મા એવાભ્યુપગતઃ સ્યાત્, ન ચ તત્ર નો વિપ્રતિપત્તિઃ,

તદુક્તમ્-

“તસ્સ વિ ય તહાભાવે, જીવત્તં ચેવ પાવર્ઘ વૃત્તં।

તહા કહં ણુ સો સહાવો, સદા સુહિત્તિપસંગો ય।।૧।।” ઇતિ।

અત્ર ચેત્થમનુમાનમ્- સ્વભાવઃ સુખદુઃખજનકો ન ભવતિ, અપરિણામિત્વે સતિ અમૂર્તત્વાત્, યથા ગગનમ્। નનુ ગગનસ્યાપેક્ષાકારણત્વેન સુખ પ્રત્યે પરિણામી કારણ છે, માટે તેઓને લઈને કેવી રીતે વ્યભિચાર આવે ?

જો સ્વભાવ પણ મુક્ત જીવોની જેમ જ ઈષ્ટ હોય, તો તેનું જીવપણું અને સુખીપણું માનવું પડશે. તો પછી એ વાસ્તવમાં ‘સ્વભાવ’ કેવી રીતે રહેશે ? માત્ર નામાન્તરથી મુક્તાત્મા જ સ્વીકાર્યો ગણાશે. અને તેમાં તો અમને કોઈ વિપ્રતિપત્તિ નથી.

કહ્યું પણ છે -

જો સ્વભાવનું પણ મુક્તજીવ જેવું સ્વરૂપ ઈષ્ટ હોય, તો તેનું જીવપણું જ થઈ જાય, એ પૂર્વે કહ્યું છે. તે પ્રકારે તે ‘સ્વભાવ’ ક્યાંથી કહેવાય ? તે ‘મુક્ત જીવ’ જ બની જાય. અને સદા તે સુખી જ હોય એવો પણ પ્રસંગ આવે.

અહીં આ રીતે અનુમાન પ્રયોગ છે -

પ્રતિજ્ઞા :- સ્વભાવ સુખ-દુઃખનો જનક નથી.

હેતુ :- કારણ કે તે અપરિણામી હોવા સાથે અમૂર્ત છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે આકાશ.

પૂર્વપક્ષ :- દૃષ્ટાન્તમાં હેતુ અને સાધ્ય બંને રહેવા જોઈએ.

સુખદુઃખનિબંધનત્વમસ્ત્યેવેતિ કથં ન સાધ્યવિકલતા નિદર્શનસ્યેતિ ચેત્ ? ન, અપેક્ષાકારણસ્ય નિર્વ્યાપારત્વાત્ પરમાર્થતોઽકારણત્વાત્, અન્યથા નિખિલવિશ્વસ્ય કારણતાપ્રસંગઃ, નિર્વ્યાપારત્વાવિશેષાદિતિ। નાપ્યકારણતાસ્વભાવઃ, કારણમન્તરેણ કાર્યાનુપપત્તેઃ, કારણાભાવસ્ય સમાનત્વેન યુગપન્નિખિલવિશ્વોત્પાદપ્રસંગઃ, શશવિષાણોત્પાદપ્રસંગશ્ચ। અપિ ચ યન્નિર્હેતુકં તદાકસ્મિકમેવ પ્રાદુર્ભવતિ, આકસ્મિકં ચ નામ્રાદિ-

આકાશ તો અપેક્ષાકારણ છે. કોઈ પણ સુખ -દુઃખનો અનુભવ આકાશમાં રહીને જ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આકાશ સુખ-દુઃખનું કારણ બને જ છે. માટે અહીં દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્ય રહેતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે અપેક્ષાકારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ વ્યાપાર કરતું નથી, માટે પરમાર્થથી તે કારણ જ નથી. જો વ્યાપાર કર્યા વિના પણ કારણ બની શકાતું હોય, તો આખું જગત કારણ બની જશે. કારણ કે જેમ આકાશ નિર્વ્યાપાર છે, તેમ તે પણ નિર્વ્યાપાર છે. અને જે નિર્વ્યાપાર હોય તેને તમે કારણ માનો જ છો.

પૂર્વપક્ષ :- જવા દો એ વાત. સ્વભાવ કારણ બન્યા વિના જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ અમે માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે. જો કારણ વિના પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય, કાર્યોત્પાદમાં કોઈની અપેક્ષા ન હોય, તો કારણાભાવ તો સદા સમાનરૂપે જ છે, તેથી એક સાથે સમગ્ર વિશ્વની ત્રૈકાલિક બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ જશે, એવી આપત્તિ આવશે. વળી જેનું કોઈ કારણ ન હોય, તેવું તો કોઈ હોતું જ નથી. અર્થાત્ જેનું કારણ ન હોય તે અસત્ હોય છે. માટે જો કારણ વિના પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય તો સસલાના શિંગડાની પણ ઉત્પત્તિ થઈ જશે, કારણ કે તે અસત્ છે.

વળી જે નિર્હેતુક હોય = જેનું કોઈ કારણ ન હોય, તે

વિકારવદાદિમત્પ્રતિનિયતાકારં ભવતિ, દૃશ્યતે ચાદિમત્પ્રતિનિયતાકારં શરીરાદિકાર્યજાતમતો નાકસ્મિકં કિન્તુ કર્મહેતુકમેવેતિ । અનુમાનં ચાત્ર-શરીરાદિકાર્યમુપકરણસહિતકર્તૃનિર્વત્યમેવાદિમત્પ્રતિનિયતાકારત્વાત્, ઘટા-દિવત્ । ન ચ ઘટાદ્યવસ્થાયામદૃષ્ટમન્તરેણાન્યદુપકરણમસ્તિ, યદેવોપકરણં તદેવ કર્મેતિ । વસ્તુધર્મશ્ચેત્ ? મૂર્તવસ્તુનોઽમૂર્તવસ્તુનો વા ? , આદ્યે સિદ્ધસાધનમસ્માભિરપિ પુદ્ગલાસ્તિકાયપર્યાયત્વેનાદૃષ્ટસ્યાભ્યુપગમાત્ । અમૂર્તવસ્તુનો ધર્મશ્ચેત્ ? નાસૌ શરીરકારણમમૂર્તત્વાદેવ જ્ઞાનાદિવત્

આકસ્મિક જ ઉત્પન્ન થાય. જેમ વાદળાઓના વિકારોનો પ્રતિનિયત આકાર હોતો નથી, તેમ આકસ્મિક વસ્તુઓનો પણ પ્રતિનિયત આકાર હોતો નથી. પણ શરીર વગેરે કાર્યો તો સાદિ અને પ્રતિનિયત આકારવાળા દેખાય છે. માટે તેઓ આકસ્મિક નહીં, પણ કર્મહેતુક જ છે. અહીં આ રીતે અનુમાન પ્રયોગ થઈ શકે –

પ્રતિજ્ઞા :- શરીર વગેરે કાર્ય ઉપકરણ સહિત એવા કર્તાએ જ બનાવ્યું છે.

હેતુ :- કારણ કે તે સાદિ અને પ્રતિનિયત આકારવાળું છે.

દૃષ્ટાન્ત :- ઘટ વગેરેની જેમ.

ઘટ વગેરેની અવસ્થામાં અદૃષ્ટ સિવાય કોઈ ઉપકરણ નથી. એ જે ઉપકરણ છે, તે જ કર્મ છે.

પૂર્વપક્ષ :- સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે એમ અમે કહીશું.

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો એ કેવી વસ્તુનો ધર્મ છે ? મૂર્ત વસ્તુનો કે અમૂર્ત વસ્તુનો ? જો એ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ હોય, તો તમે નવું કાંઈ નથી કરતાં. અમે પણ પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપે મૂર્ત વસ્તુના પર્યાય (ધર્મ) તરીકે કર્મને માન્યું છે. માટે જે પહેલાથી સિદ્ધ હતું, તેને જ તમે સાધી રહ્યા છો.

હવે જો આ આપતિથી બચવા માટે તેને અમૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ

ગગનમિવ વેત્યુક્તપૂર્વમિતિ । તસ્માત્ ન સ્વભાવો ભાવરૂપઃ । નાપ્યભાવરૂપઃ, તથાહિ- સ હિ અભાવસ્વરૂપસ્વભાવઃ એકરૂપઃ ચિત્રરૂપો વા ? , એક-રૂપશ્ચેત્ ? તુચ્છૈકસ્વભાવત્વેન ન કાર્યનિષ્પત્તિઃ, યથા ભેકજટાભારાદિ-કારણાભાવતો ભેકજટાદિર્ન ભવતિ, તદ્વત્કાર્યનિષ્પત્તિરપિ ન ભવતીત્યર્થઃ, અન્યથા ભેકજટાદિકમપિ સ્યાત્ તુચ્છૈકસ્વભાવ-કારણત્વાવિશેષાત્ । નનુ મૃત્પિન્ડરૂપાભાવાદેવ ઘટો જાયતે, તતઃ કથમુચ્યતે તુચ્છૈકસ્વભાવત્વે

કહો, તો એ શરીરનું કારણ નહીં બની શકે. કારણ કે એ અમૂર્ત છે, જ્ઞાનાદિની જેમ, અથવા તો આકાશની જેમ, આ પૂર્વે કહ્યું જ છે. માટે સ્વભાવ એ ભાવરૂપ નથી. કારણ કે ભાવરૂપ પક્ષના એક પણ વિકલ્પો સંગત થતા નથી.

વળી એ અભાવરૂપ પણ ન ઘટી શકે, કારણ કે તે અભાવસ્વરૂપ સ્વભાવ એકરૂપ છે ? કે ચિત્રરૂપ છે ? જો એકરૂપ માનો તો તે તુચ્છ-એકસ્વભાવરૂપ હોવાથી કાર્યને ઉત્પન્ન નહીં કરી શકે. જેમ દેડકાના જટાભાર વગેરેનું કારણ ન હોવાથી દેડકાની જટા વગેરે થતું નથી, તેમ અભાવરૂપ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેના દ્વારા કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થઈ શકે. જો આપું ન હોય તો દેડકાનો જટાભાર વગેરે પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય, કારણ કે તુચ્છ-એકસ્વભાવરૂપ કારણ તો બંનેમાં સમાનપણે જ રહેલું છે. સ્વભાવથી સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ તમને ઈષ્ટ છે. એ સ્વભાવ વળી તુચ્છ-એકસ્વભાવવાળો છે. આ રીતે વિશ્વના સર્વ કાર્યો અને દેડકાનો જટાભાર બંનેના કારણ તુચ્છ જ છે. તેથી જેમ સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દેડકાના જટાભારની પણ ઉત્પત્તિ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- માટીના પિંડના રૂપના અભાવથી જ ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તુચ્છ-એકસ્વભાવથી કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય એવું કેમ કહી શકાય ? વળી માટીનો પિંડરૂપ અભાવ એકાંતે તુચ્છરૂપ નથી.

ન કાર્યસિદ્ધિ: ? મૃત્પિણ્ડરૂપોઽભાવો નૈકાન્તેન તુચ્છરૂપ: સ્વરૂપભાવાત્ ।
 યદિ એવં તર્હિ અભાવસ્ય તુચ્છરૂપતા કથમિતિ ચેત્ ? ઘટલક્ષણં ભાવ-
 માશ્રિત્ય સ્વભાવસ્ય તુચ્છરૂપતા બોધ્યા, મૃત્પિણ્ડસ્ય તુ ઘટજનકત્વાન્નોક્ત-
 દોષાવકાશ ઇતિ ચેત્ ? ન, ભાવાભાવયો: વિરોધાત્, તથાહિ- ય એવ
 મૃત્પિણ્ડસ્ય સ્વરૂપભાવ: સ એવ ઘટસ્વરૂપસ્યાભાવ: કથં ભવતિ ?,
 નાસાદ્યતે કદાપિ યો ભાવ: સોઽભાવરૂપતામ્, નાપ્યભાવો ભાવરૂપતાં
 તયો: પરસ્પરવિરોધાત્ । અથ સ્વરૂપાપેક્ષયા ભાવરૂપતા પરરૂપાપેક્ષયા-
 ઽભાવરૂપતા, તતો ન ભાવાભાવયોર્ભિન્નનિમિત્તત્વેન કશ્ચિત્ વિરોધ
 ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ સ્યાદ્વાદકક્ષાપ્રવેશેન મુક્ત: સ્વસિદ્ધાન્ત ઇતિ । નનુ
 મૃત્પિણ્ડે ઘટરૂપાભાવો ન પરમાર્થતઃ, કિન્તુ પરિકલ્પિત એવ, તતો
 કારણ કે તેનું સ્વરૂપ હોય છે.

શંકા :- તો પછી અભાવ તુચ્છરૂપ કેવી રીતે થશે ?

સમાધાન :- ઘટરૂપ ભાવને આશ્રીને સ્વભાવને તુચ્છરૂપ સમજવો.
 અર્થાત્ માટીનો પિંડ જ ઘટરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ અભાવ છે.
 માટીનો પિંડ તો ઘટનો જનક છે, માટે ઉક્ત દોષનો અવકાશ નથી.

શંકા :- ના, એવું ન માની શકાય, કારણ કે ભાવ અને
 અભાવનો પરસ્પર વિરોધ છે. જે માટીના પિંડનો સ્વરૂપભાવ છે, તે
 ઘટસ્વરૂપનો અભાવ શી રીતે હોઈ શકે ? જે ભાવરૂપ હોય તે કદી
 અભાવરૂપ ન બની શકે અને જે અભાવરૂપ હોય તે કદી ભાવરૂપ
 ન બની શકે, કારણ કે ભાવ અને અભાવનો પરસ્પર વિરોધ છે.

સમાધાન :- સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભાવરૂપતા છે અને પરરૂપની
 અપેક્ષાએ અભાવરૂપતા છે. આમ ભાવ અને અભાવ ભિન્ન નિમિત્તથી
 છે, માટે તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- શાબ્દાશ, આ રીતે તમે સ્યાદ્રાદની કક્ષામાં પ્રવેશ
 કરીને પોતાનો સિદ્ધાન્ત મૂકી દીધો છે.

નાનેકાન્તવાદે પ્રવેશ ઇતિ ચેત્ ? નનુ તર્હિ સૂત્રપિણ્ડાદૌ ઘટપ્રાગભાવા-
 ભાવાત્ યથા ન ઘટોત્પત્તિ: તદ્વત્ મૃત્પિણ્ડે ઘટપ્રાગભાવાભાવાત્ મૃત્પિ-
 ણ્ડાત્ કથં ઘટોત્પત્તિ: ? અથ મૃત્પિણ્ડાદૌ ઘટાદિપ્રાગભાવાભાવેઽપિ
 ઘટાદ્યુત્પત્તિરભ્યુપગમ્યતે તર્હિ ધરશૃઙ્ગમપિ કથં નોત્પદ્યતે ? પ્રાગભાવા-
 ભાવત્વાવિશેષાત્ । તતો ન તુચ્છૈકસ્વરૂપસ્વભાવપક્ષોઽપિ ક્ષેમઙ્કર ઇતિ ।
 નનુ ભેકજટાદેર્નોત્પત્તિપ્રસઙ્ગઃ, અભાવસ્વરૂપસ્વભાવસ્ય વિચિત્રસ્વભાવ-
 તાસ્વીકારાદિતિ ચેત્ ? નનુ કથમભાવો વિચિત્રતાસ્વરૂપઃ, યતો લોકે
 ઘટપટાદિભેદેન ભાવસ્યૈવ વિચિત્રતા દૃષ્ટા, નાભાવસ્ય, તુચ્છરૂપત્વેન

પૂર્વપક્ષ :- માટીના પિંડમાં ઘટરૂપનો જે અભાવ છે તે વાસ્તવિક
 નથી, પણ પરિકલ્પિત છે. માટે અનેકાંતવાદમાં પ્રવેશ થઈ જવાની
 આપત્તિ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી જેમ સૂતરના પિંડ વગેરેમાં ઘટનો
 પ્રાગભાવનો અભાવ હોવાથી તેમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમ
 માટીના પિંડમાં પણ ઘટના પ્રાગભાવનો અભાવ છે, તેથી તેમાંથી
 પણ ઘટની ઉત્પત્તિ શી રીતે થશે ?

જો માટીના પિંડમાં ઘટનો પ્રાગભાવ ન હોવા છતાં પણ તેમાંથી
 ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે, એવું તમે માનો છો, તો માટીના પિંડમાંથી
 ગદેડાના શિંગડાની ઉત્પત્તિ કેમ માનતા નથી ? કારણ કે માટીના
 પિંડમાં સમાનપણે બંનેના પ્રાગભાવનો અભાવ રહેલો છે.

માટે સ્વભાવને તુચ્છ-એકસ્વરૂપ માનવો એ પણ ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, સ્વભાવ તો અભાવરૂપ જ છે. અને છતાં
 પણ દેડકાના જટાભાર વગેરેની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.
 કારણ કે અભાવસ્વરૂપ સ્વભાવ વિચિત્રસ્વભાવવાળો છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અભાવ વિચિત્રતાસ્વરૂપ શી રીતે હોઈ શકે ?
 કારણ કે લોકમાં તો ઘટ, પટ વગેરેના ભેદથી ભાવની જ વિચિત્રતા

તસ્ય સર્વત્ર ભાવાત્ । તસ્યાપિ વિચિત્રતાસ્વીકારે નામાન્તરેણ ભાવ એવ વિચિત્રસ્વભાવઃ સ્વીકૃતઃ સ્યાત્, વિચિત્રતાપિ તત્તદર્થક્રિયાસામર્થ્યલક્ષણં સ્વભાવભેદમન્તરેણ ન ભવિતુમર્હતિ, તથાભૂતસ્વભાવભેદાઙ્ગીકારે ભાવરૂપતૈવ સમ્પન્ના, તથા ચ સતિ વિશ્વવૈચિત્ર્યાન્યથાનુત્પત્ત્યા ભાવરૂપસ્ય સ્વભાવસ્ય સ્વીકારે નામવિપર્યાસમાત્રમેવેદમ્, કર્માપિ ભાવરૂપં વિચિત્રસ્વભાવમેવં ભવદભિમતો ભાવોઽપીતિ । કિઞ્ચ સ્વસ્યાત્મનો ભાવઃ સ્વભાવ ઇતિ સ્વભાવશબ્દવ્યુત્પત્તિઃ, અયં સ્વભાવઃ કાર્યગતઃ કારણગતો વા ? ન તાવત્ કાર્યગતઃ, કાર્યસ્ય નિષ્પન્નત્વેન લઘ્વાત્મલાભાત્, અલઘ્વાત્મલાભ-
દેખાય છે, અભાવની નહીં. કારણ કે અભાવ તો તુચ્છરૂપ હોવાથી સર્વત્ર હોય છે.

જો અભાવની પણ વિચિત્રતા સ્વીકારો, તો નામાન્તરથી વિચિત્ર-સ્વભાવવાળો ભાવ જ સ્વીકાર્યો ગણાશે. વિચિત્રતા પણ તે તે અર્થ-ક્રિયાના સામર્થ્યસ્વરૂપ સ્વભાવભેદ વિના ન થઈ શકે. અને તેવા પ્રકારનો સ્વભાવભેદ સ્વીકારો એટલે એ તમારો માનીતો અભાવ ભાવસ્વરૂપ જ થઈ શકે.

આ રીતે તમે જે કામ સરસ કર્યા (૧) વિશ્વવૈચિત્ર્યની અન્યથા અનુપપત્તિથી સ્વભાવને વિચિત્રતાવાળો માની લીધો (૨) તેના કારણે સ્વભાવને ભાવરૂપ પણ માની લીધો.

જૂબ જૂબ અભિનંદન. આ રીતે તમે માત્ર નામવિપર્યાસથી કર્મનો જ સ્વીકાર કરી લીધો છે. કારણ કે કર્મ પણ ભાવરૂપ છે અને વિચિત્ર સ્વભાવવાળું છે, એમ તમારો માનીતો સ્વભાવ પણ તેવો જ છે.

હવે તમે 'સ્વભાવ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ સમજો - સ્વનો = પોતાનો, ભાવ = સ્વભાવ. આ સ્વભાવ તમે કેવો માનશો ? કાર્યગત કે કારણગત ? કાર્યગત તો ન માની શકાય. કારણ કે કાર્યની

સમ્પાદનાયૈવ હેતુતા સદ્ગતા, નિષ્પન્નસ્યાપિ કાર્યસ્યાલઘ્વાત્મલાભે તુ કાર્યગતસ્વભાવસ્યાપ્યલઘ્વાત્મલાભઃ । નનુ કાર્યગતસ્વભાવો માસ્તુ વિચિત્રતાનિયામકઃ, કારણગતસ્વભાવસ્તુ તથાસ્ત્વિતિ ચેત્ ? નનુ કારણગતસ્વભાવઃ, કિં તસ્માત્ ભિન્નોઽભિન્નો વા ?, ન તાવત્ ભિન્નઃ, સર્વસ્યાઽપિ વસ્તુનઃ તન્નિયામકતાપ્રસદ્ગઃ, તથા ચ સતિ ઘટકારણગત-સ્વભાવોઽપિ પટવિચિત્રતાનિયામકઃ સ્યાત્ ભિન્નત્વાવિશેષાત્ । નાપ્ય-
ઉત્પત્તિ તો થઈ ગઈ છે. માટે તે જન્મી ચૂક્યું છે. જેનો જન્મ બાકી હોય તેની જ કોઈ મા બની શકે. માટે જેની ઉત્પત્તિ નથી થઈ તેનો જ ઉત્પાદ કરવા માટે જ કોઈ કારણ બને. તો તેનું કારણપણું સંગત થઈ શકે. જે વસ્તુ હાજર જ છે, તેનું કોઈ કારણ બને એ ઘટતું નથી. માટે કાર્યગત સ્વભાવ કારણ ન બની શકે.

વળી જો કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હોવા છતાં પણ તેને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરાવે છે એમ માનો, તો સ્વયં કાર્યગત સ્વભાવની પણ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પૂર્વે નથી થઈ. જો કાર્ય જ ન હોય, તો કાર્યગત સ્વભાવ ક્યાંથી હોય ?

માટે કાર્યગતસ્વભાવથી કાર્યનો જન્મ થાય છે, એવું કહેવું ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષ :- કાર્યગત સ્વભાવ વિચિત્રતાનો નિયામક ભલે ન થાય, કારણગત સ્વભાવ તેનો નિયામક થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો કારણગતસ્વભાવ કેવો માનશો ? કારણથી ભિન્ન કે અભિન્ન ? ભિન્ન તો ન માની શકાય, કારણ કે એમ માનતા તો સર્વ વસ્તુઓને તેની નિયામક માનવી પડશે. જેમ સ્વભાવ ભિન્ન હોવા છતાં પણ નિયામક બની શકે છે. તેમ સર્વવસ્તુઓ પણ ભિન્ન હોવા છતાં પણ નિયામક બની જશે. કારણ કે ભિન્નપણું તો બધે સરખું જ છે. તેથી ઘટકારણગત સ્વભાવ પણ પટની

ભિન્નઃ, તથાત્વે કારણમેવ વિચિત્રતાનિયામકમ્, ન તદ્ગતસ્વભાવસ્ત-
સ્માત્સ્વભાવવાદો ન વરીયાનિતિ । એતેન કારણાનુરૂપમેવ કાર્ય પ્રભવતિ
ન હિ યવબીજાઙ્કુરાઃ ગોધૂમાન્ પ્રદાતું પ્રભવઃ, મનુષ્યાદિભવકારણં ચ
પૂર્વજન્મ, તસ્માત્પરત્રાપ્યેતદ્ભવતુલ્યો ભવઃ કલ્પ્યતે, એવં યઃ પુરુષઃ સ
પરત્રાપિ પુરુષ એવેવં સર્વત્રાપિ બોધ્યમ્ ।

તદુક્તમ્-

“કારણસરિસં કજ્જં બીજસ્સેવંકુરો ત્તિ મણ્ણન્તો ।

ઇહ ભવસરિસં સવ્વં જમવેસિ પરેવિ ।”

ઇત્યાદિપ્રત્યુક્તમ્, વિશ્વવૈચિત્ર્યેઽદૃષ્ટસ્ય કારણત્વાભિધાનાત્ । તથાપિ

વિચિત્રતાનો નિયામક થઈ જશે. કારણ કે ઘટકારણગતસ્વભાવ જો
ઘટથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેનો નિયામક થઈ શકે તો તેનું
ભિન્નપણું તો પટથી પણ સમાન જ છે, માટે તે પટની વિચિત્રતાનો
પણ નિયામક થઈ જાય એવી આપત્તિ આવે છે.

કારણગત સ્વભાવ તેનાથી અભિન્ન છે, તેવું પણ ન કહી
શકાય. કારણ કે તેવું માનતા કારણ જ વિચિત્રતાનું નિયામક ઠરે
છે, કારણગત સ્વભાવ નહીં. માટે સ્વભાવવાદ જ્યેષ્ઠ નથી.

સદૃશ પરભવવાદ

કારણને અનુરૂપ એવું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જવના બીજ-
અંકુરો ઘઉં આપવા સમર્થ થતા નથી. મનુષ્યાદિ ભવનું કારણ છે
પૂર્વજન્મ, માટે પરલોકમાં પણ આ ભવનો તુલ્ય એવો ભવ કલ્પાય
છે. આ રીતે જે પુરુષ છે તે પરલોકમાં પણ પુરુષ જ થાય છે. આ
રીતે સર્વ સમજવું જોઈએ. તે કહ્યું પણ છે – જેમ સમાનજાતીય
બીજથી જ સમાનજાતીય અંકુર થાય છે. તેમ દરેક કાર્ય
કારણને અનુરૂપ જ હોય છે. આવું માનતો સદૃશભવવાદી આ
ભવને તુલ્ય એવું સર્વ પરત્ર પણ માને છે.

કિઞ્ચિદુચ્યતે, તથા હિ- યચ્ચોક્તં કારણાનુરૂપમેવ કાર્ય તદપ્યેકાન્તેન
ન રમણીયમ્, યતઃ- શૃઙ્ગાત્ શર ઉત્પદ્યતે, સર્ષપાનુલિપ્તાત્ શૃઙ્ગાત્
ધાન્યસઙ્ઘાતઃ, દુર્વાતો દૂર્વા ગોલોમાવિલોમાશ્યામપિ દૂર્વોત્પદ્યતે, તથા
વિસદૃશાનેકદ્રવ્યસંયોગેન સર્પસિંહાદિપ્રાણિનો મણિહેમાદયશ્ચોત્પદ્યન્તે ।

“જાઇ સરો સિંગાઓ ભૂતણઓ સાસવાણુલિત્તાઓ ।

સંજાયઇ ગોલોમાવિલોમસંજોગઓ દુવ્વા ।।૧ ।।

ઇહ રુક્ષાયુવ્વેદે જોણિવિહાણે ય વિસરિસેહિંતો ।

દીસઇ જમ્હા જમ્મં સુહમ્મ ! તો નાયમેગન્તો ।।૨ ।।” ઇતિ ।

સદૃશભવવાદ નિરાકરણ

પૂર્વ ચર્ચાથી સદૃશભવવાદનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય છે.
કારણ કે વિશ્વની વિચિત્રતાનું કારણ કર્મ છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે.
આમ છતાં પણ તે વિષે કાંઈક કહેવાય છે – તમે જે કહ્યું કે
‘કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય થાય છે’, તે એકાંતે સુંદર નથી. કારણ
કે શૃંગમાંથી બાણ થાય છે. સરસવથી લેપેલા શૃંગમાંથી ધાન્યસમૂહ
ઉત્પન્ન થાય છે. દૂર્વાથી તો દૂર્વા થાય જ છે. પણ ગાય અને
બકરાની રેવાટીમાંથી પણ દૂર્વા ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ભિન્ન ભિન્ન
એવા અનેક દ્રવ્યોના સંયોગથી સર્પ, સિંહાદિ પ્રાણીઓ તથા મણિ,
સુવર્ણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વગત શ્રુતમાં એવી પ્રક્રિયાઓનું પણ
નિરૂપણ હતું, કે અમુક ચૂર્ણ વગેરેના યોગથી સંમૂર્ચિત સર્પ, સિંહ,
માછલીઓ વગેરે તથા મણિ, સુવર્ણ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ
પ્રક્રિયામાં સર્પ વગેરે કાર્યની અપેક્ષાએ તેનું કારણ ચૂર્ણ વગેરે
અત્યંત વિલક્ષણ હોય છે. કહ્યું પણ છે – “શૃંગમાંથી બાણ થાય
છે, સરસવના લેપથી લેપેલા શૃંગથી ધાન્યસમૂહ થાય છે. ગાય
અને બકરાના રેવાટાના સંયોગથી દૂર્વા થાય છે. ।।૧ ।। આ
રીતે વૃક્ષ-આયુર્વેદમાં અને યોનિવિધાનમાં (ચૂર્ણ વગેરે સર્પ આદિની

દૃશ્યતે ચ લોકેऽપિ શાલૂકાદપિ શાલૂકઃ, ગોમયાદપિ શાલૂકો ભવતિ, તથાગ્નેરપિ વહ્નિરરણિકાષ્ટાદપિ, બીજાદપિ વટાદયઃ શાખૈક-દેશાદપિ, બીજાદપિ ગોધૂમા વંશબીજાદપીતિ। યદ્વા કારણાનુરૂપા કાર્યાણામુત્પત્તિઃ ત્વયા સ્વીકૃતા તથૈવ જીવાનામપિ વિચિત્રતા પ્રતિપદ્યસ્વ। નનુ જીવાનાં વૈચિત્ર્યે કો હેતુરિતિ ચેત્ ? અદૃષ્ટમિતિ બ્રૂમઃ। નનુ તર્હિ કર્મણોઽપિ વિચિત્રતા કિં નિમિત્તોદ્ભવેતિ ચેત્ ? મિથ્યાત્વાદિ- હેતુ-સમ્ભવેતિ। અનુમાનં ચાત્ર- નરકાદિરૂપેણ સંસારિત્વં વિચિત્રમ્, ચિત્રકર્મણાં યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેનું પ્રતિપાદન કરનારું શ્રુત યોનિવિધાન છે.) વિસદૃશથી પણ ઉત્પત્તિ દેખાય છે. માટે હે સુધર્મ ! ‘કારણ જેવું જ કાર્ય થાય’ - એવો એકાંત નથી.”।।૨।।

વળી લોકમાં પણ દેખાય છે કે વીંછીથી પણ વીંછી થાય છે, છાણથી પણ વીંછી થાય છે. તેમ અગ્નિથી પણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, અરણિ કાષ્ઠથી પણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, બીજથી પણ વડ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની ડાળીના એકદેશથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજથી પણ ઘઉં થાય છે, અને વાંસના બીજથી પણ ઘઉં થાય છે.

અથવા તો જેમ ‘કારણને અનુરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે’ એમ તે માન્યું છે, તેમ જીવોની પણ વિચિત્રતા સ્વીકારી લે.

પૂર્વપક્ષ :- જીવોની વિચિત્રતાનું શું કારણ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- ‘કર્મ’ એમ અમે કહીએ છીએ.

પૂર્વપક્ષ :- તો પછી કર્મની પણ વિચિત્રતા કયા કારણથી થઈ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- મિથ્યાત્વ વગેરે હેતુઓથી. અહીં આ રીતે અનુમાન પ્રયોગ છે -

પ્રતિજ્ઞા :- સંસારીપણું નરકાદિરૂપે વિચિત્ર છે.

કાર્યત્વાત્, યથા લોકે વિચિત્રાણાં કૃષિવાણિજ્યાદિક્રિયાણાં ફલમિતિ કર્મવૈચિત્ર્યાદ્ ભવસ્યાપિ વિચિત્રત્વં સ્વીકુરુ। પુદ્ગલપરિણામાત્મકત્વેન વિચિત્રા કર્મપરિણતિરશ્રાદિવદભ્યુપગન્તવ્યા, યદ્વિચિત્રપરિણતિરૂપં ન ભવતિ તત્પુદ્ગલપરિણામમપિ ન ભવતિ, યથા ગગનમ્। પુદ્ગલપરિણામસામ્યેઽપિ જ્ઞાનાવરણીયાદિભેદેન વિચિત્રતા સા જ્ઞાનપ્રત્યનીકાદિવિશેષહેતુસમુદ્ભૂતા-ઽવસાતવ્યેતિ। યદ્વેહ ભવસદૃશઃ પરભવો ભવતાં સમ્મતસ્તથૈવેહ ભવસદૃશં કર્મફલમપિ પરત્ર મન્યસ્વ, એતદુક્તં ભવતિ વિચિત્રગતિહેતુકવિચિત્ર-ક્રિયાનુષ્ઠાતૃણાં પ્રત્યક્ષત ઉપલભ્યમાનત્વેન પરત્રાપિ તત્તત્ક્રિયાણાં વિચિત્રં

હેતુ :- કારણ કે તે વિચિત્ર કર્મનું કાર્ય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે લોકમાં વિચિત્ર એવી ખેતી, વેપાર વગેરે ક્રિયાઓનું ફળ.

આ રીતે કર્મની વિચિત્રતાથી ભવની પણ વિચિત્રતા થાય છે. એ વાત સ્વીકારી લે.

કર્મપરિણતિ પુદ્ગલના પરિણામસ્વરૂપ હોય છે. માટે તેને વાદળા વગેરેની જેમ વિચિત્રરૂપવાળી માનવી જોઈએ. એવી વ્યાપ્તિ છે કે જે વિચિત્ર પરિણતિરૂપ ન હોય, તે પુદ્ગલનો પરિણામ પણ ન હોય, જેમ કે આકાશ.

પુદ્ગલપરિણામ સમાન હોવા છતાં પણ કર્મોમાં જ્ઞાનાવરણીય વગેરે ભેદોથી જે વિચિત્રતા થાય છે, તે જ્ઞાનપ્રત્યનીકતા - જ્ઞાન, જ્ઞાનના સાધન, જ્ઞાની સાથે શત્રુતાભર્યાં વ્યવહાર કરવો વગેરે વિશેષહેતુઓથી થાય છે.

અથવા તો જેમ આ ભવ જેવો પરલોક થાય છે, એમ તમે માનો છો, તેમ આ ભવ જેવું કર્મફળ પણ પરલોકમાં મળે છે, તેમ માની લો. આશય એ છે કે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે જીવો જાત જાતની પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એ વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ તેમની વિભિન્ન ગતિઓનું

ફલમેષ્ટવ્યમ્ । યથેહત્યક્રિયાણાં વિસદૃશતા સ્વીક્રિયતે, તથૈવ પરત્રાપિ જન્તૂનાં વિસદૃશતાઽવશ્યમાશ્રયણીયા સ્યાત્, ન તુ સદૃશતેતિ । નનુ યા કાપિ ક્રિયા સૈહિકફલજનિકૈવ, કૃષ્યાદેઃ સસ્યાદિફલવન્ન પરત્ર ફલ-જનિકેતિ કુતઃ પરત્ર જન્તુવૈસાદૃશ્યમ્, તજ્જનકક્રિયાયા એવાભાવાદિતિ ચેત્ ? નનુ તર્હિ ભવદભ્યુપગતં સાદૃશ્યમપિ પરત્ર કુતઃ ? સાદૃશ્યજનક-પારભવિકક્રિયાણાં નિષ્ફલત્વાભ્યુપગમાત્ । નનુ તજ્જનકકર્માભાવેઽપિ સાદૃશ્યં સ્વીક્રિયત ઇતિ ચેત્ ? કૃતનાશાકૃતાભ્યુપગમઃ સ્યાત્ । યદ્વા

કારણ બને છે. માટે પરલોકમાં પણ તે તે ક્રિયાઓનું વિચિત્ર ફળ મળે છે એમ માનવું જોઈએ.

જેમ ઐહિક ક્રિયાઓની વિસદૃશતા સ્વીકારાય છે, તેમ પરલોકમાં પણ જીવોની વિસદૃશતા થાય છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ કરનારા જીવો પણ પરલોકમાં સદૃશ જ થાય છે, એવું ન માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :- જે કોઈ પણ ક્રિયા હોય તે ઐહિક ફળ આપનારી જ થાય છે. જેમ કે કૃષિ વગેરે ક્રિયાથી ધાન્ય વગેરે ફળ મળે છે. માટે કોઈ ક્રિયાનું ફળ પરલોકમાં મળતું જ નથી. માટે તે ક્રિયાઓથી પરલોકમાં જીવની વિસદૃશતા કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે તેવી વિસદૃશતા કરનારી ક્રિયા જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અરુણ, તો તમે માનેલી સદૃશતા પણ પરલોકમાં શી રીતે થાય છે ? કારણ કે સદૃશતાની જનક એવી પરલોકની ક્રિયાઓને તો તમે નિષ્ફળ માની છે. કોઈ પણ ક્રિયાનું પારલૌકિક ફળ હોતું જ નથી, એવું તમે માન્યું છે.

પૂર્વપક્ષ :- સદૃશતા પૂર્વ ભવની ક્રિયાથી થાય છે એવું અમે નહીં માનીએ, ભલે સાદૃશ્યજનક કર્મ ન હોય, આમ છતાં પણ પરલોકમાં સદૃશતા થશે.

દાનહિંસાદિક્રિયાણાં નિષ્ફલત્વાભ્યુપગમે મૂલતો બન્ધાભાવઃ, બન્ધાભાવે ચ કર્માભાવઃ, તદભાવે ચ ભવાન્તરાભાવઃ, તદભાવે ચ સર્વેષાં મુક્તિ-પ્રસન્ગઃ, સાદૃશ્યાભાવશ્ચાપદ્યતે । કર્માભાવેઽપિ ભવસ્વીકારે નિષ્કારણ એવાસૌ સ્યાત્, તથા ભવનાશોઽપિ નિષ્કારણ એવ સ્યાત્ । તથા ચ સતિ તપોનિયમાદ્યનુષ્ઠાનં નિષ્ફલતામાપદ્યેત । તથા વૈસાદૃશ્યમપિ નિષ્કારણં કથં નેષ્યતે વિશેષાભાવાદિતિ । યદ્વા સર્વ વસ્તુજાતં સાદૃશ્યાસાદૃશ્યં કિં પુનઃ પરભવઃ ? તથાહિ- સર્વ વસ્તુજાતં પૂર્વતનૈઃ સામાન્યવિશેષ-

ઉત્તરપક્ષ :- સરસ, આ રીતે તમે બે દોષોને તમારા માથે બેસાડી દીધા (૧) કૃતનાશ :- જે કર્મ કર્યું હતું તેનું ફળ નહીં મળે.

(૨) અકૃતાગમ :- જે કર્મ કર્યું ન હતું, તેનું ફળ મળશે.

અથવા દાન-હિંસાદિ ક્રિયાઓને નિષ્ફળ માનશો એટલે મૂળથી બંધ જ નહીં થાય. બંધના અભાવે કર્મનો અભાવ થશે, કર્મના અભાવે ભવાન્તરનો અભાવ થશે, અને ભવાન્તરના અભાવે બધાની મુક્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. વળી જે મનુષ્યાદિ સદૃશતા તમને મનગમતી હતી તે પણ નહીં રહે, કારણ કે સંસાર જ નહીં હોય.

જો કર્મના અભાવે પણ સંસાર માનશો, તો સંસાર નિર્હતુક થઈ જશે. તથા સંસારવિનાશ પણ નિર્હતુક થઈ જશે. તેથી તપ-નિયમ વગેરે અનુષ્ઠાન પણ નિષ્ફળ થઈ જશે.

બીજી એક વાત, જેમ તમે કોઈ આધાર વિના, કારણ વિના પણ સાદૃશ્ય માનો છો, તેમ કારણ વિના જ વૈસાદૃશ્ય પણ કેમ નથી માની લેતા ? કારણ કે નિષ્કારણતા તો બંને પક્ષે તમને સમાનરૂપે માન્ય છે.

અથવા તો, પરલોકની વાત જવા દો, સર્વ વસ્તુઓમાં સાદૃશ્ય અને અસાદૃશ્ય રહેલું જ છે. તે આ પ્રમાણે – સર્વ વસ્તુઓ પૂર્વના

પર્યાયૈર્વ્યુપરમતિ, ઉત્તરૈઃ સામાન્યવિશેષપર્યાયૈરુત્પદ્યતે, દ્રવ્યત્વેન તાદવ-
સ્થ્યમ્। તથૈવ પ્રમેયત્વાદિભિઃ સર્વેષાં વસ્તુનાં સાધર્મ્યમાત્મત્વાદિભિઃ
વૈધર્મ્યમેવમાત્મનોઽપિ સ્વભિન્નજીવૈઃ સહાત્મત્વેન સાધર્મ્યં સ્વસ્મિન્ન
વૃત્તિજ્ઞાનાદિભિઃ સહ વૈધર્મ્યમ્। એવં સર્વત્રાપિ સાદૃશ્યાસાદૃશ્યં વાચ્યં ન
કેવલં પરત્રૈવેતિ। સાદૃશ્યમેવ, વૈસાદૃશ્યમેવ વેતિ તુ ભવિતું નૈવાર્હતિ,
યત ઇહાપિ ભવે બાલત્વપર્યાયં પરિત્યજ્ય યૌવનપર્યાયમનુભવતિ, યૌવનપર્યાયં
પરિત્યજ્ય વૃદ્ધત્વપર્યાયમનુભવતીતિ। કિઞ્ચ- યો યાદૃશઃ સ પરત્રાપિ
તાદૃશ્ચેત્ ? ઈશ્વરદરિદ્રકુલીનાકુલીનાદિરૂપેણોત્કર્ષાપકર્ષો ન સ્યાતામ્,
મા ભૂતાં નઃ કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? દાનાદિ-ક્રિયાણાં નિષ્ફલત્વાપત્તિઃ,
તથાહિ- દાનાદિપ્રવૃત્તિરપિ લોકાનાં દેવાદિ-સમૃદ્ધાત્મોત્કર્ષાર્થં ભવતિ,
ઉત્કર્ષાભાવે ચ યો દરિદ્રઃ સ દાનતપોયાત્રાસંયમાદ્યનુષ્ઠાનં કૃત્વાપિ
સામાન્ય-વિશેષ પર્યાયોથી નાશ પામે છે, પછીના સામાન્ય-વિશેષ
પર્યાયોથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપે તદવસ્થ રહે છે. તે જ રીતે
પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ વગેરે ધર્મોથી સર્વ વસ્તુઓમાં સાધર્મ્ય છે. જીવત્વ
વગેરે ધર્મોથી વૈધર્મ્ય છે. આ રીતે સર્વત્ર સાદૃશ્ય અને અસાદૃશ્ય
સમજવું. માત્ર પરલોકમાં જ નહીં.

‘સાદૃશ્ય જ’ કે ‘વૈસાદૃશ્ય જ’ આવો એકાંત તો ન જ થઈ
શકે. કારણ કે આ ભવમાં પણ બાળપણનો પર્યાય છોડીને યૌવનનો
પર્યાય અનુભવે છે. યૌવનનો પર્યાય છોડીને વૃદ્ધપણનો પર્યાય
અનુભવે છે. વળી જો જે જેવો હોય, તે પરલોકમાં પણ તેવો જ
થાય તો શ્રીમંત, ગરીબ, કુલીન, અકુલીન વગેરે રૂપે ઉત્કર્ષ અને
અપકર્ષ ન થાય.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે ને ન થાય, અમને શું વાંધો છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- એનાથી દાન વગેરે ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થઈ જવાની
આપત્તિ છે, તે આ પ્રમાણે - દાનાદિની પ્રવૃત્તિ પણ દેવ વગેરે

પરત્ર દરિદ્ર એવ સ્યાત્, તથા ચ સતિ દાનાદિક્રિયા નિષ્ફલતાં પ્રાપ્તા।
એવં યો બાલઃ સ તવ મતે કદાપિ યૌવનમપિ ન પ્રાપ્નુયાત્। યુવા ચ
વૃદ્ધત્વં, કિં બહુના ? સર્વેઽપિ સ્તનપાયિન એવ તવ મતે પ્રાપ્નુયુઃ,ન
ચૈવં દૃશ્યતે। તસ્માત્ - “યો યાદૃશઃ સ તાદૃશ એવ પરત્રાપિ” -
ઇતિ મુઞ્ચ સ્વાગ્રહમિતિ।

એવં સમયાદિકાલોઽપિ ન વિશ્વવૈચિત્ર્યે હેતુઃ, સમયાદેઃ કસ્યચિ-
દ્વસ્તુનોઽનુત્પત્તેઃ, અન્યથા વિવક્ષિતસમયાદૌ કાર્યાન્તરોત્પાદપ્રસન્ગઃ।
નારેકળીયં ચ તત્ક્ષણવૃત્તિકાર્યે તત્પૂર્વક્ષણત્વેન હેતુત્વમુક્તમેવેતિ,
અગ્રેતનભાવિનઃ તત્ક્ષણવૃત્તિત્વસ્યૈવ ફલત આપાદ્યત્વાત્, તત્ક્ષણવૃત્તિકાર્યે
સમૃદ્ધ પર્યાયરૂપ આત્મોત્કર્ષ માટે લોકો કરે છે. જો દાનથી ઉત્કર્ષ
ન થતો હોય, તો જે દરિદ્ર છે, તે દાન, તપ, યાત્રા, સંયમ વગેરે
અનુષ્ઠાન કરીને પણ દરિદ્ર જ રહેશે, અને તેવું થવાથી દાન વગેરે
ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થઈ જશે. વળી જે બાલ છે તે તમારા મતે કદી
પણ યુવાન નહીં થાય. યુવાન કદી પણ વૃદ્ધ નહીં થાય. અરે, વધુ
શું કહીએ ? તમારા મતે તો બધા સ્તનપાન કરનારા જ રહેશે. પણ
એવું તો દેખાતું નથી. માટે ‘જે જેવો હોય તેવો જ પરલોકમાં પણ
થાય છે,’ એવો સ્વાગ્રહ છોડી દે.

કાળવાદનિરાકરણ

એમ સમય વગેરે કાળ પણ વિશ્વની વિચિત્રતાનું કારણ નથી.
કારણ કે સમય વગેરેથી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અન્યથા
વિવક્ષિત ક્ષણ વગેરે સમયમાં અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય જ એવી
આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે કહ્યું તો હતું, કે તે ક્ષણમાં વૃત્તિ એવા કાર્ય
પ્રત્યે તેની પૂર્વક્ષણ રૂપે કાળ હેતુ બને છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, આ રીતે કાર્યકારણભાવ બનાવવાથી પણ

તત્પૂર્વક્ષણત્વેન હેતુત્વં તદુત્તરક્ષણવિશિષ્ટે કાર્યે તત્ક્ષણત્વેનૈવ વેતિ વિનિગમનાભાવાચ્ચ । કિञ्च- સમાનેऽપિ કાલે મૃત્પિણ્ડે ઘટઃ, ન તન્તુષ્વતોऽપિ કાલાતિરિક્તદેશાદિનિયામકસ્ય હેતુત્વેનાશ્રયણીયત્વં સ્યાત્ । નનુ મૃત્પિણ્ડાદન્યત્ર ઘટસ્યાનુત્પત્તિરેવ દેશાદિનિયામિકાઽસ્તુ, કાલહેતુ- સત્ત્વેઽપિ દેશે કાર્યાનુપપત્તેરિતિ ચેત્ ? ન, જન્યતાસમ્બન્ધેન મૃદ્ભિન્નત્વેન આપત્તિનો પરિહાર નથી થતો. કારણ કે જ્યારે કાળને જ કારણ માનશો ત્યારે સર્વ કાર્યોમાં તત્ક્ષણવૃત્તિત્વની આપત્તિ આવશે. માટે સર્વ કાર્યો એક ક્ષણ વૃત્તિ થઈ જશે. તેથી કાર્યતાવચ્છેદકની કોટિમાં તત્ક્ષણવૃત્તિત્વનો અંતર્ભાવ વ્યર્થ થઈ જશે.

વળી એમાં પણ કોઈ વિનિગમના નહીં રહે કે તત્ક્ષણના પૂર્વક્ષણને તત્ક્ષણવૃત્તિ કાર્ય પ્રત્યે તત્ક્ષણપૂર્વક્ષણત્વરૂપથી કારણ માનવું કે પછી તત્ક્ષણોત્તરક્ષણવૃત્તિ કાર્ય પ્રત્યે તત્ક્ષણત્વરૂપે કારણ માનવું. કારણ કે લાઘવ-ગૌરવ તો બંનેમાં સમાન જ છે. જેમ વ્યવહિત એવા તત્ક્ષણોત્તરક્ષણવૃત્તિ કાર્યની ઉત્પત્તિની આપત્તિનો પરિહાર કરવા માટે બીજા કાર્ય-કારણભાવમાં કાર્યતાવચ્છેદકની કોટિમાં જેમ તત્ક્ષણાવ્ય-વહિતોત્તરત્વનો નિવેશ આવશ્યક થશે, તે જ રીતે વ્યવહિત પૂર્વક્ષણની તત્ક્ષણવૃત્તિકાર્યની ઉત્પત્તિની આપત્તિના નિવારણ માટે પહેલા કાર્ય-કારણભાવમાં કારણતાવચ્છેદકની કોટિમાં તત્ક્ષણાવ્યવહિત પૂર્વત્વનો નિવેશ પણ આવશ્યક થશે.

વળી કાળ સમાન હોવા છતાં પણ માટીના પિંડમાં જ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય, તંતુઓમાં નહીં, તેના પરથી પણ કાલથી અતિરિક્ત એવી દેશાદિનિયામક વસ્તુને હેતુરૂપે માનવી જ પડશે.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, માટીના પિંડ સિવાય બીજે ઘટની ઉત્પત્તિ નથી થતી. એ અનુત્પત્તિ જ દેશાદિની નિયામિકા છે. કારણ કે કાળરૂપી હેતુ હોવા છતાં પણ તે દેશમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી.

મૃદવૃત્તિત્વસ્યાપાઘત્વાત્ । અથ તન્નિયામકં તત્સ્વભાવત્વેન ક્વાચિત્કત્વ- મુક્તમેવેતિ ચેત્ ? ન, ફલતઃ તત્સ્વભાવત્વસ્યૈવાપાઘત્વાદિતિ ।

ઉત્તરપક્ષ :- ના, તમે આપેલી આપત્તિનું તાત્પર્ય એ જ છે કે ઘટ જો કાલ માત્રથી જન્ય હોય, તો એ માટીથી અજન્ય હોવાને કારણે માટીમાં અવૃત્તિ થઈ જશે. કારણ કે એવો નિયમ છે કે જે જેનાથી જન્ય ન હોય, તે એમાં અવૃત્તિ હોય છે.

ઘટમાં ‘માટીમાં અવૃત્તિત્વ’નું આપાદક ‘માટીથી અજન્યત્વ’ છે.

માટીથી અજન્યત્વનો અર્થ છે - જન્યતા સંબંધથી માટીવાળાથી ભિન્નત્વ. આવું માનવાથી ‘માટીથી જન્યત્વ’ ની અપ્રસિદ્ધિથી ‘માટીથી અજન્યત્વ’ ની પણ અપ્રસિદ્ધિ થવાથી ઉક્ત વ્યાપ્તિની અસિદ્ધિ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

આશય એ છે કે ઘટ જ ન જબર હોય તો અઘટ પણ ન જ જણાય. એમ ‘મૃદ્જન્યત્વ’ માન્યું જ નથી. (કારણ કે કાળમાત્રજન્યત્વ માન્યું છે.) તેથી મૃદ્જન્યત્વ અસિદ્ધ છે. તેથી જ મૃદ્જન્યત્વ પણ અસિદ્ધ જ રહે છે. પણ ઉપરોક્ત રીતે મૃદ્જન્યત્વ = જન્યતાસંબંધથી મૃદ્ભિન્નત્વ આવું નિર્વચન કર્યું માટે, મૃદ્જન્યત્વ અસિદ્ધ નહીં રહે. અને વ્યાપ્તિ પણ સિદ્ધ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- મુકોને આ બધી મથામણ, ઘટનો એવો સ્વભાવ જ છે કે એ મૃદ્વૃત્તિ છે, માટે એ અન્યવૃત્તિ નથી. આ રીતે તથા-સ્વભાવથી જ તેની નિયતદેશવૃત્તિતાની સંગતિ થઈ જાય છે. એ અમે પૂર્વે કહ્યું જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- હા, કહ્યું તો છે જ, પણ એનાથી તમારા સપના સાકાર નહીં થાય, કારણ કે ફલતઃ ઘટ વગેરેમાં મૃદ્વૃત્તિત્વસ્વભાવત્વની સમાનરૂપે અન્યવૃત્તિસ્વભાવ જ આપાદક છે.

આશય એ છે કે જો સ્વભાવથી જ ઘટ મૃદ્વૃત્તિ બની શકતો હોય, તો સ્વભાવથી જ અન્યવૃત્તિ કેમ નહીં બને ? સ્વભાવ સિવાય

તદુક્તમ્ -

“કાલોઽપિ સમયાદિર્યત્કેવલઃ સોઽપિ કારણમ્।

તત એવ હ્યસમ્ભૂતેઃ, કથઙ્ચિન્નોપપદ્યતે।।૧।।

યતશ્ચ કાલે તુલ્યેઽપિ, સર્વત્રૈવ ન તત્ફલમ્।

અતો હેત્વન્તરાપેક્ષં, વિજ્ઞેયં તદ્વિચક્ષણૈઃ।।૨।।” ઇતિ।

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૭૭-૭૮)

એવં વિશ્વવૈચિત્ર્યં કર્મકૃતં સિદ્ધમપિ નિયત્યાદિસાપેક્ષં બોધ્યમન્યથા
સ્યાદ્વાદભઙ્ગપ્રસઙ્ગઃ।

તદુક્તમ્ -

“અતઃ કાલાદયઃ સર્વે, સમુદાયેન કારણમ્।

ગર્ભદિઃ કાર્યજાતસ્ય, વિજ્ઞેયા ન્યાયવાદિભિઃ।।૧।।

ન ચૈકૈકત એવેહ, ક્વચિત્કિઙ્ચિદપીક્ષ્યતે।

કોઈ નિયામક ન જ માનવો હોય, તો આ પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે. તે કહ્યું પણ છે - સમયાદિ જે કાળ છે તેના માત્રથી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી. માટે કેવળ કાળ કારણ બને એ વસ્તુ કોઈ રીતે સંગત થતી નથી. ॥૧॥

વળી કાળ તુલ્ય હોવા છતાં પણ સર્વત્ર તેનું ફળ મળતું નથી. માટે જે ફળ મળે છે, તેને બીજા કોઈ હેતુની અપેક્ષા છે, એમ વિચક્ષણોએ જાણવું. ॥૨॥

આ રીતે વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય કર્મકૃત છે એવું સિદ્ધ થાય છે. પણ ‘એ કર્મકૃત વૈચિત્ર્ય પણ નિયતિ વગેરેને સાપેક્ષ છે’ એમ સમજવું. અન્યથા સ્યાદ્વાદનો ભંગ થઈ જાય. તે કહ્યું છે -

માટે કાળાદિ સર્વે સમુદાયથી ગર્ભ વગેરે કાર્યોના કારણ છે એમ ન્યાયવાદીઓએ જાણવું. ॥૧॥

પ્રત્યેક એવા કાળાદિથી તો ક્યાંય કશું પણ ઉત્પન્ન થતું

તસ્માત્ સર્વસ્ય કાર્યસ્ય, સામગ્રી જનિકા મતા।।૨।।”
ઇતિ।

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૭૯-૮૦)

કાલાદયશ્ચત્વારોઽપિ સ્વાતન્ત્ર્યેણ હેતવઃ ઇત્યેકે, કેચિત્તુ કાલાદૃષ્ટે
એવ સ્વાતન્ત્ર્યેણ હેતુ, નિયતિસ્વભાવાવદૃષ્ટધર્મત્વેન વિવક્ષિતૌ। દૃષ્ટા-
દૃષ્ટસાધારણ્યેન નિયતિઃ સ્વભાવશ્ચ સર્વસ્ય વસ્તુનો ધર્માવિતિ।

તદુક્તં શ્રીમદ્ભરિભદ્રસૂરિપાદૈઃ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે-

“સ્વભાવો નિયતિશ્ચૈવ, કર્મણોઽન્યે પ્રચક્ષતે।

ધર્માવન્યે તુ સર્વસ્ય, સામાન્યેનૈવ વસ્તુનઃ।।૧।।” ઇતિ।

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૨/૮૧)

યથા સામગ્રી કાર્યજનિકા તથા પ્રતિપાદ્યતે, તથાહિ- બ્રહ્મદત્તચક્રિણો
નિજં દ્વિજમિત્રં પ્રાપ્યૈવાવશ્યં ભાવિતીવ્રચક્ષુર્દર્શનાવરણોદયાદન્ધત્વં તત્ર
હોય એવું દેખાતું નથી. માટે સર્વ કાર્યો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય
છે, એવું સર્વજ્ઞોએ માન્યું છે. ॥૨॥

કેટલાક માને છે કે કાળાદિ ચારે સ્વતન્ત્રપણે હેતુ છે, કેટલાક
માને છે કે કાળ અને કર્મ જ સ્વતન્ત્રપણે હેતુ છે. નિયતિ અને
સ્વભાવ કર્મના ધર્મ તરીકે વિવક્ષિત છે. કેટલાક એમ માને છે કે
નિયતિ અને સ્વભાવ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટમાં સાધારણરૂપે = પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ કારણોમાં સમાનરૂપે સર્વ વસ્તુના ધર્મો છે. પૂજ્ય
હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં કહ્યું છે -

અન્ય વાદીઓ સ્વભાવ અને નિયતિને કર્મના ધર્મો કહે છે.
અન્ય વાદીઓ તેમને સામાન્યથી જ સર્વ વસ્તુઓના ધર્મ કહે
છે. ॥૧॥

સામગ્રી જે રીતે કાર્યની જનક બને છે, તેનું હવે પ્રતિપાદન
કરાય છે. જેમકે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને પોતાના બ્રાહ્મણમિત્રને પ્રાપ્ત

મુખ્યતયા કર્માતિશયાતિશાયિતપરિણતિરૂપા નિયતિઃ કારણમેવમન્યત્રાપિ તથાવિધકાર્યે કારણત્વં નિયતેઃ વાચ્યમ્ । તથોદ્યમતોઽપિ કાર્યં જાયતે, યતઃ કાર્યં પ્રાયશઃ ક્રિયાતો ભવતિ, ક્રિયા ચ પુરુષકારાયત્તા પ્રવર્તતે ।

તદુક્તમ્ -

“ન દૈવમિતિ સઙ્ચિન્ત્ય, ત્યજેદુદ્યમમાત્મનઃ ।

અનુદ્યમેન કસ્તૈલં, તિલેભ્યઃ પ્રાપ્તુમર્હતિ ॥૧૧॥” ઇતિ ।

દૃશ્યતે ચ સમાનેઽપિ પુરુષકારે ફલવૈચિત્ર્યમ્, તત્ર પુરુષકારવૈચિત્ર્યં કારણમ્, ક્વચિત્સમાનેઽપિ પુરુષકારે ફલાભાવો દૃશ્યતે, તત્રાદૃષ્ટં કારણં સ્વીકારણીયમ્ । તથા બકુલચમ્પકાશોકપુન્નાગસહકારાદીનાં વિશિષ્ટં એવ કાલે ફલોદ્ભવઃ, ન સર્વદા, ન ચ કાલસ્યૈકરૂપત્વેન કાર્યવૈચિત્ર્યં

કરીને અવશ્યભાવિ એવા ચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી અંધપણું પ્રાપ્ત થયું. તેમાં મુખ્યરૂપે કર્મના અતિશયથી અતિશાયિત પરિણતિરૂપ નિયતિ કારણ છે. તેમ અન્યત્ર પણ તથાવિધ કાર્યમાં નિયતિનું કારણપણું સમજવું.

તથા ઉદમથી પણ કાર્ય થાય છે. કારણ કે કાર્ય પ્રાયઃ ક્રિયાથી થાય છે અને ક્રિયા પુરુષાર્થને આધીન થઈને પ્રવૃત્ત થાય છે. કહ્યું પણ છે —

‘જેવું નસીબ’ એમ વિચારીને પોતાનો ઉદમ છોડી ન દેવો. ઉદમ કર્યા વગર તલમાંથી તેલ કોણ મેળવી શકે ? ॥૧૧॥

પુરુષાર્થ સમાન હોવા છતાં પણ ફળની વિચિત્રતા થાય છે. તેમાં પુરુષાર્થની વિચિત્રતા કારણભૂત છે. ક્યારેક સમાન પુરુષાર્થ કર્યો હોવા છતાં પણ એકને ફળ મળે છે, બીજાને નથી મળતું, તેમાં કર્મ કારણ છે.

તથા બકુલ, ચંપક, અશોક, પુન્નાગ, આંબો વગેરે વૃક્ષોમાં વિશિષ્ટ કાળે જ ફલોદ્ગમ થાય છે, સર્વદા થતો નથી. માટે તે

ન ભવતીતિ નોદ્યમ્, અદૃષ્ટસ્યાપિ સ્વીકારાત્ । તથા સ્વભાવોઽપિ કારણમ્, તથાહિ- આત્મન ઉપયોગલક્ષણત્વમસદ્ધ્યેયપ્રદેશત્વમમૂર્તત્વં પુદ્ગલાનાં મૂર્તત્વં સુખદુઃખોભયજનકત્વમ્, ચયોપચયત્વમ્, ધર્માસ્તિકાયસ્ય ગત્યુપષ્ટમ્બકત્વમધર્માસ્તિકાયસ્ય સ્થિત્યોપષ્ટમ્બકત્વમાકાશાસ્તિકાય- સ્યાવકાશદાતૃત્વમ્, કાલસ્ય વર્તમાનપર્યાયજનકત્વમિત્યાદિકાર્યજાતં સ્વ- ભાવાપાદિતમ્ । વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તપક્ષસ્તુ ન દોષજનકઃ, ઉભયધર્માવ- ષ્છિન્નસ્ય સ્વભાવસ્ય કાર્યજનકત્વસ્વીકારાત્ । અત્ર સ્વભાવઃ તથાભવ્ય- ત્વાત્મિકા જાતિઃ કાર્યેકજાત્યાય કલ્પનીયેતિ । તથેશ્વરોઽપિ વિશ્વ- ફલોદ્ગમમાં કાળ કારણ છે.

શંકા :- પણ તમે જ તો કહ્યું હતું કે કાળ તો એકરૂપ છે. તેથી કાર્યવૈચિત્ર્ય નહીં સંભવે.

સમાધાન :- જે કાળને જ કારણ માને છે તેને આ આપત્તિ છે. પ્રસ્તુતમાં તો સમુદાય કારણવાદનું નિરૂપણ છે. તેમાં કર્મને પણ કારણ માન્યું છે. માટે તે તે ઉપભોક્તાના કર્મને અનુસારે ચૈત્ર મહિના વગેરેમાં પ્રચુરફળ, અલ્પફળ, ફળાભાવ વગેરેરૂપ કાર્યની વિચિત્રતાની સંગતિ થઈ જશે.

તથા સ્વભાવ પણ કારણ છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) આત્માનું ઉપયોગલક્ષણપણું, અસંખ્યપ્રદેશપણું, અમૂર્તપણું, (૨) પુદ્ગલોનું મૂર્તપણું, સુખ-દુઃખ બંનેના જનકપણું, ચય-ઉપચયપણું, (૩) ધર્માસ્તિકાયનું ગતિમાં ઉપષ્ટંભકપણું (૪) અધર્માસ્તિકાયનું સ્થિતિમાં ઉપષ્ટંભકપણું (૫) આકાશાસ્તિકાયનું અવકાશદાતાપણું (૬) કાળનું વર્તના, પર્યાયજનકપણું વગેરે જે કાર્યો છે, તે સ્વભાવથી થયેલા છે.

સ્વભાવ એ વસ્તુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન આવા પક્ષો દ્વારા જે દોષો લગાડ્યા હતાં, તે અહીં નહીં લાગે, કારણ કે ભેદાભેદ- ઉભયધર્મયુક્ત સ્વભાવ કાર્યજનક બને છે, એવું અહીં સ્વીકાર્યું છે.

વૈચિત્ર્યજનકઃ। અત્રેશ્વર આત્મા, તત્ર તત્રોત્પત્તિદ્વારેણ સર્વત્ર વ્યાપનાત્ વ્યાપકઃ, તસ્ય સર્વવાદિભિઃ સુખદુઃખાદિજનકત્વેન સ્વીકારાદિતિ। તથા કર્મણો વૈચિત્ર્યજનકત્વં પ્રાક્ સવિસ્તરમુક્તમેવ, તદેવં સામગ્રી કાર્યજનિકેતિ પ્રતિપાદિતમ્।

અત્રેદમવધેયં સંસારાન્તર્વર્તિસકલવાદિપ્રતિવાદિવૃન્દકલાકલાપકો-શલ્યાવલોકનકુશલાકલનકલાકલાપપરિકલિતચેતોભિર્ભવાન્તર્વર્તિવિશ્વા-તત્ત્વતત્ત્વહેયોપાદાનકુશલધીધનૈરુપેક્ષણીયેષુ માધ્યસ્થ્યભાવસજ્જનૈઃ। યદ્યપિ સર્વે આસ્તિકાઃ, નાનાવિધવિધાનધુરન્ધરાક્ષુણ્ણપ્રત્યક્ષપ્રભૃતિપ્રમાણપ્રથાપ્રતી-

અહીં સ્વભાવ એ તથાભવ્યત્વરૂપ જાતિ છે, જેને કાર્યની એક જાત્યતા માટે કલ્પવી જોઈએ.

તથા ઈશ્વર પણ કાર્યની વિચિત્રતાનો જનક છે. આ મતમાં ઈશ્વર આત્મા છે. કારણ કે તે ત્યાં ત્યાં ઉત્પન્ન થવા દ્વારા સમગ્ર લોકમાં પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશે ઉત્પન્ન થવા દ્વારા સર્વત્ર વ્યાપીને રહે છે. અને સર્વ વાદીઓએ તેને સુખ-દુઃખના જનક તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

તથા કર્મ વિચિત્રતાનો જનક છે, એ તો પૂર્વ વિસ્તારસાહિત કલ્પું જ છે. આ રીતે સામગ્રી કાર્યની જનિકા બને છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું.

જેઓ સંસારમાં રહેલા સર્વ વાદી-પ્રતિવાદીઓના વૃન્દની કલાઓના સમૂહના કૌશલ્યને જોવામાં કુશળ છે, જેમના મન જ્ઞાનકળાના કલાપથી ચુક્ત છે, જેઓ સંસારમાં રહેલા સકળ અશુભ તત્ત્વનો ત્યાગ કરવામાં ચતુર છે, સર્વ શુભ તત્ત્વોનું ઉપાદાન કરવામાં કુશળતાચુક્ત બુદ્ધિધન ધરાવે છે, ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય હોય તેમાં માધ્યસ્થ્ય ધરાવે છે, તેવા સજ્જનોએ અહીં આટલું ધ્યાન રાખવું -
- ભલે સર્વે આસ્તિકો અનેક પ્રકારના વિધાનોમાં ધુરંધર, અખંડિત એવા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોની પ્રસિદ્ધિથી જણાતા ઘડો, કપડુ,

યમાનઘટપટલકુટશકટકટપ્રભૃતિપદાર્થસાર્થાન્ વ્યવહારમાત્રતઃ સ્વીકુર્વતઃ તત્ત્વદૃષ્ટ્યાડપોહપ્રવીણાન્ વેદાન્તિનો વિહાય, વિશ્વવૈચિત્ર્યાન્યથાનુપપત્યેક-લક્ષણાદ્દેતોર્ભવાન્તરારાનુયાયિન આત્મનઃ શુભાશુભસાધનસમર્થમદૃષ્ટં તત્ત્વ-દૃષ્ટ્યાનુપચરિતમઙ્ગીકૃતવન્તઃ।

પ્રમાણયન્તિ ચાત્ર વેદાન્તિનઃ - બ્રહ્મભિન્નમસત્, પ્રતીયમાનત્વાત્, મરુમરીચિકાવત્। યે યે દ્રવ્યાદયઃ પદાર્થા વિશ્વે દરીદૃશ્યન્તે તે તે મતિભ્રમનિમિત્તકાઃ, ન પુનઃ તત્ત્વદૃષ્ટ્યા વર્તન્તે। એતદનુમાનાન્તઃ-

લાકડી, ગાડુ, ચટ્ટાઈ, વગેરે પદાર્થોના સમૂહને વ્યવહાર માત્રથી સ્વીકારે છે. માત્ર તત્ત્વદૃષ્ટિથી બાહ્યપદાર્થોનો નિરાસ કરનારા વેદાંતીઓ જ તેમાં અપવાદ છે. (અહીં આસ્તિકો એવું વિશેષ અભિધાન કર્યું છે અન્યથા શૂન્યવાદી, વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો પણ તેમાં અપવાદ છે. કારણ કે તેઓ બાહ્ય પદાર્થોનો અપલાપ કરે છે. આસ્તિકોમાં બૌદ્ધોનો સમાવેશ ન કર્યો, તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેમણે ક્ષણિકવાદના એકાંતને કારણે અન્યથી દ્રવ્યરૂપ આત્માને માન્યો નથી. જ્યારે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એ જ આસ્તિકતાનો આધારસ્તંભ છે.)

વળી વિશ્વની વિચિત્રતાની અન્યથાઅનુપપત્તિરૂપ હેતુથી ભવાન્તરગામી એવા આત્માના કલ્યાણ અને અકલ્યાણને સાધવામાં સમર્થ એવું, તત્ત્વદૃષ્ટિથી અનુપચરિત = પારમાર્થિક એવું કર્મ પણ તેમણે સ્વીકાર્યું છે.

અહીં વેદાન્તીઓ આ રીતે પ્રમાણ આપે છે -

પ્રતિજ્ઞા :- જે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, તે અસત્ છે.

હેતુ :- કારણ કે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- મૃગજળની જેમ.

વિશ્વમાં જે જે દ્રવ્ય વગેરે પદાર્થો દેખાય છે, તે તે મતિભ્રમના

પાતિનઃ કર્મણોઽપિ તાદવસ્થ્યમ્। તથા ચ શ્રુતિઃ- “અવિનાશી વા રેઽયમાત્મા સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિઞ્ચન” ઇતિ। એતન્નિચિલમતિકષ્ટેન સઙ્ઘાતીકૃતમહત્તૃણપુઞ્જનિક્ષિપ્ત-ચિત્રબાનુસીકરસાધ્યમ્, તથાહિ- પ્રત્યક્ષેણ વિધીયમાનપદાર્થસાર્થસ્યાનુમાના-દિનાઽપલપિતુમશક્યત્વેન ઘટાદૌ, પ્રત્યક્ષબાધઃ, બ્રહ્મભિન્નઘટાદૌ ઘટાસત્ત્વ-વિરુદ્ધત્વેન વિરુદ્ધઃ, સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિત્વેન ઘટાદૌ, તવ નિર્ધર્મકે બ્રહ્મણિ નિમિત્ત છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેઓ વિદ્યમાન નથી. કર્મ પણ અનુમાનમાં અંતર્ભૂત જ છે. માટે તે પણ વાસ્તવમાં નથી. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે - ‘આત્મા અવિનાશી છે, સત્યરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનંત છે, બ્રહ્મરૂપ છે, એક છે, પરમ બ્રહ્મ છે, અહીં કશું જ નાનાત્વ નથી - આત્મા સિવાય બીજું કશું જ નથી.’

વેદાંતીઓનો જે આ સમગ્ર મત છે તે ભેગા કરેલા ઘાસની મોટી ગંજી જેવો છે. ઘાસની ગંજી જેમ તેમાં ફેંકેલી અગ્નિના તણખાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તેમનો મત પણ ચુક્તિઓથી નિરસ્ત થઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જે પદાર્થોના સમૂહો પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે, તેનો અપલાપ તો અનુમાન વગેરેથી પણ ન થઈ શકે. માટે ઘડા વગેરેનો અપલાપ કરવામાં તો પ્રત્યક્ષબાધ આવે છે.

(૨) વળી બ્રહ્મભિન્ન એવા જે ઘડા વગેરે છે. તેમાં રહેલું સાધ્ય છે ઘટનું અસત્ત્વ. તમારો હેતુ-પ્રતીયમાનત્વ તો ઘટસત્ત્વને સિદ્ધ કરે છે. ઘડો જણાય તો તેનું અસ્તિત્વ = સત્ત્વ છે એ સર્વાનુભવસિદ્ધ છે. માટે તમારો હેતુ સાધ્યવિરુદ્ધને સિદ્ધ કરતો હોવાથી વિરુદ્ધ છે.

(૩) વળી પ્રતીયમાનત્વ હેતુ સાધ્યના અભાવવાળામાં રહે છે = અસત્ત્વ જ્યાં નથી એવા ઘટાદિમાં રહે છે. તથા તમારા માનેલા નિર્ધર્મક એવા બ્રહ્મમાં પણ રહે છે. કારણ કે તમે શ્રુતિથી બ્રહ્મની

ચ વ્યભિચારઃ, બ્રહ્મભિન્નમસન્ન ભવિતુમર્હતિ પ્રતીયમાનત્વાદિતિ પ્રત્યનુમાનેન સત્પ્રતિપક્ષિતઃ। કિઞ્ચ- બ્રહ્મભેદઃ પ્રસિદ્ધો ન વા ?, પ્રસિદ્ધશ્ચેત્ ? દ્વૈતાપત્તિઃ, અપ્રસિદ્ધશ્ચેત્ પક્ષાસિદ્ધિઃ। એવં સાધ્યમપિ સદસદ્ધા, સચ્ચેત્ ? દ્વૈતાપત્તિઃ, અસચ્ચેત્ ? અનુમાનાયાસવ્યર્થતેત્યેવં સમ્ભાવનીયા અનુમાન-દોષા અપિ। કુત્રાપ્યત્યન્તાસત્ત્વધર્મસ્યાસત્ત્વેન દૃષ્ટાન્તેઽપિ અન્યત્ર સ્થિતસ-

પ્રતીતિ કરો છો. આમ હેતુ સાધ્ય વિના રહ્યો, માટે તે વ્યભિચારી ઠરે છે.

(૪) જે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય, તે અસત્ ન હોઈ શકે, કારણ કે તેની પ્રતીતિ થાય છે. આવા પ્રતિ-અનુમાનથી તમારો હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ બને છે.

વળી તમે બ્રહ્મભિન્ન આવા પક્ષને લઈને અનુમાન કરવા બેઠા છો, બરાબર ને ? તો અમને પહેલા એટલું કહો કે બ્રહ્મભેદ પ્રસિદ્ધ છે કે નહીં ? પ્રસિદ્ધ છે, તો દ્વૈતની આપત્તિ છે. કારણ કે જગતમાં બ્રહ્મ અને બ્રહ્મભિન્ન બન્નેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ ગયું. આ રીતે તમારો અદ્વૈતવાદ અદૃશ્ય થઈ જશે. જો અપ્રસિદ્ધ છે તો પક્ષાસિદ્ધિ નામનો દોષ આવશે. તમે જેને લઈને અનુમાન કરો છો તે આધાર જ ગાયબ થઈ જશે. પક્ષ તો પ્રસિદ્ધ જ જોઈએ. માટે તમે ‘બ્રહ્મભિન્ન અસત્ છે’ આવી પ્રતિજ્ઞા જ ન કરી શકો.

તથા તમારું સાધ્ય છે, તે સત્ છે કે અસત્ ? જો સત્ છે તો દ્વૈતની આપત્તિ છે. કારણ કે જગતમાં બ્રહ્મ અને તમારું સાધ્ય બંનેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. અને જો અસત્ છે, તો પછી ખોટી વસ્તુને પૂરવાર કરવા માટે ફોગટ અનુમાનનો પરિશ્રમ કેમ કરો છો ?

આ રીતે વેદાન્તીઓના મતમાં અનુમાનદોષો પણ સમજવા. વળી તેમણે આપેલું દૃષ્ટાન્ત પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે ક્યાંય પણ

દ્રૂપજીવનપ્રત્યાસત્તિ: પ્રતિભાસતે ક્ષારભૂમૌ, ન તુ સર્વથાઽવિદ્યમાનો ધર્મ:। શ્રુતેરપિ દ્વૈતવ્યાપ્યત્વેનાદ્વૈતં પ્રતિ પ્રામાણ્યાસમ્ભવેન વાચ્યવાચક-ભાવસ્ય દ્વૈતરૂપેણ પ્રતિભાસાદિતિ દિક્। તચ્ચાદૃષ્ટં પૌદ્ગલિકમ્।

અત્ર વેદાન્તિનશ્ચર્ચયન્તિ-નન્વવિદ્યાવરણમેવ કર્મ, ન પૌદ્ગલિકમ્, મૂર્તેન કર્મણા રૂપાતીતવિજ્ઞાનસ્યાવારયિતુમશક્યત્વાત્, અન્યથા શરીરા-દેરપ્યાવારકત્વપ્રસંગઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, મૂર્તેનાપિ મદિરાદિના રૂપાતીતવિજ્ઞાનસ્યાવારકત્વદર્શનાત્। અમૂર્તાયા અવિદ્યાયા આવારકત્વે

અત્યંત અસત્ એવો ધર્મ તો હોતો જ નથી. ૧૫માં જે મૃગજળ ભાસે છે તે અન્યત્ર વિદ્યમાન સદૃશ એવા જળનો આભાસ હોય છે. પણ તે સર્વથા અવિદ્યમાન ધર્મ હોતો નથી. વળી શ્રુતિ પણ દ્વૈતને વ્યાપ્ય છે. માટે તે અદ્વૈતને સિદ્ધ કરનારું આગમપ્રમાણ ન બની શકે. શ્રુતિમાં જે શબ્દો છે તે વાચક છે અને તેનો જે અર્થ છે તે વાચ્ય છે. આ રીતે વાચ્ય-વાચકભાવનો સંબંધ દ્વૈતરૂપે ભાસે છે. માટે શ્રુતિ સ્વયં દ્વૈતને સિદ્ધ કરે છે. તો તે અદ્વૈતને શી રીતે પૂરવાર કરી શકે ? આ પ્રમાણે અહીં દિશાસૂચન કર્યું છે. સ્યાદ્દાદ-રત્નાકર, સંમતિતર્ક વગેરે ગ્રંથોમાં આ વિષયનો વિસ્તાર છે.

તે કર્મ પૌદ્ગલિક છે. આ વિષયમાં વેદાંતીઓ ચર્ચા કરે છે -

પૂર્વપક્ષ (વેદાંતીઓ) :- અવિદ્યારૂપી આવરણ તે જ કર્મ છે. કર્મ પૌદ્ગલિક નથી. કારણ કે મૂર્ત એવા કર્મથી અમૂર્ત એવા વિજ્ઞાનને આવૃત્ત ન કરી શકાય. જો અમૂર્ત વસ્તુથી પણ વિજ્ઞાન ટંકાઈ જતું હોય, તો શરીર, વસ્ત્ર વગેરેથી પણ વિજ્ઞાન ટંકાઈ જશે. પણ એ તો તમને પણ માન્ય નથી. માટે કર્મને મૂર્ત માનવું ઉચિત નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- મદિરા મૂર્ત હોય છે. તો પણ તેનાથી અમૂર્ત એવું વિજ્ઞાન આવૃત્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ મદિરાપાનથી વિજ્ઞાન ટંકાઈ જાય છે. માટે મૂર્ત વસ્તુ વિજ્ઞાનને આવૃત્ત ન કરી શકે, એવો કોઈ

તુ ગગનાદેરપ્યાવારકત્વમવિદ્યાવત્ સ્યાત્, અમૂર્તત્વાવિશેષાત્। જ્ઞાના-વિરુદ્ધત્વેન ગગનસ્ય નાવારકત્વમિતિ ચેત્ ? તર્હિ જ્ઞાનાવિરોધિત્વાત્ શરીરસ્યાપિ મા ભૂદાવારકત્વં વિરુદ્ધસ્યાવારકત્વપ્રસિદ્ધેઃ, ન ચ મિથ્યા-જ્ઞાનોદયે પ્રવાહેણ પ્રવર્તમાનસ્ય જ્ઞાનાદેર્નિરોધાદવિદ્યાયા એવ જ્ઞાનવિરોધિત્વં ન ગગનાદેરિતિ વક્તવ્યમ્, પૌદ્ગલિકકર્મોદયે પ્રવાહેણ પ્રવર્તમાનસ્ય જ્ઞાનાદેઃ (નિરોધભાવાત્તસ્ય ?) શરીરેણ સહ વિરોધાભાવાત્, તથા ચાનુમાનપ્રયોગઃ- આત્મનો મિથ્યાજ્ઞાનાદિઃ પુદ્ગલવિશેષસમ્બન્ધનિબન્ધનઃ, નિયમ નથી.

વળી અવિદ્યા અમૂર્ત હોવાથી આવરક બની શકતી હોય તો ગગન પણ આવરક બની જશે, કારણ કે તે પણ અમૂર્ત છે. અવિદ્યા અને આકાશમાં અમૂર્તપણું તો સમાનરૂપે જ રહેલું છે.

પૂર્વપક્ષ :- અવિદ્યા જ્ઞાનની વિરુદ્ધ છે. માટે તે આવરક બનશે. આકાશ એ જ્ઞાનની વિરુદ્ધ નથી. માટે એ આવરક નહીં બને.

ઉત્તરપક્ષ :- શાબાશ, આ જ કારણથી શરીર, વસ્ત્ર વગેરે પણ આવરક નહીં બને. કારણ કે તે જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી. માટે ‘જો મૂર્ત કર્મ આવરક બને, તો શરીરાદિ પણ આવરક બનશે’ આવો તમારો કુતર્ક તમારા વચનથી જ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે પહેલા જરા સમજો, પછી અમારા પર દોષારોપણ કરજો. પ્રવાહથી પ્રવૃત્તિ કરતું જે જ્ઞાન વગેરે હોય તેનો મિથ્યાજ્ઞાનના ઉદયમાં નિરોધ થાય છે. માટે અવિદ્યા જ જ્ઞાનની વિરોધી છે, આકાશાદિ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે પૌદ્ગલિક એવા કર્મનો ઉદય થાય, ત્યારે જ પ્રવાહથી પ્રવૃત્તિ કરતા એવા જ્ઞાનાદિનો નિરોધ થાય છે. માટે શરીર સાથે જ્ઞાનાદિનો વિરોધ નથી. અહીં આ મુજબ અનુમાન પ્રયોગ છે -

તત્સ્વરૂપાન્યથાભાવાત્, મદ્યપોન્માદવદિતિ। નનુ કર્મણઃ પૌદ્ગલિકત્વે કિં માનમ્ ?, અનુમાનમિતિ બ્રૂમઃ। તથાહિ- અદૃષ્ટં પૌદ્ગલિકમાત્મનો-
 ડનુગ્રહોપઘાતનિમિત્તત્વાત્ શરીરવત્। નન્વાત્મનોડનુગ્રહોપઘાતનિમિત્તત્વમસ્તુ
 પૌદ્ગલિકત્વં માસ્તુ ભોગનિર્વાહકાત્મધર્મસ્યોદયનાચાર્યાદિભિરુક્તત્વાદિતિ
 ચેત્ ? ન, કાર્યેકાર્યપ્રત્યાસત્યા સુખાદિહેતુત્વેડસમવાયિકારણત્વપ્રસઙ્ગાત્।

પ્રતિજ્ઞા :- આત્માનું મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે કોઈ વિશિષ્ટ પુદ્ગલના સંબંધના કારણે છે.

હેતુ :- કારણ કે તેમાં આત્માનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે મદિરાપાન કરનારનો ઉન્માદ.

પૂર્વપક્ષ :- કર્મ પૌદ્ગલિક છે, તેમાં શું પ્રમાણ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- અનુમાન પ્રમાણ છે. એમ અમે કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે -

પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

હેતુ :- કારણ કે એ આત્મા પરના અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનું કારણ છે.

દૃષ્ટાન્ત :- શરીરની જેમ.

પૂર્વપક્ષ :- કર્મ ભલે આત્માના અનુગ્રહ-ઉપઘાતનું નિમિત્ત હોય, પણ તે પૌદ્ગલિક ન હોય. અર્થાત્ કર્મને પૌદ્ગલિક માન્યા વિના પણ આત્માના અનુગ્રહ-ઉપઘાતની સંગતિ થઈ શકે છે. કારણ કે ઉદયનાચાર્ય વગેરે નૈયાયિકોએ આત્માને સુખ-દુઃખનો ભોગ કરાવે તેવા આત્મધર્મરૂપ કર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. આત્મધર્મરૂપ કર્મ તો પૌદ્ગલિક નથી, માટે કર્મને પૌદ્ગલિક માનવાની કોઈ જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો કર્મને આત્માનો ગુણ માનશો, તો તે કાર્યેકાર્યપ્રત્યાસતિ સુખ આદિ કાર્યની સાથે આત્મારૂપ એક અર્થમાં પ્રત્યાસન્ન હોવાથી સમવાયસંબંધથી સુખાદિનું કારણ થશે. અને એ સ્થિતિમાં નૈયાયિકોની પરિભાષાના અનુસારે તેને સુખાદિ

ન ચાત્મગુણભિન્નત્વે સતીતિ વિશેષણં વાચ્યમ્, તત્ર પ્રમાણાભાવત્। કિઞ્ચાદૃષ્ટસ્યાત્મગુણત્વે સતિ સર્વદા બન્ધાભાવેન સર્વેષાં મુક્તિપ્રસઙ્ગઃ, વિરોધેન ચ સ્વપારતન્ત્ર્યનિમિત્તત્વમપિ ન સ્યાત્। તથાહિ- આત્મનઃ પારતન્ત્ર્યનિમિત્તમદૃષ્ટં ન ભવતિ ઘટસ્વરૂપવત્। સ્વીકૃતં ચ ત્વયાડ-કાર્યોનું અસમવાયી કારણ માનવું પડશે, જે ન્યાયની માન્યતાથી વિરુદ્ધ છે.

આશય એ છે કે ન્યાયમતને અનુસારે જે જે કાર્યનો કાર્યેકાર્યપ્રત્યાસતિ = કાર્યની સાથે એક અર્થમાં પ્રત્યાસતિ અર્થાત્ સમવાય અથવા કારણેકાર્યપ્રત્યાસતિ = કાર્યની કારણ સાથે એક અર્થમાં પ્રત્યાસતિ અર્થાત્ સ્વસમવાયિસમવાયસંબંધથી કારણ બને, તે એ કાર્યનું અસમવાયી કારણ હોય છે. જેમ કે ઘટની સાથે કપાલમાં પ્રત્યાસન્ન કપાલદ્વયસંયોગ ઘટના સમવાયસંબંધથી અને ઘટરૂપના સમવાયિકારણ ઘટની સાથે કપાલાત્મક એક અર્થમાં પ્રત્યાસન્ન કપાલરૂપ ઘટરૂપનું સ્વસમવાયિસમવાયસંબંધથી અસમવાયી કારણ છે.

પણ કર્મ સમવાય સંબંધથી સુખ વગેરેનું કારણ હોવા છતાં પણ ન્યાયમતાનુસાર તેનું અસમવાયિકારણ નથી. પણ જો કર્મને આત્મગુણ માનીએ તો ન્યાયની આ માન્યતા તર્કહીન થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે એવું વિશેષણ લગાડશું કે આત્મગુણથી ભિન્ન હોવા સાથે પછી એ દોષ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે એવી કલ્પનાઓમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

વળી જો કર્મ એ આત્માનો ગુણ હોય તો સર્વદા બંધના અભાવથી બધાની મુક્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. વળી પોતે જ પોતાને પરતંત્ર કરે એમાં તો વિરોધ છે. માટે આત્મધર્મરૂપ કર્મ આત્માના પારતંત્ર્યનું નિમિત્ત ન બની શકે. અહીં આ રીતે અનુમાન પ્રયોગ છે -

દૃષ્ટસ્યાત્મગુણત્વમતઃ પારતન્વ્યનિમિત્તત્વમદૃષ્ટસ્ય ન ભવિતુમર્હતિ, પ્રમાણ-પ્રતીતં ચાત્મનઃ પારતન્વ્યમ્, તથા ચાનુમાનમ્, આત્મા કર્મપરતન્નઃ, હીન-સ્થાનપરિગ્રહવત્ત્વાત્ મદ્યોદ્રેકપારતન્વ્યાશુચિસ્થાનપરિગ્રહવદ્વિશિષ્ટપુરુષવત્ । હીનસ્થાનં હિ શરીરમાત્મનો દુઃખહેતુત્ત્વાત્ । ન ચ દેવશરીરે દુઃખાભાવાદ્ ભાગાસિદ્ધોઽયં હેતુરિતિ વાચ્યમ્, તસ્યાપિ ચ્યવનસમયેઽતિદુઃખહેતુત્વ-પ્રસિદ્ધેઃ । યદધીન આત્મા તદેવ વાઽદૃષ્ટસઙ્ગકં કર્મેતિ સિદ્ધં કર્મણઃ પૌદ્ગલિકત્વમત્રાપ્યનુમાનમ્, તથા હિ- પૌદ્ગલિકં કર્માત્મનઃ પારતન્વ્ય-

પ્રતિજ્ઞા :- નૈયાયિકસંમત કર્મ આત્માના પારતંચનું નિમિત્ત ન થઈ શકે.

હેતુ :- કારણ કે તે આત્માનો ધર્મ છે.

દૃષ્ટાન્ત :- ઘટના સ્વરૂપની જેમ. ઘટનું સ્વરૂપ એ ઘટનો ધર્મ છે, તો એ ઘટના પારતંચનું નિમિત્ત ન બની શકે. તેમ કર્મ પણ જો આત્માનો ધર્મ હોય, તો એ આત્માના પારતંચનું નિમિત્ત ન બની શકે. વળી આત્માનું પારતંચ તો પ્રમાણપ્રતીત છે. તેનું અનુમાન આ પ્રકારે છે -

પ્રતિજ્ઞા :- આત્મા કર્મને પરતંચ છે.

હેતુ :- કારણ કે તે હીન સ્થાનનો પરિગ્રહ કરે છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કોઈ વિશિષ્ટ પુરુષ મદિરાના નશાથી પરતંચ થઈને કોઈ અશુચિ સ્થાને બેસવા-સુવાની ક્રિયા કરે. પ્રસ્તુતમાં હીનસ્થાન શરીર છે કારણ કે તે આત્માને દુઃખનું કારણ બને છે.

પૂર્વપક્ષ :- દેવોને શરીર હોય છે. પણ તે દુઃખનું કારણ નથી થતું. માટે તમારો હેતુ ભાગાસિદ્ધ છે. આંશિકરૂપે અસિદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે સ્યવનસમયે દેવોનું શરીર પણ અત્યંત દુઃખનું કારણ થાય છે. એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

આત્મા જેને પરતંચ છે, તે જ ‘અદૃષ્ટ’ એવા નામવાળું કર્મ છે. માટે કર્મનું પૌદ્ગલિકપણું સિદ્ધ થાય છે. આ વિષયમાં પણ અનુમાન છે.

નિમિત્તત્ત્વાત્ કારાગારવત્ । ન ચ નિગડાદૌ વ્યભિચાર ઇતિ વાચ્યમ્, તસ્ય પારતન્વ્યસ્વભાવત્ત્વાત્, યઃ ખલુ પારતન્વ્યસ્વભાવઃ સ ન પારતન્વ્ય-નિમિત્તં ભવિતુમર્હતીતિ ।

અત્ર સાદ્ગ્રહ્યાઃ પ્રલપન્તિ-સુષ્ટૂક્તમદૃષ્ટમાત્મગુણો ન ભવતીતિ પ્રધાનપરિણામત્વાત્તસ્ય, તદુક્તં- “પ્રધાનપરિણામઃ શુક્લં કૃષ્ણં ચ કર્મ” ઇતિ । તદ્ગગનારવિન્દવન્મનોરથમાત્રમ્, પ્રધાનાભાવેન તત્પરિણામત્વ-સ્યાસમ્ભવાત્ । તત્પરિણામત્વેઽપિ વાત્મપારતન્વ્યનિમિત્તત્ત્વાભાવાદ્ ન કર્મત્વં તસ્યાન્યથા ઘટાદાવપ્યતિપ્રસક્તિઃ । ન ચ પ્રધાનપારતન્વ્યનિમિત્તત્ત્વાત્

પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

હેતુ :- કારણ કે તે આત્માની પરતંચતાનું કારણ છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેલની જેમ.

પૂર્વપક્ષ :- તમારો હેતુ બેડી વગેરેમાં વ્યભિચારી બને છે (?)

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે તે પારતંચ સ્વભાવવાળા છે. જે પારતંચના સ્વભાવવાળા હોય, એ પારતંચનું નિમિત્ત ન જ હોય (?)

અહીં સાંખ્યો પ્રલાપ કરે છે -

પૂર્વપક્ષ (સાંખ્યો) :- ‘અદૃષ્ટ’ એ આત્માનો ગુણ નથી’ એ તમે એકદમ બરાબર કહ્યું, કારણ કે એ તો પ્રધાનનો પરિણામ છે = પ્રકૃતિનો એક પ્રકારનો વિકાર છે. અમારા શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે - પ્રધાનના પરિણામરૂપ શુક્લ અને કૃષ્ણ એવું કર્મ હોય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત પણ આકાશકમળની જેમ મનોરથમાત્ર છે. કારણ કે પ્રધાન જ નથી. તેથી તેના પરિણામપણાનો સંભવ નથી. વળી જો પ્રકૃતિનો પરિણામ હોય, તો પણ તે કર્મ ન બની શકે. કારણ કે તે આત્માના પારતંચનું નિમિત્ત નથી. કારણ કે આત્મા તો તમારે મતે નિત્યમુક્ત છે. જો આત્માના પારતંચનું નિમિત્ત ન હોવા છતાં પણ તેને ‘કર્મ’ માની શકાય, તો ઘટ વગેરેને પણ કર્મ માનવા પડશે.

કર્મત્વં તસ્યેત્યારેકણીયમ્, એવં રીત્યા પ્રધાનસ્યૈવ બન્ધમોક્ષયોઃ સમ્ભવેનાત્મકલ્પનાયા વૈયર્થ્યપ્રસઙ્ગાત્ । ન ચ બન્ધમોક્ષફલાનુભવસ્યાત્મનિ પ્રતિષ્ઠાનાન્ન તત્કલ્પનાવૈયર્થ્યપ્રસઙ્ગ ઇતિ વાચ્યમ્, વક્ષ્યમાણાનુમાનેન પ્રધાનસ્ય તત્કર્તૃત્વવત્તદ્ભોક્તૃત્વપ્રસઙ્ગાત્, અન્યથા કૃતનાશાકૃતાભ્યુપ-ગમપ્રસઙ્ગઃ । અન્ન પ્રયોગઃ-પ્રધાનં બન્ધફલાનુભોક્તૃ બન્ધાધિકરણત્વાત્ કારાગારબદ્ધતસ્કરવત્ । ન ચાત્મનઃ ચેતનત્વાદ્ ભોક્તૃત્વં ન પ્રધાનસ્યેતિ

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ. એ આત્માના પારતંત્ર્યનું નિમિત્ત ભલે ન બને, એ પ્રધાનના પારતંત્ર્યનું નિમિત્ત છે, એટલે એનું કર્મપણું કહી શકાશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે આ રીતે તો પ્રધાનનું જ બંધન અને મુક્તિ સંભવશે, માટે આત્માની કલ્પના વ્યર્થ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે અમારું ગહન તત્ત્વજ્ઞાન સમજતા નથી. બંધ અને મોક્ષના ફળનો અનુભવ તો આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. માટે આત્માની કલ્પના વ્યર્થ થવાનો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે અમે હવે જે અનુમાન કરીએ છીએ, તેના દ્વારા પ્રધાન કર્તા છે, તો પ્રધાન જ ભોક્તા ઠરે છે. જો આવું ન માનો તો બે દોષ આવશે.

(૧) કૃતનાશ :- પ્રધાને કર્યું, પણ તેને ફળ ન મળ્યું.

(૨) અકૃતાગમ :- આત્માએ કર્યું નહીં, તો ય તેને ફળ મળ્યું.

‘જે કરે એ ભોગવે’ આ જ સનાતન વ્યાય છે. માટે તમારી વાત ઉચિત નથી. અહીં અનુમાન પ્રયોગ આ મુજબ છે -

પ્રતિજ્ઞા :- પ્રધાન બંધના ફળને ભોગવે છે.

હેતુ :- કારણ કે તે બંધાય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેલમાં બાંધેલા ચોરની જેમ.

પૂર્વપક્ષ :- અરે, પણ આત્મા જ ચેતન છે. માટે તે જ ભોક્તા થઈ શકશે, પ્રધાન નહીં.

વક્તવ્યમ્, મુક્તાત્મનોઽપિ કર્મફલાનુભવપ્રસઙ્ગાત્ । નનુ મુક્તાત્મનઃ પ્રધાન-સંસર્ગાભાવાત્ ન ફલાનુભવનમિતિ ચેત્ ? તર્હિ સંસારિણ એવ પ્રધાનસંસર્ગાત્ બન્ધફલાનુભવનં પ્રાપ્તં તથા ચાત્મન એવ બન્ધઃ સિદ્ધઃ, બન્ધફલાનુભવ-નિમિત્તસ્ય પ્રધાનસંસર્ગસ્ય બન્ધરૂપત્વાદ્ બન્ધસ્યૈવ સંસર્ગઃ, પુદ્ગલસ્ય ચ પ્રધાનમિતિ નામાન્તરમેવ કૃતં સ્યાદિતિ દિક્ ।

કર્મણાં પૌદ્ગલિકત્વે સિદ્ધે તેષામનન્તશક્તિમત્ત્વેન વિચિત્રતાપિ નાનુપપન્ના । તત્તત્કર્મણાં વિશિષ્ટાદૃષ્ટહેતુત્વસ્યાવશ્યકત્વેન વૈજાત્યકલ્પને

ઉત્તરપક્ષ :- આત્મા કર્તા ન હોય તો કદી ભોક્તા ન થઈ શકે. અન્યથા મુક્ત જીવો પણ કર્મફળના ભોક્તા થઈ જવાની આપત્તિ આવે.

પૂર્વપક્ષ :- મુક્ત આત્માઓને પ્રધાનનો સંસર્ગ નથી. માટે તેઓ કર્મના ફળને નહીં અનુભવે.

ઉત્તરપક્ષ :- શાબાશ, તો એનો અર્થ એ જ છે કે સંસારી જીવને જ પ્રધાનના સંસર્ગથી બંધના ફળનો અનુભવ થાય છે. આ રીતે આત્મા જ બંધાય છે એવું સિદ્ધ થયું. બંધના ફળનો જે અનુભવ થાય છે, તેનું નિમિત્ત છે પ્રધાનસંસર્ગ. એ જ બંધરૂપ છે. માટે બંધનો જ સંસર્ગ થાય છે.

આ રીતે તો તમે પૌદ્ગલિક એવા કર્મનું ‘પ્રધાન’ એવું બીજું નામ જ પાડ્યું છે. વિશેષ કર્યું કર્યું નથી. આ પ્રમાણે અહીં દિશાસૂચન કર્યું છે.

કર્મો પૌદ્ગલિક છે એવું સિદ્ધ થયું એટલે તેઓ અનંત શક્તિ ધરાવતા હોવાથી વિચિત્રતાવાળા છે એ પણ સંગત થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષ (નૈયાયિક) :- તમે કર્મોમાં ભેદો માન્યા છે જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે. પણ એના માટે તો તમારે જ્ઞાનપ્રત્યનીકતા વગેરે તે તે ક્રિયા દ્વારા વિશેષરૂપે તે તે કર્મ બંધાય છે એવું માનવું જરૂરી બને છે. માટે કર્મોમાં આવા ભેદો છે = વૈજાત્ય

માનાભાવ ઇત્યપિ ન સુન્દરમ્, તવ મતેઽપિ કીર્તનનાશ્યતાવચ્છેદકત્વેના-
વશ્યકત્વાત્તસ્ય, અદૃષ્ટત્વસ્ય સ્વાશ્રયજન્યતાવિશેષસમ્બન્ધેનાશ્વમેધત્વાદિ-
ઘટિતસ્ય કીર્તનનાશ્યતાવચ્છેદકત્વે તુ ગૌરવમિત્યલમપ્રાસન્ગિકેન । તદ્વૈ-
ચિત્ર્યમપિ બન્ધહેતુત્વવૈચિત્ર્યેઽપિ સઙ્ક્રમકરણાદિકૃતં પરિણતપ્રવચનાનાં
છે, એવી કલ્પનામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે તમારા મતમાં પણ કોઈ પુણ્ય કરે
અને પછી કીર્તન = આત્મપ્રશંસા કરે, તો તેનું પુણ્યકર્મ નાશ પામે
છે, એવું મનાયું છે. માટે કીર્તનનાશ્યતાવચ્છેદકથી તમારે પણ
કર્મોમાં વૈજાત્યની કલ્પના તો કરવી જ પડે છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમારે કર્મોમાં વૈજાત્યની કલ્પના ન કરવી પડે
એનો ઉપાય અમે શોધી લીધો છે. કર્મોમાં તો કોઈ વૈજાત્ય નથી.
પણ સ્વ = અદૃષ્ટત્વ, તેનું આશ્રય = અદૃષ્ટ = કર્મ, તેના
જન્યતાવિશેષ સંબંધથી અશ્વમેધત્વાદિઘટિત એવું કર્મત્વ કીર્તન-
નાશ્યતાવચ્છેદક બને છે. અર્થાત્ અશ્વમેધ વગેરેથી થયેલું પુણ્યકર્મત્વ
કીર્તનનાશ્યતાવચ્છેદક છે. તેથી તે કર્મ કીર્તનનાશ્યતાવચ્છિન્ન બની
જશે. આ રીતે કર્મોમાં વૈજાત્યની કલ્પના કર્યા વિના પણ તેમાં
કીર્તનનાશ્યતાની સંગતિ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- આવી લાંબી લાંબી પરિભાષામાં તો સ્પષ્ટ ગૌરવ
છે. એના કરતા વૈજાત્યની કલ્પના જ સારી છે. તમારે પણ
'શોર્ટકટ' માટે આ જ રસ્તે આવવું પડશે. માટે જ્ઞાનાવરણીયાદિ
કર્મભેદના નિરૂપણનું તમે ખંડન ન કરી શકો. અહીં અપ્રસ્તુત
ચર્યાથી સર્ચું.

કર્મના જે ભેદો છે તેમાં પણ વિચિત્રતા થાય છે. તેમાં
બંધહેતુની વિચિત્રતા સાથે સાથે સંક્રમણ, ઉદ્વર્તન, અપવર્તન વગેરેથી
પણ વૈચિત્ર્ય થાય છે. તે જેમને પ્રવચનની પરિણતિ થઈ છે, તેઓ

સુજ્ઞાનમિતિ । નન્વદૃષ્ટકાર્યાણાં દેહાદીનાં મૂર્તિમત્ત્વેન “કારણાનુરૂપં
કાર્યમ્” ઇતિવચનાચ્ચાદૃષ્ટસ્ય મૂર્તિત્વાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ઇષ્ટાપત્તિઃ ।
અથામૂર્તિત્વેન સુખાદિકાર્યાણાં કથમિષ્ટાપત્તિઃ નિર્વાહ્યા ઇતિ ચેત્ ? ન,
કાર્યાનુરૂપા કારણકલ્પના તૂપાદાનાદિકારણસ્થલ એવ, નાદૃષ્ટસ્થલે,
સુખાદિકં પ્રતિ તસ્ય નિમિત્તકારણત્વાત્, નિમિત્તકારણાદૌ ચ તત્
કલ્પને ઘટં પ્રત્યાકાશસ્ય બુદ્ધ્યાદિકં પ્રતિ નાગરસ્ય મદ્યપાનાદેશ્ચ
તત્કલ્પનાપત્તિરિતિ ।

સારી રીતે જાણે છે.

પૂર્વપક્ષ :- દેહ વગેરે કર્મજનિત છે, દેહ મૂર્ત છે, તેથી કર્મને
પણ મૂર્ત માનવું પડશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અમને એ ઈષ્ટ જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- કર્મ દ્વારા સુખાદિ કાર્યો પણ થાય છે, એવું તમે
માનો છો. સુખાદિ તો અમૂર્ત હોય છે. માટે જો કર્મનું મૂર્તપણું ઈષ્ટ
હોય, તો તેને સુખાદિનું કારણ નહીં માની શકાય.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે કાર્ય એ કારણાનુરૂપ જ હોય,
એવી કલ્પના ઉપાદાનાદિ કારણના સ્થળે જ ઉચિત છે. જેમ કે
માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે, માટી મૂર્ત છે, તો ઘડો પણ મૂર્ત
છે. કર્મ તો સુખાદિના પ્રત્યે નિમિત્ત કારણ છે. માટે કર્મની બાબતમાં
એ કલ્પના ન કરવી જોઈએ. જો નિમિત્ત કારણાદિમાં પણ તેની
કલ્પના કરો, તો ઘટ પ્રત્યે આકાશને કારણ મનાય છે. બુદ્ધિ
વગેરેની તીવ્રતા-મંદતા પ્રત્યે સૂંઠ અને મદિરાપાનાદિની કારણતા
મનાય છે. એમાં પણ એ જ કલ્પના કરવાની આપત્તિ આવશે.
અર્થાત્ ઘડો મૂર્ત છે તો આકાશને પણ મૂર્ત માનવું પડશે, બુદ્ધિ
અમૂર્ત છે તો સૂંઠ, મદિરાપાન વગેરેને પણ અમૂર્ત માનવું પડશે. માટે
સર્વત્ર કારણાનુરૂપ જ કાર્ય હોય, એવો એકાંત ન રાખવો જોઈએ.
અહીં આ રીતે અનુમાન પ્રયોગો છે –

પ્રયોગાશ્ચાત્ર- મૂર્તમદૃષ્ટં તત્સમ્બન્ધેન સુખાદિસંવિત્તેરાહારાદિવત્ । તથા મૂર્તમદૃષ્ટં તત્સંસર્ગેણ વેદનોદ્ભવાદગ્નિવત્ । મૂર્તમદૃષ્ટમાત્મવ્યતિરિક્તત્વે સતિ પરિણામિત્વાત્ પયોવદિતિ । અદૃષ્ટસ્ય શરીરાદેશ્ચ પરિણામિત્વદર્શનાત્ નાયમસિદ્ધો હેતુઃ । મૂર્તમદૃષ્ટં મૂર્તસ્ય દેહાદેઃ બલાધાનકારિત્વાત્ યથા ઘટો નિમિત્તમાત્રભાવિત્વેન બલમાધત્તે, એવં કર્માપિ । તથા મૂર્તમદૃષ્ટં

(૧) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે તેના સંબંધથી સુખાદિનું સંવેદન થાય છે.
દૃષ્ટાન્ત :- આહારાદિની જેમ.

(૨) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે તેના સંસર્ગથી વેદનાનો ઉદ્ભવ થાય છે.
દૃષ્ટાન્ત :- અગ્નિની જેમ.

(૩) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે તે આત્માથી ભિન્ન હોવા સાથે પરિણામી છે.
દૃષ્ટાન્ત :- પાણીની જેમ.

આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે કર્મ અને શરીરાદિ પરિણામી છે એવું દેખાય છે.

(૪) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે એ મૂર્ત એવા શરીરાદિમાં બલાધાન કરે છે.
દૃષ્ટાન્ત :- ઘડાની જેમ.

જેમ ઘડો નિમિત્તમાત્ર થાય છે તેથી બલાધાન કરે છે એમ કર્મ પણ બલાધાન કરે છે. આશય એ છે કે ઘડાનું સાક્ષાત્ ભોજન કરીને બળ મેળવાતું નથી. પણ ઘડામાં રાખેલ દૂધ વગેરે પદાર્થોથી બલાધાન થાય છે. આમ ઘડો બલાધાનમાં નિમિત્ત જ બને છે. તેમ કર્મ પણ તથાવિધ સામગ્રીનું સંપાદન કરાવવા દ્વારા બલાધાનમાં નિમિત્ત બને છે.

મૂર્તેન સ્ત્રક્વચન્દનાદ્ગનાદિનોપચયલક્ષણબલસ્યાધીયમાનત્વાત્ ઘટવત્, યથા મૂર્તેન તૈલાદિના બલસ્યાધીયમાનત્વાત્ કુમ્ભો મૂર્તઃ, એવં સ્ત્રક્વચન્દનાદ્ગનાદિનોપચીયમાનત્વાત્ મૂર્ત્ કર્મ્મેતિ, તથા મૂર્તમદૃષ્ટં દેહાદેસ્તત્કાર્યસ્ય મૂર્ત્ત્વાત્ પરમાણુવત્, યથા પરમાણુનાં કાર્ય ઘટાદિકં મૂર્ત્ દૃષ્ટમત એવ તત્કારણીભૂતાનાં પરમાણુનામપિ મૂર્તતા કલ્પ્યતે, તદ્વત્ મૂર્તસ્ય શરીરાદેઃ કર્મણઃ કાર્યત્વેન તસ્યાપિ મૂર્તતા કલ્પ્યતે । નનુ દેહાદીનાં કર્મકાર્યાણાં મૂર્ત્ત્વેન મૂર્ત્ કર્મ યદ્વા સુખદુઃખાદીનાં તત્કાર્યાણામ-મૂર્ત્ત્વેનામૂર્ત્ કર્મત્યપિ સંશયો ન કર્તવ્યઃ, સુખાદીનાં ન કેવલં કર્મેવ

(૫) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે મૂર્ત એવા માળા, ચંદન, સ્ત્રી વગેરેથી ઉપચયરૂપ બળનું તેમાં આધાન થાય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- ઘડાની જેમ.

ઘડો મૂર્ત છે, કારણ કે તે મૂર્ત એવા તેલ વગેરેથી ઉપચય કરે છે. તેમ કર્મ પણ માળા, સ્ત્રી વગેરેના સંસર્ગથી ઉપચય કરે છે.

અથવા તો માળા, ચંદન, સ્ત્રી વગેરેથી કર્મનો બંધ થાય છે. તેથી તેના દ્વારા કર્મનો ઉપચય થાય છે, માટે કર્મ મૂર્ત છે.

(૬) પ્રતિજ્ઞા :- કર્મ મૂર્ત છે.

હેતુ :- કારણ કે તેના કાર્ય-શરીર વગેરે મૂર્ત છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ કે પરમાણુ.

જેમ કે પરમાણુઓનું કાર્ય ઘટ વગેરે છે. ઘટ મૂર્ત છે, માટે તેના કારણભૂત પરમાણુઓ પણ મૂર્ત છે.

તેમ મૂર્ત એવા શરીરાદિ કર્મનું કાર્ય છે. માટે કર્મોની પણ મૂર્તતા કલ્પાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- કર્મના શરીરાદિ કાર્યો મૂર્ત છે, તેથી કર્મને મૂર્ત માનવું ? કે પછી કર્મના સુખ, દુઃખ વગેરે કાર્યો અમૂર્ત છે તેથી તેને

કારણ, કિન્તુ જીવોડપિ, સુખાદીનાં સમવાયિકારણં જીવઃ, અસમવાયિ-
કારણં તુ કર્મ। इदमत्र हृदयं- સુખાદેરમૂર્ત્ત્વેન સમવાયિકારણસ્ય
જીવસ્યામૂર્ત્ત્વમસ્ત્યેવ, અસમવાયિ-કારણસ્ય તુ કર્મણઃ સુખાદ્યમૂર્ત્ત્વે-
નામૂર્ત્ત્વં ન ભવત્યપીતિ નોક્તશઙ્કાવકાશઃ। અત એવાસ્માભિરનુપદમેવોક્તં
કાર્યાનુરૂપા કારણકલ્પના તૂપાદાનકારણસ્થલ એવ ઇતિ। નન્વમૂર્ત્ત્વસ્યાત્મનો
મૂર્ત્તિમતાડદૃષ્ટેન સહ કથમનુગ્રહોપઘાતૌ સ્યાતામ્ ?, ન ચ ભવતઃ
ખઙ્ગાદિભિઃ સહ નભસોડનુપગ્રહોપઘાતાવિતિ ચેત્ ? ન, મૂર્ત્તેઃ મદિરાદિભિઃ
નાગરાદિભિશ્ચાત્મધર્માણાં બુદ્ધ્યાદીનામનુગ્રહોપઘાતદર્શનાત્। યદ્વાત્મનઃ
અમૂર્ત માનવું ? આવો અમને સંશય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે સુખ,
દુઃખ વગેરેનું કારણ માત્ર કર્મ નથી. જીવ પણ કારણ છે. સુખ
વગેરેનું સમવાયી કારણ જીવ છે, અસમવાયી કારણ કર્મ છે.

આશય એ છે કે સુખ, દુઃખ વગેરે અમૂર્ત છે, તેથી તેનું જે
ઉપાદાન કારણ જીવ છે, તે તો અમૂર્ત છે જ. કર્મ તો નિમિત્ત કારણ
છે. તેથી સુખાદિ અમૂર્ત હોવાથી તે અમૂર્ત નહી બની જાય. આ રીતે
તમે કહેલી શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી. માટે જ અમે અનેકવાર
કહ્યું છે કે કાર્યને અનુરૂપ એવા કારણની કલ્પના તો ઉપાદાનકારણના
સ્થળે જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- આત્મા તો અમૂર્ત છે. તેથી મૂર્ત એવા કર્મથી તેના
અનુગ્રહ-ઉપઘાત શી રીતે થઈ શકે ? તલવારથી આકાશના અનુગ્રહ
ઉપઘાત ન થઈ શકે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- મૂર્ત એવા મદિરા વગેરેથી અને સૂંઠ વગેરેથી
અમૂર્ત એવા આત્મધર્મો-બુદ્ધિ વગેરેનો અનુગ્રહ-ઉપઘાત દેખાય છે.
માટે મૂર્તથી અમૂર્તને અનુગ્રહ-ઉપઘાત ન જ થાય એવો એકાન્ત
નથી.

કથञ्चिन्મૂર્ત્ત્વેડપિ ન ક્ષતિઃ, અનાદિકર્મસન્તાનપરિણામપ્રાપ્તત્વેન ક્ષીર-
નીરવત્ કર્મણોડનન્યત્વાત્। આકાશસ્યાનુગ્રહોપઘાતાવચેતનત્વેનામૂર્ત્ત્વેન
ચ ન સ્યાતામિતિ।

તદુક્તમ્ -

“મુત્તેણામુત્તિમઓ, ઉવઘાયાણુગ્ગહા કહં હોજ્જા ?।

જહ વિણ્ણાણાઈણં, મઙ્ગરાપાણોસહાઈઈહિં।।૧।।

અહવા જેગંતીયં, સંસારી સવ્વહા મુત્તો ત્તિ।

જમણાઈકમ્મસન્તઙ્ગ, પરિણામાવન્નરૂવો સો।।૨।।

સન્તાણોડણાઈઓ, પરોપ્પરં હેઉહેઉભાવાઓ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય, ગોયમ ! બીયંકુરાણં વ।।૩।।” ઇતિ।

નન્વમૂર્ત્ત કર્મ વાસનારૂપત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, વાસનાયાઃ નિરાક-

અથવા તો જીવને કથંચિત્ મૂર્ત માનીએ તો પણ ક્ષતિ નથી.
કારણ કે અનાદિ કર્મસન્તાનના પરિણામને પામ્યો હોવાથી એ ક્ષીર-
નીરની જેમ કર્મથી અનન્ય છે. આકાશ તો અમૂર્ત હોવાની સાથે
અચેતન પણ છે. માટે તેના અનુગ્રહ-ઉપઘાત થતા નથી. કહ્યું પણ
છે -

પ્રશ્ન :- મૂર્તથી અમૂર્તના ઉપઘાત-અનુગ્રહ કેવી રીતે થઈ
શકે ? ઉત્તર :- જેમ મદિરાપાન અને ઔષધ વગેરેથી વિજ્ઞાનના
અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે. ।।૧।।

અથવા તો એવો એકાન્ત નથી કે સંસારી સર્વથા મૂર્ત છે.
કારણ કે તે અનાદિ કર્મસંતતિના પરિણામને પામેલા સ્વરૂપવાળો
છે. ।।૨।।

હે ગૌતમ ! પરસ્પરના હેતુ-હેતુભાવથી બીજ અને અંકુરની
જેમ દેહ અને કર્મનો સંતાન અનાદિ છે. ।।૩।।

પૂર્વપક્ષ :- કર્મ અમૂર્ત છે, કારણકે એ વાસનારૂપ છે.

રિષ્યમાણત્વાત્। કિઞ્ચામૂર્ત્ત કર્મ ન ભવતિ, આકાશવત્રાગુક્તાનુગ્રહો-
પઘાતાભાવાત્। તથાહિ- સત્ત્વાનામનુગ્રહમુપઘાતં વા યથા ગગનં ન
કિમપિ કરોતિ તદ્વદત્રાપીતિ। ન ચાકાશેઽમૂર્ત્તત્વાદન્યદકરણનિમિત્ત-
મસ્તિ કિન્ત્વમૂર્ત્તત્વમેવ, અત્રાપિ ચામૂર્ત્તત્વમવિશિષ્ટમિતિ। નનુ કુત્રચિદ્દેશે
સુખમનુભૂયતે, યથોષ્ણકાલેઽર્બુદાચલે, કુત્રચિત્તુ દુઃખમ્, યથોષ્ણકાલે
મરુસ્થલે ગૌર્જરાણામિતિ સાધનવિકલતા વૃષ્ટાન્તસ્યેતિ ચેત્ ? ન,
તત્રાપિ ગગનવ્યતિરિક્તજલાદિનિમિત્તત્વાત્। તથાહિ- વાતબહુલસ્ય પુંસો
નિર્જલે દેશે સુખં સજલે દુઃખમ્, ન ચ સુખં દુઃખં વા શુદ્ધક્ષેત્રોદ્ભવં

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે આગળ વાસનાનું નિરાકરણ થવાનું છે. વળી કર્મ અમૂર્ત ન હોઈ શકે. કારણ કે જો એ અમૂર્ત હોય તો એ આકાશ જેવું નિષ્ક્રિય થઈ જાય. અનુગ્રહ-ઉપઘાત ન કરી શકે. એ પૂર્વે કહ્યું જ છે. તે આ મુજબ - જેમ આકાશ જીવોને અનુગ્રહ-ઉપઘાત કાંઈ કરતું નથી એમ અમૂર્ત તરીકે માનેલું કર્મ પણ ન કરે. આકાશ નિષ્ક્રિય છે તેમાં તેના અમૂર્તપણા સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. પણ તેનું અમૂર્તત્વ જ કારણ છે. તેમ કર્મમાં તમે માનેલું અમૂર્તત્વ સમાન જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- કો'ક સ્થળે સુખનો અનુભવ થાય છે. જેમ કે ઉનાળામાં આબુ પર્વત પર, કો'ક સ્થળે દુઃખનો અનુભવ થાય છે. જેમ કે ઉનાળામાં ગુજરાતીઓને રાજસ્થાનના રણમાં. આ રીતે આકાશ પણ સુખ-દુઃખનો હેતુ છે. તેથી તમે આપેલું દૃષ્ટાન્ત સાધનવિકલ છે. 'અનુગ્રહ-ઉપઘાતનો અભાવ' આ હેતુ દૃષ્ટાન્તમાં રહેતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે એ સુખ-દુઃખનું કારણ પણ આકાશથી ભિન્ન એવી પાણી વગેરે વસ્તુઓ છે. તે આ પ્રમાણે - જેને દમનો રોગ છે, તેને નિર્જળ (સૂકા) દેશમાં સુખ થાય છે. અને ભેજવાળા દેશમાં દુઃખ થાય છે. સુખ કે દુઃખ શુદ્ધ ક્ષેત્રને કારણે

તસ્ય સર્વત્રાપ્યવિશેષાત્, તસ્માત્ સુખાદીનાં જલાદ્યન્વયવ્યતિરેકાનુવિ-
ધાયિત્વાદ્ ન સાધનવિકલતા નિદર્શનસ્યેતિ।

નન્વસ્તુ વાસનારૂપં કર્મેતિ ચેત્ ? ન, તવ મતે વાસ્યાતિરિક્ત-
વાસકાકલ્પનેન પુષ્પાદિગન્ધવૈકલ્યે તિલાદૌ વાસનાપ્રસઙ્ગઃ સ્યાત્,
અતિરિક્તવાસકકલ્પને તુ તદેવાદૃષ્ટમ્, પરમાર્થસદતિરિક્તકર્માસ્વીકારે
તુ વાસના ન યુક્તા। ન ચાસત્ત્વ્યાત્યુપનીતાદૃષ્ટભેદાગ્રહાત્ જ્ઞાનવાસનેતિ
વાચ્યમ્, પુષ્પાદિગન્ધભેદાગ્રહેઽપિ તૈલાદિગન્ધેષુ તદ્વાસનાપ્રાપ્તેઃ, જ્ઞાનવાસના
નથી થતા, કારણ કે શુદ્ધ ક્ષેત્ર તો સર્વત્ર સમાનરૂપે છે જ. માટે સુખ-દુઃખ વગેરે પાણીના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરે છે. માટે અમે આપેલું દૃષ્ટાન્ત સાધનવિકલ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- છતાં પણ કર્મ વાસનારૂપ માનીએ તેમાં શું આપતિ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમારા મતે વાસનાથી ભિન્ન કોઈ વાસક છે કે નહીં ? જો નથી તો પુષ્પ વગેરેની સુગંધ વિના જ તલ વાસિત થઈ જશે, એવી આપતિ આવશે. અને જો વાસનાથી ભિન્ન કોઈ વાસક તત્ત્વ માનશો, તો એ કર્મ જ હોઈ શકે. પારમાર્થિકરૂપે વિદ્યમાન એવું અતિરિક્ત કર્મ ન માનો તો 'વાસના'ની માન્યતા ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષ :- વાસનાના કારણરૂપે વાસક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ, તેવો તમે આગ્રહ રાખો છો. પણ વાસકતત્ત્વ ન હોવા છતાં વાસના થઈ શકે છે. જેમ કે મૃગજળમાં પાણી ન હોવા છતાં પણ અસત્ત્વ્યાતિ થાય છે - જે નથી તેનો ભાસ થાય છે, જલ નથી-જલ ભેદ છે, પણ તેનું ગ્રહણ ન થવાથી પાણી છે એવું લાગે છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ અસત્ત્વ્યાતિથી કર્મભેદનું ગ્રહણ ન થવાથી જ્ઞાનવાસના થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો ભેદનો અગ્રહ થવાથી જ વાસના થતી હોય તો પુષ્પ વગેરે ન હોય, તો ચ પુષ્પાદિગંધભેદનો અગ્રહ થવાથી તેલ વગેરેની ગંધની વાસના થઈ જવાની આપતિ આવશે.

દ્રવ્યાભ્યુપગમપ્રસંગાત્તદેવાસ્માકં કર્મેતિ । કિઞ્ચાતિરિક્તવાસકાભ્યુપગમેઽપિ ક્ષણિકદર્શને વાસ્યકાલે વાસકસ્યાભાવેન કુતો વાસનાસમ્ભવઃ ? , સમેત્ય સ્થિતયોઃ વાસ્યવાસકયોઃ વાસનાભાવઃ સદ્ગચ્છતે, પુષ્પાદિતૈલાદીનાં તથાદર્શનાત્, નાસમેત્ય સ્થિતયોઃ । અપિ ચ વાસકાદ્ વાસના ભિન્ના અભિન્ના વા ? , ભિન્ના ચેત્ ? વાસકસ્ય કઃ સંસર્ગઃ ઘટાદિવન્ન કોઽપીત્યર્થઃ । ઘટાદયોઽપિ ચ કથં ન વાસયન્તિ જ્ઞાનાદિકમ્, સંસર્ગા- તો તે ક્ષણો જ કહેવાશે. સંતાન નહીં. માટે સંતાનરૂપ જે ભિન્ન તત્ત્વ માનશો, તે જ અમારા મતે કર્મ છે.

વળી તમે અતિરિક્ત એવું વાસક તત્ત્વ માનો તો પણ તમારા ક્ષણિકવાદમાં જ્યારે વાસ્ય હાજર છે, ત્યારે વાસક ગેરહાજર છે. તો વાસના શી રીતે સંભવે ? અતર હોય ત્યારે ૩ ન હોય અને ૩ હોય ત્યારે અતર ન હોય, તો અતરનું પૂમડુ શી રીતે બની શકે ? એના જેવી તમારી પરિસ્થિતિ છે. વાસ્ય અને વાસક એક સાથે રહેલા હોય તો જ વાસનાપણું ઘટી શકે.કારણ કે પુષ્પ વગેરે રૂપ વાસક અને તેલ વગેરેરૂપ વાસ્ય એક સાથે હાજર હોય તો જ વાસના સંભવે છે, પુષ્પ વગેરે અને તેલ વગેરે અલગ અલગ સમયે હાજર હોય, તો વાસના થતી નથી, એવું દેખાય છે.

વળી વાસનાને કેવી માનશો ? વાસકથી ભિન્ન કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન માનો, તો વાસકનો કયો સંસર્ગ થશે ? આશય એ છે કે જેમ ઘડા વગેરે વાસ્યથી ભિન્ન છે તો તેમનો તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેમ વાસના પણ વાસકથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી વાસક સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નહીં રહે. તેથી વાસકથી વાસિત કરવાપણું પણ નહીં રહે, તેથી વાસ્તવમાં વાસના જ નહીં ઘટે.

જો ભિન્ન હોવા છતાં પણ વાસિત કરવાની પ્રક્રિયા સંભવતી હોય, તો ઘડા વગેરે પણ જ્ઞાન વગેરેને કેમ વાસિત કરતા નથી ? કારણ કે સંબંધનો અભાવ તો બંને સ્થળે સમાનરૂપે જ રહેલો છે.

ભાવત્વાવિશેષાત્ । એકક્ષણવર્તિત્વેન ચ વાસનોત્પત્તેરનભ્યુપગમે વાસના- શૂન્યમન્યં કથં વાસયતિ ઘટાદિવત્ । વાસકાદ્ વાસનાઽભિન્ના ચેત્ ? કથં તર્હિ વાસનીયે વાસનાયાઃ સદ્ક્રમઃ ? , વાસનાયા વાસકાનતિરિક્તત્વાત્ સ્વરૂપવત્, સદ્ક્રમાભાવે ચ વાસકાદ્ ન યુક્તા વાસ્યસ્ય વાસનેતિ । અથ દૃષ્ટહાનિભિયા કથમપિ વાસ્યે વાસનાસદ્ક્રમઃ સ્વીક્રિયતે । એવં

તેથી પૂર્વજ્ઞાનક્ષણ વાસક બની શકે, ઘડા વગેરે ન બની શકે, આવો ભેદ શી રીતે ઘટે ?

વળી વાસક અને વાસના બંને સમાન ક્ષણે હોય એવું તમે માનતા નથી, માટે વાસનાની ઉત્પત્તિ જ તમે સ્વીકારતા નથી. માટે પ્રત્યેક ક્ષણ વાસનારહિત જ છે. તો એવો ક્ષણ બીજા ક્ષણને શી રીતે વાસિત કરી શકે ? જેમ ઘડો વાસનાશૂન્ય હોવાથી બીજાને જ્ઞાનવાસનાથી વાસિત કરી શકતો નથી. તેમ તમે માનેલો વાસક પણ વાસનાશૂન્ય જ છે. તેથી તે પણ અન્યને વાસિત નહીં કરી શકે.

હવે આ આપતિઓથી ગભરાઈને તમે એમ કહો, કે વાસના વાસક કરતા અભિન્ન છે, તો પછી જેને વાસિત કરવાનું છે તેમાં વાસનાનો સંક્રમ શી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે વાસકથી અતિરિક્ત એવું વાસના જેવું તત્ત્વ જ નથી. જેમ વાસકનું સ્વરૂપ તેનાથી અભિન્ન છે, અને તેથી તેનો વાસ્યમાં સંક્રમ થઈ શકતો નથી. તેમ વાસના પણ વાસકથી અભિન્ન માની હોવાથી, તેનો સંક્રમ પણ સંભવિત નથી. આ રીતે સંક્રમના અભાવે વાસકથી વાસના ન થઈ શકે.

પૂર્વપક્ષ :- અરે, પણ જો બધી રીતે વાસનાની અનુપપત્તિ જ હોય, તો તો પ્રત્યક્ષબાધ આવશે. આશય એ છે કે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનક્ષણોમાં પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનક્ષણોની વાસના હોય છે, એ તો પ્રતીતિસિદ્ધ જ છે. માટે વાસનાસંક્રમ શી રીતે થાય છે, એ આપણે ભલે ન

સતિ વાસ્યવાસકભાવસમ્બન્ધોઽપિ નાનુપપન્નઃ, અવૃક્ષવ્યાવૃત્ત્યા વૃક્ષત્વ-
સામાન્યવદ્ વાસનાયાઃ પરિકલ્પિતત્વેન ભેદાભેદોક્તદોષાવકાશોઽપિ નેતિ
ચેત્ ? ન, વાસનાયાઃ કલ્પિતત્વેન વ્યવહારાનદ્ગત્વાત્, અન્યથા કલ્પિતસ્ય
ગગનારવિન્દસ્યાપિ વ્યવહારપ્રસદ્ગાત્ ।

તદુક્તમ્ -

“સિય વાસણાતો ગમ્મઙ્, સા વાસગવાસણિજ્જભાવેણ ।

જુત્તા સમેચ્ચ દોણ્હં, ન તુ જમ્માણંતરહતસ્સ ।।૧।।

સમજી શકીએ. પણ કોઈ ને કોઈ રીતે વાસ્યમાં વાસનાનો સંક્રમ
થાય જ છે. એમ માનવું જ પડશે.

અને એ રીતે વાસ્ય-વાસકપણાનો સંબંધ પણ ઘટી જશે. વળી
અમારો અતિ ગૂઠ સિદ્ધાન્ત તો એ જ છે કે વાસના જેવું પારમાર્થિક
તત્ત્વ જ નથી. જેમ નૈયાયિક દર્શને માનેલું ‘સામાન્ય’ નામનું તત્ત્વ
વાસ્તવમાં હોતું જ નથી. વૃક્ષત્વ સામાન્ય એ શું છે - અવૃક્ષથી
વ્યાવૃત્તિ રૂપ છે. એ કોઈ પૃથક્ વસ્તુ નથી. પરિકલ્પિત છે. તે જ
રીતે વાસના પણ પરિકલ્પિત છે. માટે તમે વાસના ભિન્ન છે કે
અભિન્ન આવા પક્ષો પાડીને જે દોષારોપણ કરો છો, તેનો પણ કોઈ
અવકાશ નથી. કારણ કે પરિકલ્પિત વસ્તુમાં આવા કોઈ વિકલ્પો
હોતા જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો વાસના પરિકલ્પિત જ હોય,
તો તે કોઈ પણ વ્યવહારનું માધ્યમ નહીં બને. જો પરિકલ્પિત વસ્તુ
પણ વ્યવહારનું અંગ બનતી હોય, તો આકાશકમળ પણ વ્યવહારનું
અંગ બની જશે. આ જ ચર્ચા શાસ્ત્રમાં આ રીતે કહી છે -

જો એમ કહો કે વાસનાથી સંસ્કારસંક્રમ થાય છે, તો વાસક-
વાસનીયભાવથી બે સાથે હોય તો જ વાસના સંભવે છે. પણ જે
ઉત્પન્ન થવા પછી તરત જ વિનાશ પામી જાય, તેનામાં વાસના

સા વાસણાતો ભિન્નાઽભિન્ના વ હવેજ્જ ? ભેદપખંમિ ।

કો તીએ તસ્સ જોગો, તસ્સુણ્ણો વાસઙ્ કહં ચ ।।૨।।

અહ ણો ભિન્ના કહ તીએ, સંકમો હોઙ્ વાસણિજ્જમ્મિ ? ।

તદભાવમ્મિ ય તત્તો, ણો જુત્તા વાસના તસ્સ ।।૩।।

સતિ યણ્ણય પસિદ્ધી, પખ્ખંતરમો ય નત્થિ ઇહ અણ્ણં ।

પરિકલ્પિતા તર્ઙ્ અહ, વવહારંગં તતો કહ ણુ ।।૪।।” ઇતિ ।

તદેવં વાસનારૂપમપિ કર્મ ન ભવતિ । નનુ માસ્તુ વાસનારૂપં કર્મ
આત્મશક્તિરૂપત્વસ્વીકારે કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? નનુ સાઽઽત્મનો
ભિન્નાઽભિન્ના વા ?, અભિન્ના ચેત્ ? આત્મસ્વરૂપૈવ, ભિન્ના ચેત્ ?

જન્યાઽજન્યા વા ?, જન્યા ચેત્ ? તદુત્પત્તાવશ્યમાત્મવ્યતિરિક્તં

ઘટતી નથી. ।।૧।।

વળી વાસક એ વાસનાથી ભિન્ન માનશો કે અભિન્ન ? ભેદપક્ષે
તો વાસકનો વાસનાથી કયો યોગ છે ? અને યોગશૂન્ય એવો તે
શી રીતે વાસિત કરશે ? ।।૨।।

જો ભિન્ન નથી, તો વાસ્યમાં તેનો સંક્રમ શી રીતે થશે ? અને
જો સંક્રમ ન થાય તો તેની વાસના યુક્ત નથી. ।।૩।।

જો એમ કહો કે વાસકાદિ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. અને ભેદાભેદ
સિવાય કોઈ અન્ય પક્ષ નથી. માટે વાસના પરિકલ્પિત છે. તો
પરિકલ્પિત વાસના વ્યવહારનું અંગ શી રીતે બને ? ।।૪।।

આ રીતે વાસનારૂપ પણ કર્મ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- વાસનારૂપ કર્મ ભલે ન હોય, અમે આત્મશક્તિરૂપ
કર્મ માનશું. તેવું માનવામાં શું ક્ષતિ છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો એ આત્મશક્તિ આત્માથી ભિન્ન છે કે
અભિન્ન ? જો અભિન્ન હોય તો એ આત્મા જ છે. અન્ય કોઈ
આત્મશક્તિ જેવી વસ્તુ જ નથી. અને જો ભિન્ન હોય તો એ જન્ય

હેત્વન્તરમાશ્રયणीयं स्यात्, अन्यथाऽऽकस्मिकत्वापत्तेः। ननु दानादिक्रियासम्बन्धादात्ममात्रजन्यत्वे सति आत्मव्यतिरिक्ताऽसाधारणजन्यत्वमेव सेति चेत् ? न, आत्मनोऽनुपचये तस्या अप्रादुर्भावात्, दानादिक्रियातः तदुपचये पुष्टिहेतुत्वेनादृष्टसिद्धिरावश्यकीति जन्यपक्षोऽपि भवतां न क्षेमङ्करः, नाप्यजन्यपक्षः, तथाहि- अजन्यापि सा किमावृतानावृता वा ?, आवृता चेत् ? समीहितमस्माकं 'यदेवावरणं तदेव कर्म' इति। अनावृता चेत् ? अहर्निशं स्वर्गादिकार्यं कथं न जनयति ?,

છે કે અજન્ય ? જો જન્ય હોય તો એ આત્મશક્તિની ઉત્પત્તિમાં આત્મા સિવાયની કોઈ વસ્તુ અવશ્ય કારણ માનવી પડશે. અન્યથા એ આત્મશક્તિ આકસ્મિક = નિર્હેતુક થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. પણ જે જન્ય હોય એનું કોઈ ને કોઈ કારણ અવશ્ય હોય છે. માટે એને નિર્હેતુક ન માની શકાય.

પૂર્વપક્ષ :- દાનાદિ ક્રિયાના સંબંધથી આત્મામાત્રથી અજન્ય હોવા સાથે આત્મથી વ્યતિરિક્ત એવા અસાધારણકારણથી જન્યપણું એ જ આત્મશક્તિરૂપત્વ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, આવું ન માની શકાય, કારણ કે આત્માનો ઉપચય ન થયો હોય, તો એવી આત્મશક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ જ ન થાય. દાન વગેરે ક્રિયાથી આત્માનો ઉપચય માનો તો તે ઉપચય = પુષ્ટિના કારણરૂપે કર્મસિદ્ધિ આવશ્યક છે. માટે આત્મશક્તિ જન્ય છે એવો પક્ષ તમારી માન્યતાનું કુશળકારક નથી.

વળી આત્મશક્તિ અજન્ય છે, એવું માનવું પણ ઉચિત નથી. કારણ કે અજન્ય એવી પણ આત્મશક્તિને કેવી માનશો ? આવૃત કે અનાવૃત ? જો આવૃત હોય તો એ અમને ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે જે આવરણ છે, તે જ કર્મ છે. જો અનાવૃત હોય, તો દિવસ-રાત સ્વર્ગ વગેરે કાર્યોને કેમ ઉત્પન્ન નથી કરતી ?

व्यञ्जकाभावादिति चेत् ? ननु तत्र कस्य व्यञ्जकत्वम् ?, दानादिक्रियाया इति चेत् ? न, व्यर्थेव व्यञ्जकत्वकल्पना, नित्यनिर्वृतत्वेनावरणाऽ-योगात्। नित्यायाः शक्तेः कार्यान्तरं प्रत्येनावृतत्वेऽपि प्रकृतकार्यं प्रत्याभिमुख्यभावात् तत्रावरणकल्पनेत्यर्धजरतीयन्यायस्वीकारेऽपि कर्म-रूपता स्वीकृतैवेति।

यदुक्तम् -

“अस्त्येव सा सदा किन्तु, क्रियया व्यज्यते परम्।

आत्ममात्रस्थिताया न, तस्या व्यक्तिः कदाचन।।१।।

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, આત્મશક્તિ તો અનાવૃત જ છે. પણ તેને વ્યંજક ન મળવાથી તે સ્વર્ગાદિ કાર્યોનું સતત ઉત્પાદન નથી કરતી.

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો ત્યાં વ્યંજક કોને માનશો ?

પૂર્વપક્ષ :- એમાં વળી શું પૂછવું તું ? દાનાદિ ક્રિયા એ જ વ્યંજક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે વ્યંજકપણાની કલ્પના વ્યર્થ જ છે. અજન્ય એવી આત્મશક્તિ નિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માટે તેનું આવરણ માનવું ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષ :- નિત્ય એવી આત્મશક્તિ અન્ય કાર્ય પ્રત્યે અનાવૃત હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુત કાર્ય પ્રત્યે અભિમુખ થઈ છે. માટે તેમાં આવરણની કલ્પના કરાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તો તમે અર્ધજરતીય ન્યાય સ્વીકારી લીધો. આમ છતાં પણ આવરણનો સ્વીકાર કર્યો એ કર્મરૂપતાનો જ અંગીકાર કર્યો છે. કહ્યું પણ છે -

આત્મશક્તિ સદા છે જ પણ ક્રિયાથી તેની અભિવ્યક્તિ કરાય છે, એવું કહો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તે આત્મામાં જ રહેલી છે. તેથી કદી પણ તેની અભિવ્યક્તિ ન ઘટી શકે. ||૧||

તદન્યાવરણાભાવાદ્, ભાવે વાસ્યૈવ કર્મતા ।

તન્નિરાકરણાદ્ વ્યક્તિ-રિતિ તદ્ભેદસંસ્થિતિ: ॥૨॥” ઇતિ ।

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૧/૧૧-૧૦૦)

કિञ્ચ- સા શક્તિઃ સ્વર્ગાદિજનને સમર્થાઽસમર્થા વા ?, સમર્થા ચેત્ ? ક્રમેણ સ્વર્ગાદિજનિકા યુગપદ્વા ?, ન તાવત્ ક્રમેણ, યતઃ કથં ન જનયેત્ નરત્વાદ્યુત્પત્તૌ કાલાન્તરભાવિ સ્વર્ગાદિકમ્, સમર્થસ્ય કાલક્ષેપાયોગાત્ કાલક્ષેપે ચાસામર્થપ્રાપ્તેઃ । નનુ સમર્થાઽપિ સહકારિ-સન્નિધિમપેક્ષત ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ તસ્યા અસામર્થ્યમ્, અપરસહકારિસાપેક્ષ-

કારણ કે તેનાથી ભિન્ન એવું કોઈ આવરણ તમે માન્યું નથી. જો આવરણ હોય, તો એ જ કર્મ છે. તે આવરણનું નિરાકરણ કરવાથી આત્મશક્તિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ રીતે ભિન્ન એવું ‘કર્મ’ સિદ્ધ થાય છે. ॥૨॥

વળી તમે માનેલી શક્તિ સ્વર્ગ વગેરેને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે કે નથી ? જો સમર્થ છે. તો એ સ્વર્ગાદિને ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે છે કે એક સાથે ? ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે એ તો ઘટવું નથી. કારણ કે તે જ્યારે મનુષ્યપણા વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે કાળાન્તરે થનારા એવા સ્વર્ગ વગેરેને કેમ ઉત્પન્ન નહીં કરે ? કારણ કે જે સમર્થ હોય, તેને કાળનો વિલંબ ન ઘટે. કાળનો વિલંબ થાય, તો તે તેનું અસામર્થ્ય બતાવે છે. માટે તે સ્વર્ગાદિને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન કરે એ તો ઘટવું નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, આત્મશક્તિ તો તે તે કાર્યોને કરવા માટે સમર્થ જ છે, પણ તેને સહકારીઓના સાન્નિધ્યની અપેક્ષા છે, તેથી તે ક્રમશઃ કાર્ય કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો એ અસમર્થ ઠરે છે. કારણ કે તેને અન્ય સહકારીઓની અપેક્ષા છે.

વૃત્તિત્વાત્ । નનુ સા નાપેક્ષતે, કિન્તુ નોત્પાદ્યતે સ્વર્ગાદિકં દાનાદિક્રિયાં વિનાઽતોઽપેક્ષત ઇતિ ચેત્ ? ન, સમર્થસ્ય પ્રસહ્ય ઘટનાત્, અન્યથા તસ્યા અસામર્થ્યપ્રાપ્તેઃ । નનુ સમર્થમપિ બીજં ભૂમિજલાદિસામગ્રીં પ્રાપ્યૈવાઙ્કુરં જનયતિ નાન્યથેતિ ચેત્ ? નનુ તર્હિ દાનાદિક્રિયા શક્તેરુપક્રિયેત ન વા ?, નોપક્રિયેતેતિ ચેત્ ? તર્હિ દાનાદ્યભાવત ઇવ દાનાદિતોઽપિ ન જનયતિ, ઉપકારાકરણાત્ । યદ્યુપક્રિયેત તદા સ ઉપકારઃ શક્તેર્ભિન્નોઽભિન્નો

પૂર્વપક્ષ :- અરે, આત્મશક્તિને સહકારીઓની અપેક્ષા નથી. પણ આ તો દાનાદિ ક્રિયા વિના સ્વર્ગ વગેરેને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. માટે તે તેમની અપેક્ષા રાખે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આવા ગલ્લા-તલ્લા ન ચાલે. જે સમર્થ હોય એ તો જોર કરીને પણ કાર્ય કરે જ. અન્યથા તેનું અસામર્થ્ય પૂરવાર થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે તો ભારે કદાગ્રહી છો. અંકુરને ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજ સમર્થ છે. આમ છતાં પણ તે પૃથ્વી, પાણી વગેરે સામગ્રીને પામીને જ અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, અન્યથા અંકુરની ઉત્પત્તિ નથી કરતું. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.

ઉત્તરપક્ષ :- અચ્છા, તો તમે જરા એટલું કહેશો કે દાનાદિ ક્રિયાઓ રૂપી જે સહકારીઓ છે, તેઓ આત્મશક્તિ પર કોઈ ઉપકાર કરે છે કે નહીં ? અર્થાત્ તે સહકારીઓ આત્મશક્તિમાં કોઈ વિશિષ્ટતાને ઉત્પન્ન કરે છે કે નહીં ? જો ઉપકાર ન કરતા હોય, તો જેમ દાનાદિના અભાવે આત્મશક્તિ સ્વર્ગાદિને ઉત્પન્ન નથી કરતી, તેમ દાનાદિ દ્વારા પણ ઉત્પન્ન નહીં કરે. કારણ કે તેનામાં દાનાદિ દ્વારા કોઈ વિશિષ્ટતા – ફેરફાર થયો જ નથી.

હવે આ આપત્તિથી છૂટવા માટે તમે એમ કહો કે ઉપકાર કરાય છે. તો તે ઉપકાર આત્મશક્તિથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો

વા ?, ભિન્નશ્ચેત્ ? સ કથં દાનાદિક્રિયાજન્ય એવ, ન હનનાદિક્રિયાજન્યઃ, ઉભયોરપિ સંસર્ગાભાવત્વાવિશેષાત્ । અભિન્નશ્ચેત્ શક્તિરેવ કૃતા સ્યાત્ ?, તથા ચ લાભમિચ્છતો મૂલતો હાનિઃ સમાયાતા । યદ્વાઽસ્તુ યથાકથજ્ઞિત્સ્વર્ગાદિપ્રયોજિકા દાનાદિક્રિયા, તથાપિ દાનાદિક્રિયાકાલ એવ સ્વર્ગાદિકં કથં ન જનયતિ ?, નનુ ક્રિયાજન્યાવરણધ્વંસસહકૃતા સા કાલાન્તર એવ જનયતીતિ ચેત્ ? ન, તદપેક્ષયાઽદૃષ્ટસ્યૈવ સ્વવિપાકકાલે ફલજનકત્વૌચિત્યાત્ । તસ્માન્નાત્મશક્તિરૂપમદૃષ્ટમિતિ । તદેવં વિશ્વવૈચિત્ર્યનિર્વાહભિન્ન હોય, તો તે ઉપકાર દાનાદિ ક્રિયાથી જ થયો છે, હિંસા વગેરેથી નહીં એવું કેમ કહી શકાય ? કારણ કે ઉપકાર તો અત્યંત ભિન્ન જ છે. તેને જેમ દાન સાથે સંબંધ નથી, તેમ હિંસા સાથે પણ સંબંધ નથી.

તે ઉપકાર શક્તિથી અભિન્ન છે એમ માનો, તો ઉપકાર કર્યો છે, એમ ન કહેવાય, પણ શક્તિ કરી છે એમ જ કહેવાય, કારણ કે શક્તિ એ જ ઉપકાર છે. અને આમ માનતા તો વ્યાજ લેવા જતા મૂડી ગુમાવવાનો પ્રસંગ આવશે.

અથવા તો દાનાદિ ક્રિયા કોઈ પણ રીતે સ્વર્ગાદિની પ્રયોજક ભલે હોય, પણ દાન વગેરેના સમયે જ આત્મશક્તિ સ્વર્ગ વગેરેને કેમ ઉત્પન્ન નથી કરતી ?

પૂર્વપક્ષ :- દાનાદિ ક્રિયાથી શક્તિના આવરણનો નાશ થાય છે. તેનાથી આત્મશક્તિ કાળાન્તરે સ્વર્ગાદિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે તે જ સમયે સ્વર્ગાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેની સંગતિ થઈ જાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આવી ચિત્ર-વિચિત્ર કલ્પના કરવા કરતા એમ જ માનવું ઉચિત છે, કે કર્મ જ સ્વવિપાકકાળે ફળનો જનક બને છે. માટે કર્મ એ આત્મશક્તિરૂપ નથી.

કમનેકજાતીયં સત્સ્વરૂપં મૂર્ત્તં શક્તિવાસનાદિપક્ષનિર્વાહકમં પૌદ્ગલિકમ-દૃષ્ટં સિદ્ધમ્ ।

તદુક્તં શ્રીમદ્ભિઃ હરિભદ્રસૂરિપાદૈઃ -

“તસ્માત્તદાત્મનો ભિન્નં, સચિત્રં ચાત્મયોગિ ચ ।

અદૃષ્ટમવગન્તવ્યં, તસ્ય શક્ત્યાદિસાધકમ્ ॥૧૧॥”

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે ૧/૧૦૬)

અથ કર્મણો દર્શનપરિભાષોચ્યતે-તન્નાદૃષ્ટમિતિ વૈશેષિકાઃ, સંસ્કાર इति सौगताः, पुण्यपाप इति वेदवादिनः, शुभाशुभ इति गणकाः, धर्माधर्माविति साङ्ख्या शैवाश्च । एवमेते दर्शनपरिभाषाजनिताः

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે -

(૧) કર્મ એ વિશ્વની વિચિત્રતાનું નિર્વાહક છે.

(૨) કર્મ અનેકજાતીય છે.

(૩) કર્મ વિદ્યમાન સ્વરૂપવાળું છે.

(૪) કર્મ મૂર્ત છે.

(૫) કર્મ શક્તિ, વાસના વગેરે પક્ષોનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ છે.

(૬) કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

પૂજ્યશ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ કહ્યું છે - માટે કર્મ આત્માથી ભિન્ન છે, અનેક પ્રકારવાળું છે, આત્મા સાથે એકમેક થયું છે અને આત્મશક્તિ વગેરે પક્ષોને જીતી લેનારું છે એમ સમજવું.

હવે કર્મની દાર્શનિક પરિભાષા કહેવાય છે. વૈશેષિકો તેને અદૃષ્ટ કહે છે. બૌદ્ધો સંસ્કાર કહે છે. વેદાંતીઓ પુણ્ય-પાપ કહે છે. જ્યોતિષીઓ શુભ-અશુભ કહે છે. સાંખ્યો અને શૈવો ધર્મ-અધર્મ કહે છે. આ દાર્શનિક પરિભાષાથી થયેલા કર્મના વ્યંજન (શાબ્દિક) પર્યાયો જાણવા.

વ્યજ્જનપર્યાયા જ્ઞાતવ્યા: ।

નન્વાત્મનોઽમૂર્તત્વેન મૂર્તેન કર્મણા સહ કથં સંસર્ગ ઇતિ ચેત્ ? આકાશેન ઘટાદીનામિવ ક્રિયયા દ્રવ્યસ્યેવ ક્ષીરનીરમિવ વેતિ વાચ્ય: । યદ્વા કિં નિદર્શનાન્તરાવલોકનેન પ્રત્યક્ષોપલભ્યમાનસ્થૂલશરીરેણાત્મનઃ ઇવ કાર્મણશરીરસ્યાપિ સંયોગો નાનુપપન્ન: ? । અન્ન ધર્માધર્મનિમિત્તં સ્થૂલશરીરં સ્વીકુર્વાણં તાર્કિકં પૃચ્છામઃ, ધો તાર્કિકશિરોમણે ! ભવદભિમતૌ ધર્માધર્મૌ મૂર્તૌ અમૂર્તૌ વા ?, મૂર્તૌ ચેત્ ? અમૂર્તનાત્મના સહ તયોઃ કથં સંસર્ગઃ ?, યથાકથઞ્ચિદ્ ભવતીતિ ચેત્ ? તર્હિ કર્મણોઽપ્યાત્મના સહ સંસર્ગઃ કથં નેષ્યતે, અમૂર્તૌ ધર્માધર્માવિતિ ચેત્ ? બાહ્યેન સ્થૂલ-

પૂર્વપક્ષ :- આત્મા તો અમૂર્ત છે. તો તેનો મૂર્ત એવા કર્મ સાથે શી રીતે સંસર્ગ થાય ?

ઉત્તરપક્ષ :- જેમ આકાશ સાથે ઘડા વગેરેનો સંયોગ થાય છે, અથવા તો દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે સંયોગ થાય છે, અથવા તો દૂધ અને પાણીનો સંયોગ થાય છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ થાય છે.

અથવા તો બીજા દષ્ટાન્તોને શોધવાની શું જરૂર છે. જેમ પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ કરાતા સ્થૂલ શરીર સાથે આત્માનો સંયોગ થયો છે (શરીર સાથે આત્માનો સંયોગ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે), તે જ રીતે કાર્મણ શરીર સાથે પણ આત્માનો સંયોગ સંગત થાય છે.

તાર્કિક (નૈયાયિક) વાદી એમ માને છે કે સ્થૂળ શરીર ધર્મ-અધર્મને કારણે થાય છે. તેને અહીં પ્રશ્ન કરીએ છીએ – ‘હે તાર્કિક શિરોમણિ ! તે માનેલા ધર્મ-અધર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? જો મૂર્ત હોય, તો અમૂર્ત એવા આત્મા સાથે તેમનો સંયોગ શી રીતે થાય છે ? ગમે તે રીતે થાય છે, એમ કહો, તો કર્મ સાથે આત્માનો સંયોગ કેમ માનતા નથી ?

શરીરેણ સાર્ધં કથં તયોઃ સંસર્ગઃ ? તવ મતે મૂર્તામૂર્તયોઃ સંસર્ગાભાવાત્ । ન ચાસમ્બદ્ધયોરપિ તયોઃ સ્થૂલશરીરેણ સહ સંસર્ગ ઇતિ વાચ્યમ્, અતિપ્રસન્ગાત્, યદ્યમૂર્તયોરપિ તયોઃ સ્થૂલશરીરેણ સાકં સંસર્ગ ઇષ્યતે, તર્હિ કાર્મણશરીરેણ સાકં કથં વિરોધમુદ્ભાવયસિ ?, નન્વેવં માસ્તુ સ્થૂલશરીરેણાપિ સાકં સંસર્ગસ્તયોરિતિ ચેત્ ? તર્હિ સ્થૂલશરીરસ્યાત્મના સાકં તુ સંસર્ગો દૂરોત્સારિત એવ, તથા ચ સતિ દેવદત્તશરીરોપઘાતો યથા યજ્ઞદત્તસ્ય દુઃખાદિકં ન જનયતિ, સંસર્ગાભાવાત્, તદ્વત્સ્થૂલતન્વા

ધર્મ-અધર્મ અમૂર્ત છે એમ કહો, તો બાહ્ય સ્થૂલ શરીર સાથે તેમનો સંસર્ગ શી રીતે થાય છે ? કારણ કે તમારા મતના અનુસારે તો મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંયોગ સંભવિત જ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે તેમનો સંયોગ ન થાય. છતાં પણ તેઓ સ્થૂળ શરીર સાથે સંસર્ગ પામે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ માનતા તો અતિપ્રસંગ આવે. સંયોગ ન હોવા છતાં પણ સંસર્ગ ઘટી શકતો હોય, તો વિશ્વની દરેક વસ્તુ સાથે સ્થૂળ શરીરનો સંસર્ગ છે એવું માનવાની આપત્તિ આવશે.

વળી જો અમૂર્ત એવા ધર્માધર્મનો સ્થૂળ શરીર સાથેનો સંયોગ ઈષ્ટ હોય, તો કાર્મણ શરીર સાથે આત્માનો જે સંયોગ છે, તેમાં તમે કેમ વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરો છો ?

પૂર્વપક્ષ :- જવા દો, ધર્માધર્મનો સ્થૂલશરીર સાથે સંયોગ નથી, એમ અમે કહીશું.

ઉત્તરપક્ષ :- અદ્ભુત !!! તો પછી સ્થૂલ શરીરનો આત્મા સાથેનો સંયોગ તો નહીં જ ઘટી શકે. અને આ સ્થિતિમાં જેમ દેવદત્તના શરીરમાં થતા ઉપઘાત યજ્ઞદત્તને પીડા વગેરે કરતા નથી, કારણ કે તેના શરીર સાથે તેનો સંસર્ગ નથી. તેમ દેવદત્તના શરીરનો ઉપઘાત દેવદત્તને પણ પીડા વગેરે નહીં કરે. કારણ કે

સહ સંસર્ગાભાવે દેવદત્તશરીરોપધાતો દેવદત્તસ્યાપિ દુઃખાદિકં ન જનયેત્?, સંસર્ગાભાવત્વાવિશેષાત્, તથા ચ સતિ દૃષ્ટેષ્ટવિરોધઃ। તથાહિ- શરીર-સ્યાનુગ્રહાદિનિમિત્તત્વેનાનુભવગમ્યાઃ સુખાદયો દૃષ્ટાઃ। ન ચ શરીરા-નુગ્રહાદિનિમિત્તાન્યનિમિત્તાન્તરમિતિ વક્તું શક્યતે, શરીરાનુગ્રહાદિનિમિત્તેન સહાન્વયવ્યતિરેકદર્શનાત્। અન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાનેઽપિ નિમિત્તાન્તરમુપ-કલ્પેત તર્હિ સર્વત્ર પ્રતિનિયતકાર્યકારણભાવોચ્છેદપ્રસઙ્ગઃ।

તથા ચોક્તમ્ -

“યસ્મિન્ સતિ ભવત્યેવ, યત્તત્તતોઽન્યકલ્પને।

તદ્દેતુત્વં ચ સર્વત્ર, હેતૂનામનવસ્થિતિઃ।।૧।। ઇતિ।

નનુ શરીરાનુગ્રહાદિનિમિત્તત્વાભાવેઽપિ પ્રશાન્તમનોયોગાદિભાવતોઽપિ

સ્થૂળ શરીર સાથે તેનો સંસર્ગ જ નથી. જેમ યજ્ઞદત્તના શરીર સાથે તેનો સંસર્ગ નથી, તેમ જ સમાનપણે પોતાના શરીર સાથે પણ તેનો સંસર્ગ નથી. અને આવું માનતા પ્રત્યક્ષ અને અભ્યુપગમનો વિરોધ આવશે. તે આ પ્રમાણે - અનુભવગમ્ય એવા સુખ વગેરે શરીરના અનુગ્રહના કારણ છે, એવું જોવાયું છે. જે શરીરના અનુગ્રહમાં નિમિત્તો છે તે નિમિત્ત નથી એવું ન કહી શકાય. કારણ કે શરીરાનુગ્રહના નિમિત્ત સાથે તેમનો અન્વય-વ્યતિરેક જણાય છે. જો અન્વય-વ્યતિરેકનું અનુવિધાન જોવા મળતું હોવા છતાં પણ તેના અન્ય નિમિત્તની કલ્પના કરવામાં આવે, તો સર્વત્ર પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. કહ્યું પણ છે - જેના હોતે છતે જે થાય જ છે, તેનાથી અન્ય કારણની કલ્પના કરીએ, તો સર્વત્ર તેને જ હેતુ માનવું પડશે. અને વિશ્વમાં કારણભાવની કોઈ વ્યવસ્થા જ નહીં રહે.

પૂર્વપક્ષ :- શરીર પર અનુગ્રહ થાય એવું નિમિત્ત જે નથી, એવા પ્રશાંત મનોયોગ વગેરેના કારણે પણ સુખ વગેરે થાય છે એવું

સુખાદયો દૃષ્ટા ઇતિ ચેત્ ? ન, પ્રશાન્તચિત્તાદિભાવતઃ સુખાદીનાં ભાવેનાવશ્યં શરીરસ્યાનુગ્રહાદિભાવાત્। નનુ મનોયોગે સતિ કથં તનુયોગસ્યાનુગ્રહાદયઃ, વિભિન્નદ્રવ્યત્વાદિતિ ચેત્ ? સત્યમ્, કાયયોગેનૈવ મનોયોગપુદ્ગલાનાં ગૃહીતત્વેન કાયયોગવિશેષ એવ મનોયોગઃ સ એવ પ્રશાન્તચિત્તાદિઃ, તતો ન દોષ ઇતિ દૃષ્ટવિરોધઃ। તથેષ્ટવિરોધોઽપિ, તથાહિ- શરીરસ્ય પૂજનવ્યાપત્તી આત્મનઃ સુખદુઃખનિમિત્તે ઇષ્ટે, આત્મશરીરયોરત્યન્તભેદે ચેષ્યમાણે ન ચ તે યુક્તે, ન ચેષ્ટાપત્તિઃ કર્તું જોવાયું છે. માટે શારીરિક અનુગ્રહનું કારણ જ સુખનું કારણ બને, એવો નિયમ ક્યાં રહ્યો ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમે વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા નથી. પ્રશાંત ચિત્ત વગેરેને કારણે સુખ વગેરે થાય છે. તેનાથી અવશ્ય શરીરના અનુગ્રહ વગેરે થાય છે. અહીં વગેરેથી એ સમજવાનું છે કે શોક, વૈમનસ્યથી દુઃખ થાય છે, તેનાથી અવશ્ય શરીર પર ઉપધાત થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- મનોયોગથી કાયયોગના અનુગ્રહ વગેરે શી રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમારો પ્રશ્ન સાચો છે. પણ વાસ્તવમાં મનોયોગ એ કાયયોગનો જ એક પ્રકાર છે. કારણ કે મનોયોગના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કાયયોગથી જ થાય છે. આ રીતે પ્રશાંત ચિત્ત વગેરે પણ કાયયોગનો જ પ્રકાર છે. માટે સુખ વગેરેનું નિમિત્ત હોય તે શરીરને અનુગ્રહાદિ ન કરે એમ માનવામાં પ્રત્યક્ષવિરોધ છે જ.

વળી અભ્યુપગમવિરોધ પણ છે, કારણ કે શરીરની પૂજા અને પીડા આત્માના સુખ-દુઃખના નિમિત્ત છે એવું ઈષ્ટ છે. જો આત્મા અને શરીરનો અત્યંત ભેદ હોય, તો તે ન ઘટે.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે ન ઘટે. શરીરની પૂજાદિ થાય, ત્યારે આત્માના

શક્યતે, તથા દર્શનાત્। નનુ શરીરસ્ય પૂજનવ્યાપત્તી નાત્મનઃ સુખ-
દુઃખનિમિત્તે ભવતઃ, પ્રતિમાપ્રતિપન્નસ્ય દેહવ્યાપત્તાવપિ ધ્યાનબલેનૈકાન્ત-
સુખોપેતત્વાત્, ચન્દનાદિસન્નિધાનેઽપિ કામાર્ત્તસ્ય કામોદ્રેકવશતઃ દુઃખ-
દર્શનાદિતિ ચેત્ ? ન, ^૧અનધ્યાત્મિકસુખસ્યૈવ સાધયિતુમિષ્ટત્વાત્, પ્રતિમા-
પ્રતિપન્નસ્ય કામાવેશવત્શ્ચાધ્યાત્મિકસુખાદેરનુભવસિદ્ધત્વેઽપિ પૂજનવ્યા-
પત્તિનિમિત્તત્વસ્ય પ્રતિષેદ્ધુમશક્યત્વાદિતીષ્ટવિરોધઃ। તદેવમાત્મશરીરયોઃ
સંસર્ગાભાવે દૃષ્ટેવિરોધદર્શનાદવશ્યં તયોઃ સંસર્ગ ણ્ષ્ટવ્યઃ, તથૈવ

સુખાદિ નથી થતા એવું અમે માનીશું.

ઉત્તરપક્ષ :- એવી મનમાની ન ચાલે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે શરીરની પૂજા વગેરે થાય એટલે આત્માને સુખ વગેરે થાય જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- આવો એકાંત ઉચિત નથી, કારણ કે શરીરની પૂજા-પીડા આત્માના સુખ-દુઃખના નિમિત્ત થતા નથી. જે મહાત્માએ વિશિષ્ટ પ્રતિમાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેમને શરીરનો વિનાશ થઈ જાય, તો પણ ધ્યાનના બળે એકાંત સુખ જ થાય છે. વળી જે કામાતુર છે, તેને કામોદ્રેકના કારણે ચન્દન વગેરેના સાશ્વિધ્યમાં પણ દુઃખ જ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રસ્તુતમાં તો શારીરિક સુખ હોય તેને જ સિદ્ધ કરવું ઈષ્ટ છે. વળી પ્રતિમાધારી મહાત્મા તથા કામાતુર વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક સુખ તથા દુઃખ થાય છે એ અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં પણ પૂજા અને વ્યાપત્તિ (પીડા કે મરણ) માં સુખ-દુઃખનું કારણપણું છે. તેનો પ્રતિષેધ કરવો શક્ય નથી. આ રીતે ઈષ્ટવિરોધ સ્પષ્ટ છે.

આ રીતે જો આત્મા અને શરીરનો સંસર્ગ ન માનો તો પ્રત્યક્ષ

કર્મણ્યપિ, વિશેષાભાવાદિતિ। તદેવમુક્ત આત્મકર્મણોઃ સંસર્ગઃ।

નનુ સિદ્ધેઽપ્યાત્મપ્રદેશૈઃ સહ કર્મણાં સંસર્ગે ક્ષીરનીરવદગ્નિતપ્તા-
યોગોલકવદ્વાઽવિભાગેન સ ન યુક્તઃ, અન્યથા મોક્ષાભાવપ્રસન્નઃ, જીવ-
પ્રદેશૈઃ સહ કર્મણામવિભાગેનાવસ્થાનાત્। તથા ચાનુમાનમ્- જીવાત્
કર્મ નાપૈતિ ક્ષીરનીરવદગ્નિતપ્તાયસ્પિન્ડવદાત્મપ્રદેશૈઃ સહાવિભાગેનાવસ્થાનાત્,
જીવપ્રદેશસમૂહવત્, યદ્યેન સહાવિભાગેન વ્યવસ્થિતં તત્તેન સહ ન
વિમુચ્યતે, યથાત્મનઃ સ્વપ્રદેશસમૂહઃ, ઇષ્યતે ચ જીવકર્મણોરવિભાગો

અને ઈષ્ટનો વિરોધ આવે છે. માટે તેમનો સંસર્ગ અવશ્ય માનવો જોઈએ. તે જ રીતે કર્મ અને આત્માનો સંયોગ પણ માનવો જોઈએ. કારણ કે શરીર અને કર્મ બંનેમાં મૂર્તપણું તો સમાન જ છે. માટે જો શરીર સાથે આત્માનો સંયોગ માનો, તો કર્મ સાથે પણ આત્માનો સંયોગ માનવો જોઈએ. આ રીતે આત્મા અને કર્મના સંસર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું.

પૂર્વપક્ષ :- આત્મપ્રદેશોની સાથે કર્મોનો સંસર્ગ સિદ્ધ થાય, તો પણ તમે જેવો એકમેકતારૂપ સંયોગ કહો છો, તે ઉચિત નથી. અર્થાત્ કર્મ આત્મા સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ કે અગ્નિ અને તપેલા લોખંડના પિંડની જેમ એકમેક થઈ જાય છે, એમ ન માનવું જોઈએ. કારણ કે એવું માનતા મોક્ષનો અભાવ થઈ જશે. કારણ કે તમે જીવપ્રદેશો સાથે કર્મો અવિભક્તરૂપે રહેલા છે, એવું માન્યું છે. જેમ જીવના પ્રદેશોનો સમૂહ જીવ સાથે અવિભક્તરૂપે રહેલા છે, તેમ કર્મો પણ અવિભક્તરૂપે રહેલા છે. માટે જેમ જીવના પ્રદેશો કદી જીવથી છૂટા પડતા નથી, તેમ કર્મો પણ છૂટા નહીં પડે. આ રીતે મોક્ષનો અભાવ થવાની આપત્તિ આવશે.

એવો નિયમ છે કે જે જેની સાથે અવિભાગ પણ રહેલું હોય, તે તેનાથી મુક્ત થતું નથી, જેમ કે આત્મપ્રદેશસમૂહ. તમે જીવ અને

ભવદ્ભિઃ। તત એવ જીવાત્ કર્મ સર્વદાપિ નાપૈતિ, કર્માપગમાભાવે ચાનિશં જીવાનાં સકર્મકત્વે મોક્ષાભાવઃ। નનુ તદ્દર્હ્યાત્મપ્રદેશૈઃ સહ કર્મણાં કમિવ સંસર્ગ ઇતિ ચેત્ ? સર્પકઞ્ચુકવદિતિ બ્રૂમઃ, યથા-કઞ્ચુકો વિષધરમનુગચ્છતિ, તથાપિ કાલાન્તરેણ કઞ્ચુકં વિષધરો મુચ્ચતિ, એવં કર્માપિ જીવમનુગચ્છતિ સ્થિતિપરિપાકેન તુ મુચ્ચત ઇતિ ન મોક્ષાભાવ ઇતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, કાઞ્ચનોપલયોરવિભાગેન સ્થિતયોરપિ વિયોગો દૃષ્ટઃ, તદ્વત્કર્મણોઽપિ જીવેન સહાવિભાગેન સ્થિતસ્ય જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં વિયોગો ભવતિ, યથા મિથ્યાત્વાદિબન્ધહેતુભિરવિભાગેન સંયોગો ભવતિ તદ્વદ્વિયોગોઽપિ ભવતીત્યર્થઃ। ઇદમત્ર હૃદયમ્- જીવસ્યાવિભાગેનાવસ્થાનં

કર્મોનો અવિભાગ ઈચ્છો છો. માટે જ જીવથી કર્મ સદા માટે વિયુક્ત નહીં થાય. કર્મનો અપગમ નહીં થાય, એટલે સદા માટે જીવ સકર્મક જ રહેશે. આ રીતે મોક્ષનો અભાવ થશે.

શંકા :- તો પછી આત્મપ્રદેશોનો કર્મ સાથે જે સંસર્ગ છે, તે શેના જેવો છે ?

પૂર્વપક્ષ :- જેવો સાપ અને કાંચળીનો સંયોગ છે, તેવો આત્મા અને કર્મનો સંસર્ગ છે. જેમ કાંચળી સર્પને અનુસરે છે, આમ છતાં પણ સર્પ કાળાન્તરે કાંચળીને છોડી દે છે. એમ કર્મ પણ જીવને અનુસરે છે, સ્થિતિના પરિપાકથી કર્મ છૂટી જાય છે. આ રીતે મોક્ષનો અભાવ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- સુવર્ણ અને શિલાકણો અવિભાગરૂપે રહેલા હોય, તો પણ તેમનો વિયોગ થાય છે એવું દેખાય છે. તે જ રીતે જીવ અને કર્મ અવિભાગથી રહ્યા હોવા છતાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી તેમનો વિયોગ થાય છે. જેમ મિથ્યાત્વ વગેરે બંધના હેતુઓથી કર્મો જીવ સાથે અવિભાગરૂપે સંયુક્ત થાય છે. તે જ રીતે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ નિર્જરાના હેતુઓથી તેમનો વિયોગ પણ થાય છે.

દ્વિધા ભવતિ, કર્મણા સહાકાશેન ચ। યદાકાશેન સહાવસ્થાનં તન્ન વિયુજ્યતે, સર્વાદ્ધામવસ્થાનાત્। કર્મણા સહાવિભાગાવસ્થાનં તદપ્યભવ્યાનાં ન વિયુજ્યતે, ભવ્યાનાં તુ તથાવિધજ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપઃસામગ્રીસદ્ભાવે કર્મસંયોગો વિયુજ્યતે, વહન્યૌષધ્યાદિસામગ્રીસત્ત્વે કાઞ્ચનોપલયોઃ સંયોગવદિતિ। તથાવિધસામગ્ર્યભાવે તુ કદાચિદ્ભવ્યાનામપિ કર્મવિયોગો ન ભવતિ, ‘નો ચેવ ણં ભવસિદ્ધિયવિરહિણ્ લોણ ભવિસ્સઈ’ ઇતિ વચનાત્। નનુ તર્હિ ભવ્યાઃ કથં વ્યપદિશ્યન્ત ઇતિ ચેત્ ? યોગ્યતામાત્રેણ, ન ચ યોગ્યઃ સર્વોઽપિ વિવક્ષિતપર્યાયેણ યુજ્યતે, તથાવિધદારુપાષાણાદીનાં પ્રતિમાદિપર્યાયયોગ્યાનામપિ તથાવિધસામગ્ર્યભાવતસ્તદયોગાત્। તતશ્ચા-

આશય એ છે કે જીવનું અવિભાગરૂપે અવસ્થાન બે પ્રકારે થાય છે. (૧) કર્મ સાથે (૨) આકાશ સાથે. જે આકાશ સાથેનું અવસ્થાન છે, તે વિયુક્ત થતું નથી. કારણ કે તે સર્વ કાળે રહે છે. કર્મ સાથેનું જે અવસ્થાન છે, તે પણ અભવ્યોનું વિયુક્ત થતું નથી. ભવ્ય જીવોને તો તથાવિધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને તપરૂપી સામગ્રીની હાજરીમાં કર્મસંયોગ છૂટી જાય છે. જેમ કે અગ્નિ, ઔષધિ વગેરે સામગ્રીની હાજરીમાં કંચન-શિલાકણનો સંયોગ છૂટી જાય છે.

તથાવિધ સામગ્રી ન મળે તો ક્યારેક ભવ્યજીવોને પણ કર્મવિયોગ થતો નથી. કારણ કે એવું આગમવચન છે કે – ‘લોક કદી પણ ભવ્યજીવોથી વિરહિત નહીં થાય.’

પૂર્વપક્ષ :- જો તેમને કર્મવિયોગ થતો નથી, તો તેમને ભવ્ય કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- તેમનામાં તેવી યોગ્યતા છે. તેથી તેમને ભવ્ય કહેવાય છે. એવું નથી કે જે જે યોગ્ય હોય, એ સર્વ વિવક્ષિત પર્યાયથી જોડાય જ, જેમ કે તથાવિધ લાકડું કે પથ્થર હોય, તેમાંથી પ્રતિમા વગેરેની રચના થઈ શકે તેવી હોય, તેમને પણ તથાવિધ

વિભાગેનાવસ્થાનલક્ષણો હેતુર્દૃશ્યમાનવિયોગૈઃ ક્ષીરનીરકાઞ્ચનોપલાદિ-
ભિરનૈકાન્તિકઃ। તતો યથા કર્મગ્રહણે તીવ્રમન્દમધ્યમભેદભિન્નોઽશુભ-
પરિણામો હેતુઃ, તદ્વત્ કર્મવિયોગેઽપિ તીવ્રાદિભેદભિન્નઃ શુભપરિણામરૂપો
હેતુઃ સ્વીક્રિયતે।

નનુ કઞ્ચુકવદ્ જીવે સ્પૃષ્ટમેવ કર્મ સ્વીક્રિયતે ન તુ બદ્ધમિતિ
તત્ર ભવતાં પૃષ્ઠામઃ-કિમાત્મનઃ પ્રતિપ્રદેશં વૃત્તં સદુચ્યતે, આહોસ્વિત્
ત્વક્પર્યન્તે વૃત્તં સદુચ્યતે ? આદ્યે સાધ્યવિકલતા દૃષ્ટાન્તસ્ય, નભસેવ
કર્મણા જીવસ્ય પ્રતિપ્રદેશં વ્યાપ્તત્વાત્ યથોક્તસ્પર્શનલક્ષણસ્ય સાધ્યસ્ય
કઞ્ચુકેઽભાવાત્। દ્વિતીયે ભવાદ્ ભવાન્તરં સદ્ક્રમતોઽન્તરાલે તદનુવૃત્તિર્ન
સામગ્રી ન મળવાથી તેમનામાંથી પ્રતિમા બની શકતી નથી.

માટે તમે જે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો, તેમાં મુકેલો ‘અવિભાગપણે
અવસ્થાનરૂપ’ હેતુ દૂધ-પાણી, કંચન-શિલાકણ વગેરે દ્વારા અનેકાંતિક
ઠરે છે. કારણ કે તેઓમાં પરસ્પર અવિભાગસંયોગ હોવા છતાં પણ
તેમનો વિયોગ દેખાય છે.

માટે જેમ કર્મના ગ્રહણમાં તીવ્ર-મંદ-મધ્યમના ભેદથી ભિન્ન એવો
અશુભ પરિણામ કારણ છે, તેમ કર્મના વિયોગમાં પણ તીવ્રાદિ
ભેદથી ભિન્ન એવો શુભ પરિણામરૂપ હેતુ સ્વીકારાય છે. વળી તમે
જે કહ્યું હતું કે ‘કાંચળીની જેમ જીવને સ્પર્શેલું કર્મ જ સ્વીકારાય
છે. બંધાયેલું નહીં’ તો આ વિષયમાં અમે તમને પૂછીએ છીએ કે
કર્મને તમે કેવું માનો છો ? આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં રહેલું ? કે
ત્વચાપર્યન્ત રહેલું ?

જો પ્રથમ વિકલ્પ કહો, તો તમારું દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ છે.
કારણ કે જેમ જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશે આકાશ વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ
જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશે કર્મો પણ વ્યાપીને રહેલા છે. માટે આવા
પ્રકારનું સ્પર્શન કાંચળીમાં ન હોવાથી તે દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ છે.

પ્રાપ્નોતિ ત્વક્પર્યન્તે વૃત્તત્વેન તદનુગમાભાવાત્ બાહ્યમલવદિતિ। નન્વન્તરાલે
કર્માભાવે કા ક્ષતિરિતિ ચેત્ ? સર્વેષાં જીવાનાં સંસારાભાવં વિના
નાન્યા કાપિ, નનુ નિષ્કારણ એવં સંસાર ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ નિષ્કારણ-
ત્વાવિશેષાદ્ મુક્તાનામપિ સંસારાપત્તિસ્તપોબ્રહ્મચર્યાદ્યનુષ્ઠાનવતામપિ
સંસારાપત્તિશ્ચ। કઞ્ચુકવત્ ત્વક્પર્યન્તવર્તિનિ કર્મણીષ્યમાણે સતિ શરીર-
મધ્યવર્તિશૂલાદિવેદના કિંનિમિત્તા ?, તત્કારણસ્ય કર્મણોઽભાવાત્। ન

જો બીજો વિકલ્પ કહો કે ચામડી સુધી જ કર્મનો સંયોગ છે.
તો જીવ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય ત્યારે આંતરાની ગતિમાં
કર્મ જીવનું અનુસરણ નહીં કરે. જેમ શરીર પરનો બાહ્યમળ પરલોકગામી
આત્મા સાથે જતો નથી, તેમ તમે માનેલું કર્મ પણ આત્મા સાથે
નહીં જાય.

પૂર્વપક્ષ :- અંતરાલમાં કર્મ ન માનીએ તેમાં કઈ ક્ષતિ થઈ
જવાની છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- સર્વ જીવોના સંસારનો અભાવ થઈ જશે એટલી
જ. આ સિવાય કોઈ ક્ષતિ નહીં થાય. બોલો, તમને ચાલશે ને ?

પૂર્વપક્ષ :- કર્મો હોય તો જ સંસાર હોય એવું માનવાની શું
જરૂર છે ? સંસારનો કોઈ હેતુ જ નથી. એ નિષ્કારણ છે. એવું અમે
માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- તો જેમ સંસારી જીવોનો સંસાર થાય છે, તેમ
મુક્ત જીવોનો પણ સંસાર થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે
નિષ્કારણપણું તો બંનેમાં સમાન જ છે. તેથી એકનો સંસાર થાય,
અને બીજાનો ન થાય તેમાં કોઈ નિયામક નહીં રહે. તે જ રીતે
જેઓ તપ-બ્રહ્મચર્ય વગેરે અનુષ્ઠાન કરે છે તેમનો પણ સંસાર થશે.

બીજી એક વાત, કર્મ જો કાંચળીની જેમ ત્વચાપર્યન્ત જ હોય,
તો શરીરમાં થતી શૂળ વગેરેની વેદનાનું કારણ શું ? કારણ કે

ચ નિષ્કારણા વેદના સ્વીકર્તવ્યેતિ વાચ્યમ્, સિદ્ધાનામપિ તત્પ્રસન્નગાત્ ।
નન્વન્તર્વેદના લકુટઘાતાદિજન્યબાહ્યવેદનાનિમિત્તેતિ ચેત્ ? નનુ તર્હિ
લકુટઘાતાદિજન્યબાહ્યવેદનાભાવેઽન્તર્વેદના કથમનુભૂયતે ? તતસ્તત્કારણ-
ભૂતેન મધ્યેઽપિ કર્મણા ભાવ્યમિતિ સિદ્ધોઽસ્મત્પક્ષઃ । નનુ ત્વક્પર્યન્ત-
વર્ત્યપિ કર્મ મધ્યેઽપિ શૂલાદિવેદનાં જનયતિ, ન પુનઃ મધ્યે કર્મેતિ
ચેત્ ? નનુ તર્હિ યજ્ઞદત્તશરીરગતં કર્મ દેવદત્તશરીરવેદનામપિ કથં ન
જનયતિ ? વિભિન્નદેશસ્થિતત્વાવિશેષાત્ । નનુ ત્વક્પર્યન્તવર્ત્યપિ કર્મ
શરીરની મધ્યે તો કર્મ છે જ નહીં.

પૂર્વપક્ષ :- ભલે ન હોય, એ વેદના નિષ્કારણ છે, એમ માની
લેવું.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો નિષ્કારણ પણ વેદના થતી
હોય, તો સિદ્ધોને પણ વેદના થવાની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે આ આપત્તિનું નિવારણ કરી દઈએ છીએ.
બાહ્યભાગે કોઈ લાકડી વગેરેથી પ્રહાર કરે, તેનાથી થયેલી બાહ્ય
વેદનાને કારણે શરીરની અંદર વેદના થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- સરસ, પણ જ્યારે લાકડીના પ્રહાર વગેરેથી બાહ્ય
વેદના ન થઈ હોય, ત્યારે પણ શરીરની અંદર વેદના કેમ થાય છે ?
થઈ ગયા ટીલા ઘેસ ? માટે તે વેદનાનું કારણભૂત એવું કર્મ
શરીરની મધ્યમાં પણ હોવું જોઈએ. આ રીતે અમારો પક્ષ સિદ્ધ
થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- શરીરની વચ્ચે જે વેદના થાય છે, તેની સંગતિ
કરવા માટે ત્યાં કર્મ માનવાની જરૂર નથી. ત્વચાપર્યંત રહેલું કર્મ જ
શરીરની વચ્ચે પણ શૂળ વગેરે વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ અમે
માનશું.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી યજ્ઞદત્તના શરીરમાં રહેલું કર્મ દેવદત્તના

યજ્ઞદત્તશરીરસ્ય બહિરન્તઃ સઙ્ચરતિ, તત ઉભયત્રાપિ વેદનાં જનયતિ, ન
શરીરન્તરે, તત્ર સઙ્ચરણાભાવાદિતિ ચેત્ ? ન, કઙ્ચુકવત્ બહિરેવ
તિષ્ઠતીતિ નિયમસ્ય ભદ્ગપ્રસન્નગાત્ । કિઙ્ચ સઙ્ચરણમપિ ન યુજ્યતે,
યતઃ સઙ્ચરણત્વસ્વીકારે બહિરન્તઃ ક્રમેણ વેદના સ્યાત્, ન ચૈવમુપલભ્યતે,
લકુટાદિઘાતે સતિ યુગપદુભયત્રાપિ વેદનાદર્શનાદિતિ । અપિ ચ
સઙ્ચરિણ્યુકર્માભ્યુપગમે ભવાન્તરં તન્નાનુગચ્છતિ, ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાનિલવત્,

શરીરમાં કેમ વેદના ઉત્પન્ન કરતું નથી ? કારણ કે ત્વચાપર્યંત રહેલું
કર્મ વિભિન્ન દેશમાં પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તો જેમ શરીરનો
મધ્યમભાગ વિભિન્નદેશ છે, તેમ સમાનરૂપે બીજાનું શરીર પણ
વિભિન્નદેશ છે. માટે જેમ શરીરના મધ્યભાગરૂપ વિભિન્નદેશમાં કર્મ
વેદના ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેમ બીજાના શરીરરૂપ વિભિન્નદેશમાં પણ
વેદના ઉત્પન્ન કરે, એવી આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- જુઓ, કર્મ ભલે ત્વચાપર્યંત હોય, છતાં પણ તે
યજ્ઞદત્તના શરીરની બહારના ભાગે અને અંદરના ભાગે સંચાર
કરશે, માટે તે બહાર-અંદર બંને જગ્યાએ વેદના ઉત્પન્ન કરી શકશે.
પણ અન્ય શરીરમાં વેદના ઉત્પન્ન નહીં કરી શકે. કારણ કે
યજ્ઞદત્તનું કર્મ ત્યાં સંચાર કરતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, તમે આવી છટકબારીઓ ન રચી શકો
કારણ કે ‘કર્મ કાંચળીની જેમ શરીરની બહાર જ રહે છે’ એ
નિયમનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવશે. વળી કર્મનો સંચાર પણ
ઘટતો નથી. કારણ કે જો સંચાર માનો તો બહાર અને અંદર ક્રમથી
વેદના થવી જોઈએ, પણ એવો અનુભવ તો થતો નથી. કારણ કે
લાકડી વગેરેનો પ્રહાર થાય, ત્યારે એક સાથે અંદર અને બહાર
વેદના થતી હોય એવું જણાય છે.

વળી કર્મને સંચરણશીલ માનો તો તે પરલોકમાં સાથે નહીં

તથા ચ સર્વેષાં સંસારાભાવપ્રસન્નઃ । નનુ સિદ્ધાન્તેઽપિ કર્મણશ્ચલનમુક્તં તથા ચ ભગવત્યાં- ‘ચલમાણે ચલિણ’ ઇતિ । અત્ર ચલનં સઞ્ચરણ-મેવોક્તમિતિ કથં ભવદ્ભિસ્તદત્ર નિષિધ્યત ઇતિ ચેત્? ન, અભિપ્રાય-પરિજ્ઞાનાત્, તથાહિ- “નેરઙ્ગે જાવ વેમાણિણે જીવાઉ ચલિયં કર્મં નિજ્જરઙ્ગ” ઇત્યાદિવચનાત્ । તથા ‘નિર્જીર્યમાણં નિર્જીર્ણ’ ઇતિ વચનાચ્ચાગમે યચ્ચલિતં કર્મ નિર્જીર્ણમુક્તં તદકર્મૈવ ભણિતમ્, તચ્ચા-કાશપરમાણ્વાદેરિવ મધ્યગતમપિ ન વેદનાં જનયિતુમલમ્, સામર્થ્યા-ભાવાદિતિ કર્મણઃ સઞ્ચરણં ન યુક્તમતો ન કઞ્ચુકવત્ ત્વક્પર્યન્તવર્ત્યેવ કર્મ, કિન્તુ જીવસ્ય પ્રતિપ્રદેશવર્તીતિ સ્થિતમ્ । તથા ચાનુમાનમ-આવે, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસરૂપ સંચરણ કરતા વાયુની જેમ. અને કર્મ સાથે ન આવે એટલે બધાના સંસારનો અભાવ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- તમારા આગમમાં પણ કર્મનો સંચાર કહ્યો છે. જેમ કે ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે - ‘જે કર્મ ચલનક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોય તે ચલિત છે.’ અહીં ‘ચલન’ દ્વારા સંચરણ જ કહ્યું છે. તો પછી તમે અહીં કર્મના સંચારનો નિષેધ શી રીતે કરી શકો ?

ઉત્તરપક્ષ :- તમે આગમવચનનો અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. અહીં આશય એ છે કે - ‘નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધી આ મુજબ સમજવું - જીવથી ચલિત કર્મની નિર્જરા થાય છે.’ આ વચનથી, તથા ‘જેની નિર્જરા થઈ રહી હોય, તેની નિર્જરા થઈ ગઈ છે’ - આ વચનથી આગમમાં જે ચલિત કર્મ નિર્જરા પામેલું કહ્યું છે, તે અકર્મ જ કહ્યું છે. તે તો આકાશ અને પરમાણુની જેમ શરીરની મધ્યમાં હોય તો પણ વેદના ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ નથી. કારણ કે ચલિત = નિર્જરા પામેલ કર્મ (જે વાસ્તવમાં અકર્મ છે તે) માં એવું સામર્થ્ય જ હોતું નથી. માટે કર્મ સંચરણ દ્વારા વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવું ઉચિત નથી. માટે કર્મ કાંચળીની જેમ ત્વચાપર્યત જ નથી, પણ જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશે રહેલું છે, એમ સિદ્ધ

આત્મનઃ પ્રતિપ્રદેશં વિદ્યતે કર્મ, સર્વત્રાત્મનિ વેદનાસદ્ભાવાત્, શરીરે ત્વગિવ । તથા મિથ્યાત્વાદીનાં કર્મબન્ધકારણાનામાત્મનિ સર્વત્ર સદ્ભાવાત્ તત્કાર્યભૂતં કર્માપિ સર્વત્રાત્મનિ વિદ્યતે ન પુનઃ બહિરેવેતિ ક્ષીર-નીરવદગ્નિતપ્તાયોગોલકવદ્વાઽવિભાગેનૈવ સ્થિતં કર્મેતિ સિદ્ધમ્ ।

નનુ મૂર્તેન કર્મણા સાકમાત્મનઃ સિદ્ધેઽપિ સંસર્ગે મિથ્યાત્વાદિહેતુભિઃ જીવેન ક્રિયત ઇતિ વ્યુત્પત્તિબલાત્ કર્મણઃ કૃતકત્વેન સાદિત્વં પ્રાપ્તમ્ । તથા ચ સતિ પૂર્વ કર્મવિયુક્તત્વેન મિથ્યાત્વાદિહેત્વભાવાત્ કથમાદૌ કર્મણાં બન્ધઃ ?, નિર્હેતુકબન્ધે ચ મુક્તાત્મનામપિ બન્ધઃ પ્રાપ્નોતિ, થયું. અહીં આ રીતે અનુમાનપ્રયોગ છે -

પ્રતિજ્ઞા :- આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશે કર્મ વિદ્યમાન છે.

હેતુ :- કારણ કે આત્મામાં સર્વત્ર વેદના થાય છે.

દૃષ્ટાન્ત :- જેમ શરીરમાં ત્વચા.

તથા કર્મબંધના કારણભૂત મિથ્યાત્વ વગેરે આત્મામાં પ્રત્યેક પ્રદેશે વિદ્યમાન છે તેથી તેમનું કાર્યભૂત એવું કર્મ પણ આત્મામાં સર્વત્ર રહેલું છે. બાહ્યભાગે જ છે, તેવું નથી, માટે ક્ષીર-નીરની જેમ કે અગ્નિ-તપ્ત લોહ-ગોલકની જેમ કર્મ અવિભક્તરૂપે રહેલું છે, એવું સિદ્ધ થયું.

પૂર્વપક્ષ :- મૂર્ત એવા કર્મ સાથે આત્માનો સંયોગ ભલે સિદ્ધ થયો. પણ ‘મિથ્યાત્વ વગેરે હેતુઓથી કરાય તે કર્મ’ આવી વ્યુત્પત્તિને કારણે કર્મ કૃતક છે, તેથી સાદિ છે. માટે જીવ પૂર્વે તો કર્મરહિત જ હતો. અને તે સમયે મિથ્યાત્વ વગેરે કર્મબંધના હેતુઓ પણ ન હતા. તો સૌ પ્રથમ કર્મનો બંધ શી રીતે થયો ? જો એમ કહો કે પ્રથમ કર્મબંધ નિર્હેતુક જ હતો, તો મુક્ત જીવોને પણ કર્મબંધ થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે સંસારી અને મુક્ત બંને પ્રતિ નિર્હેતુકપણું તો સમાન જ છે.

નિર્હેતુકત્વાવિશેષાદિતિ ચેત્ ? ન, કૃતકત્વેન સાદિત્વેઽપિ પ્રવાહતોઽનાદિત્વાત્ । નનુ નિયતવ્યકત્યપેક્ષયા પ્રવાહતોઽપિ કૃતકત્વેન કથમનાદિતેતિ ચેત્ ? ન, અતીતકાલવત્ પ્રવાહતોઽનાદિત્વાત્, તથાહિ-અનુભૂતવર્તમાનભાવેઽપિ ભૂતકાલઃ પ્રવાહતો યથાઽનાદિઃ ।

તદુક્તમ્-

“ભવતિ સ નામાતીતઃ પ્રાપ્તો યો નામ વર્તમાનત્વમ્ ।

एष्यंश्च नाम स भवति यः प्राप्स्यति वर्तमानत्वम् ॥१॥”

- इति ।

તદ્વત્કર્મણોઽપિ પ્રવાહતોઽનાદિત્વં ભવિષ્યતીતિ ।

તથા ચાહુઃ શ્રીમદ્ધરિભદ્રસૂરિપાદાઃ-

ઉત્તરપક્ષ :- કર્મ ભલે કૃતક હોવાથી સાદિ છે, પણ પ્રવાહથી તો અનાદિ જ છે. માટે તમે આપેલી આપતિ ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રત્યેક કર્મનો વિચાર કરીએ તો પ્રવાહથી પણ કર્મ કૃતક જ સિદ્ધ થાય છે - દરેક કર્મને ક્યારેક ને ક્યારેક મિથ્યાત્વ વગેરે હેતુઓથી કરવામાં આવ્યું હતું. માટે કર્મ પ્રવાહથી પણ અનાદિ ન હોઈ શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જેમ ભૂતકાળ પ્રવાહથી અનાદિ છે તેમ કર્મ પણ પ્રવાહથી અનાદિ છે. તે આ પ્રમાણે - અતીતકાળની પ્રત્યેક ક્ષણ વર્તમાનપણું પામી હતી. તેમ છતાં પણ પ્રવાહથી તો અતીતકાળ અનાદિ જ છે. ભૂતકાળની પ્રથમ ક્ષણ કઈ ? આ પ્રશ્નનો કોઈ જ ઉત્તર નથી. તે જ રીતે કર્મ પણ પ્રવાહથી અનાદિ છે. કહ્યું પણ છે - ‘જેણે વર્તમાનપણું પામી લીધું છે, તે અતીત છે. અને જે વર્તમાનપણું પામશે એ ભવિષ્ય છે.’ તે રીતે કર્મ પણ પ્રવાહથી અનાદિ સંગત થાય છે.

પૂજ્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ કહ્યું છે - સર્વ કર્મ કૃતક

“सर्वं कयगं कम्मं णयादिमंतं पवाहरुवेण ।

अनुभूयवत्तमाणातीतद्धा समय मो णातं ॥१॥” इति ।

નનુ કાલસ્ય કથમનાદિત્વમિતિ ચેત્ ? નનુ તર્હિ કાલસ્ય સાદિત્વે સતિ પરિણામિકારણત્વાભાવેન તસ્ય નિર્હેતુકતાપ્રસઙ્ગઃ, તથા ચ સતિ નિર્હેતુકત્વાવિશેષેણ ધરશૃઙ્ગવત્ સર્વશૂન્યતાપત્તેઃ । યદ્વા પરિણામિકારણાભાવે શશશૃઙ્ગાદીનામપ્યુત્પત્તિઃ સ્યાત્, નિર્હેતુકત્વાવિશેષાદિતિ । નનુ કાલસિદ્ધૌ પ્રમાણાભાવેન કુતસ્તસ્ય નિદર્શનસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? ન, કાલાનભ્યુપગમેઽતીતાદિવ્યવહારાભાવપ્રસઙ્ગાત્, પ્રતિનિયતકાલ-છે. પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. જેણે વર્તમાનપણાનો અનુભવ કર્યો છે, એવો ભૂતકાળનો સમય અહીં ઉદાહરણ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમને તો હજી તમારું ઉદાહરણ જ સમજાતું નથી. કાળ અનાદિ શી રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તરપક્ષ :- જો કાળને સાદિ માનો, તો કાળ પરિણામીકારણ નહીં રહે, તેથી તે નિર્હેતુક થઈ જશે. અને નિર્હેતુકપણું તો ગદેડાના શિંગડામાં પણ સમાન જ છે. તેથી તેની જેમ બધી જ વસ્તુ શૂન્ય-અસત્ થઈ જવાની આપતિ આવશે. કોઈ પણ વસ્તુનું અવસ્થાન કોઈને કોઈ કાળમાં હોય છે. જો કાળ અસત્ છે, તો સર્વ વસ્તુઓ પણ અસત્ થઈ જશે.

અથવા તો પરિણામીકારણના અભાવે શશશૃંગ વગેરેની પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકશે. કારણ કે ઉત્પત્તિ માટે કોઈને પરિણામી કારણની અપેક્ષા નહીં રહે. જેમ અન્ય વસ્તુઓ નિર્હેતુક ઉત્પન્ન થશે, તેમ સમાનપણે શશશૃંગ પણ ઉત્પન્ન થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- કાળની સિદ્ધિમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે તે દષ્ટાન્તની સિદ્ધિ શી રીતે થશે ?

ઉત્તરપક્ષ :- ના, કારણ કે જો કાળને ન માનો તો અતીત

ભાવિશીતોષ્ણવનસ્પતિપુષ્પાદિસમ્ભવાન્યથાનુપપત્તિલક્ષણપ્રમાણવિરોધાચ્ચ । નનુ
જીવાજીવવ્યતિરિક્તઃ કશ્ચિદ્દ્રવ્યભૂતઃ કાલો ન સ્વીક્રિયતે, કિન્તુ
દ્રવ્યાવસ્થાનલક્ષણઃ સ્વીક્રિયત એવ । તથા ચોક્તં પ્રજ્ઞપ્ત્યામ્- “જીવા
ચેવ અદ્ધા અજીવા ચેવ અદ્ધા” ઇતિ । તથા અતીતાદિવ્યવહારોઽપિ
તદપેક્ષયા ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? પરિણામિકારણમન્તરેણ કસ્યાપિ વસ્તુનો-
ઽનુપપત્તેઃ । કથઞ્ચિત્પૂર્વાવસ્થાત્યાગોત્તરાવસ્થાન્તરાપત્તિરૂપત્વેન પરિણામિ-
કારણસ્યેતિ નિદર્શનસિદ્ધિઃ કથં ન ભવતિ ?

તદુક્તમ્ -

તસ્સ વિ ય આદિભાવે અહેતુગત્તા અસંભવો ચેવ ।

વગેરેનો વ્યવહાર જ નહીં થાય. વળી જો કાળ ન હોય, તો
પ્રતિનિયત કાળમાં થનારી ઠંડી, ગરમી, વનસ્પતિ, પુષ્પ વગેરેની
ઉત્પત્તિ પણ ન ઘટે, ઠંડી વગેરેની અન્યથા અનુપપત્તિ જ કાળની
સિદ્ધિમાં પ્રમાણ છે. કાળને ન માનો તો એ પ્રમાણનો પણ વિરોધ
આવે છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે જીવ-અજીવથી જુદો કોઈ દ્રવ્યભૂત કાળ નથી
માનતા. પણ દ્રવ્યાવસ્થાનરૂપ કાળ તો માનીએ જ છીએ. ભગવતી-
સૂત્રમાં કહ્યું છે - ‘જીવો જ કાળ છે, અજીવો જ કાળ છે.’

તેમની જ અપેક્ષાથી અતીત વગેરેનો વ્યવહાર પણ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી વાત સાચી છે. પણ દ્રવ્યાવસ્થાન પણ
પૂર્વના અવસ્થાન વિના દેખાયું નથી. કારણકે પરિણામીકારણ સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુ ઘટતી નથી. કારણ કે પરિણામીકારણ એ કથંચિત્
પૂર્વ અવસ્થાના ત્યાગ અને ઉત્તર અવસ્થાની પરિણતિરૂપ છે. આ
રીતે કર્મોના અનાદિપણની સિદ્ધિમાં આપેલું કાળનું દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ
થાય છે.

કહ્યું પણ છે - જો કાળ સાદિ હોય તો તે નિર્હતુક થઈ

પરિણામિહેતુરહિયં નહિ ધરસિંગં સમુદ્ભવદ્ ॥૧॥

કાલાભાવે લોગાદિવિરોધો તીયમાદિવવહારા ।

અહ સો દવ્વાવસ્થા સા વિ ણ પુલ્લિં વિણા દિટ્ઠા ॥૨॥

નનુ જીવકર્મણોરનાદિસંયોગે સિદ્ધે મોક્ષાભાવપ્રસદ્ગઃ, યતો
યોઽનાદિસંયોગઃ સોઽનન્તો દૃષ્ટો યથાત્મનભસોઃ । ન ચાકાશેન સહ
કદાપિ જીવસ્ય સંયોગો નિવર્તતે । એવં કર્મણોઽપિ જીવેન સહ સંસર્ગો
વાચ્ય ઇતિ ચેત્ ? નાયમેકાન્તઃ, યતોઽનાદિસંયુક્તયોરપિ વસ્તુનોઃ
સન્તાનઃ સાન્તો દૃષ્ટઃ, તથાહિ- બીજાકુરયોર્મધ્યેઽન્યતરદનિર્વાર્તિતકાર્યમેવ
યદૈવ વિનષ્ટં તદૈવ તયોઃ સન્તાનોઽપિ વિનષ્ટઃ, એવં કુર્કટાણ્ડકયોઃ

જશે. વળી અસંભવનો પણ દોષ આવશે. કારણ કે
પરિણામીકારણના અભાવે ગદેઽનું શિંગડું ઉત્પન્ન થતું નથી.
॥૧॥

કાળ ન માનો તો લોકાદિનો વિરોધ આવશે. અતીત વગેરેના
વ્યવહારો નહીં થાય. જો એમ કહો કે કાળ એ દ્રવ્યાવસ્થા જ છે,
તો તે પણ પૂર્વ અવસ્થા વિના જોવાઈ નથી. ॥૨॥

પૂર્વપક્ષ :- જીવ અને કર્મનો અનાદિસંયોગ સિદ્ધ થાય, તો
મોક્ષના અભાવની આપત્તિ આવશે. કારણ કે જે અનાદિ સંયોગ
હોય તે અનંત હોય તેવું જોવાયું છે. જેમ કે આત્મા અને આકાશનો
સંયોગ. આકાશ સાથે જીવનો જે સંયોગ છે, તેની કદી નિવૃત્તિ થતી
નથી. એ રીતે કર્મ સાથે જીવનો જે સંયોગ છે, તેની બાબતમાં પણ
સમજવું.

ઉત્તરપક્ષ :- એવો એકાંત નથી કે જે અનાદિ હોય, તે અનંત
જ હોય. કારણ કે અનાદિકાળથી સંયુક્ત હોય તેવી વસ્તુઓની
પરંપરાનો અંત જોવાયો છે. જેમ કે બીજ અને અંકુર- આ બેમાંથી
જે એક પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ જ્યારે નાશ પામી

પિતૃપુત્રયોરપિ વાચ્યમ્ । યદ્વા કાઞ્ચનોપલયોરનાદિકાલપ્રવૃત્તસન્તાન-
ભાવગતોઽપિ સંયોગોઽગ્નિતાપાદ્યનુષ્ઠાનાદ્ વ્યવચ્છિદ્યતેઽતો ન મોક્ષાભાવ
ઇતિ । નન્વાકાશજીવયોરિવ કાઞ્ચનોપલયોરિવ વા પરસ્પરમનાદિસંયોગ
ઇતિ ચેત્ ? ઉભયથાપિ ન વિરોધઃ, તથાહિ- અભવ્યાનામાકાશજીવયોરિવ
ભવ્યાનાં કાઞ્ચનોપલયોરિવાનાદિસન્તાનગતઃ સંયોગો વાચ્ય ઇતિ ।

ન્યાયામ્બોનિધિશ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરપટ્ટપૂર્વાચલાનન્યનભોમણિશ્રીમદ્વિજય-
કમલસૂરીશ્વરપટ્ટવિભૂષણ-વાચકચન્દ્રશ્રીમદ્વિરવિજયવિનેયાવતંસક-

જાય ત્યારે તેના સંતાનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. એ રીતે કુડડા
અને ઈંડાની પરંપરા પણ અનાદિ હોવા છતાં ઉપરોક્ત રીતે તેનો
પણ અંત આવે છે. તેમ પિતા-પુત્રની પરંપરા વિષે પણ સમજવું.

અથવા તો કંચન અને શિલાકણને અનાકિંદાળથી પ્રવૃત્ત
સંતાનપણનો જે સંયોગ છે, તે પણ અગ્નિતાપ વગેરેના અનુષ્ઠાનથી
વ્યવચ્છિન્ન થાય છે. માટે કર્મ સંયોગ અનાદિ હોવા છતાં પણ તેનો
વિયોગ સંભવિત છે. તેથી મોક્ષનો અભાવ નહીં થઈ જાય.

પૂર્વપક્ષ :- જીવનો કર્મ સાથે જે પરસ્પર અનાદિસંયોગ છે. તે
આકાશ-જીવના સંયોગ જેવો છે કે કંચન-શિલાકણોના સંયોગ જેવો
છે ?

ઉત્તરપક્ષ :- બંને રીતે પણ કોઈ વિરોધ નથી. અભવ્ય જીવોનો
કર્મસંયોગ આકાશ-જીવના સંયોગ જેવો = અનાદિ અનંત છે. અને
ભવ્યજીવોનો કર્મસંયોગ કંચન-શિલાકણોના સંયોગ જેવો = અનાદિ
સાંત સમજવો.

ઇતિ

ન્યાયામ્બોનિધિ શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરની પાટરૂપી પૂર્વાચલમાં
અનન્યસૂર્ય શ્રીમદ્વિજય કમલસૂરીશ્વરપટ્ટવિભૂષણ વાચકચન્દ્ર
શ્રીમદ્ વીરવિજયજીના શિષ્યરત્ન સિદ્ધાન્તપારદશ્વા

સિદ્ધાન્તપારદૃશ્વભટ્ટારક-શ્રીમદ્વિજયદાનસૂરીશ્વરચરણભૃદ્ગાયમાણેન
પટ્ટ્યાસ-પ્રેમવિજયગણિનાઽલેખિ કર્મસિદ્ધિઃ ।

પ્રશસ્તિઃ ।

‘સંસારતાપાનલતપ્તશાન્ત્યૈ, સા સુપ્રભુશ્ચન્દ્રકલાપ્રભેવ ।
ગદ્ગેવ મોહાત્કૃતપાતકાનાં, મનોમલક્ષાલનમાતનોતુ ॥૧ ॥
રમેવ રૂપં પઠતાં મનાંસિ, ક્ષમેવ વિદ્યાં સમલક્કરોતુ ।
ધર્મ્મં તથા મોક્ષપદં દધાના, પુનઃ પુનર્મદ્ગલમાતનોતુ ॥૨ ॥
વિદ્યામૃતાનન્દરસૈકપૂર્ણા, સત્સેવ્યમાના સરલાર્થરૂપા ।
નેત્રાષ્ટનદૈકમિતેઽબ્દસદ્ગ્યે, સમાપ્તિમગમત્કિલકર્મસિદ્ધિઃ ॥૩ ॥

શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીશ્વરના ચરણમાં ભ્રમર સમાન પંચ્યાસ
પ્રેમવિજય ગણિએ (પાછળથી સિદ્ધાન્તમહોદદિ
શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજીએ) આલેખન
કરેલી કર્મસિદ્ધિ.

પ્રશસ્તિ

સંસારરૂપી તાપાનલમાં તપ્ત થયેલા જીવોના તાપની શાન્તિ
માટે જે ચન્દ્રકલાની પ્રભા જેવી સમર્થ છે, મોહથી પાપ કરનારાઓની
શુદ્ધિ માટે જે ગંગા જેવી છે, તેવી કર્મસિદ્ધિ મનોમલનું પ્રક્ષાલન
કરે. ॥૧ ॥

જેમ લક્ષ્મી રૂપને અલંકૃત કરે છે, જેમ ક્ષમા વિધાને અલંકૃત
કરે છે, તેમ પાઠ કરનારાઓના મનને આ કર્મસિદ્ધિ અલંકૃત કરો.
ધર્મ અને મોક્ષપદને ધારણ કરનારી આ કર્મસિદ્ધિ ફરી ફરી મંગલ
કરો. ॥૨ ॥

જે વિદ્યામૃત અને આનંદરસથી પરિપૂર્ણ છે, સંતો જેની સેવના
કરે છે, જે સરલાર્થરૂપ છે, તેવી આ કર્મસિદ્ધિ વિ.સં. ૧૯૮૨ માં
સમાપ્ત થઈ. ॥૩ ॥

શુભોઽભૂદાચાર્યોઽસૌ જગતિ વિજયાનન્દપદભાક્,
 તદીયે પટ્ટેઽસ્મિન્ વિજયકમલાચાર્યઃ સુતનુઃ।
 તદીયે સામ્રાજ્યે વિવિધવિમલાનન્દભુવને,
મહોપાધ્યાયઃ શ્રીવિજયપરવીરઃ સમભવત્ ॥૪॥
 તદીયાન્તેવાસિપ્રભુવિજયદાનાખ્યવિદુષા,
 પદં પ્રાપ્તં સૂરેવિજયકમલેભ્યોઽતિપરમમ્।
 પદાદ્યેન પ્રેમ્ણા વિજયપદયુક્તેન મુનિના,
 ન્યગાદીયં દાનોત્તરવિજયસૂરેઃ સુશિશુના ॥૫॥
 યાતે વર્ષે કરશરયુગાક્ષિપ્રમે જ્ઞાતસૂનોઃ,
 મોક્ષં પ્રાપ્તાત્ સકલજગતીભાવભાસાય ભાનોઃ।
 શિશ્રાયૈષા વિજયિવિજયાનન્દસૂરીશ્વરાણામ્,
 સ્વર્ગારોહાદ્ રદપરિમિતે સત્પથજ્ઞાપકાનામ્ ॥૬॥
 ઉત્સૂત્રં યત્ સૂત્રિતં કિઞ્ચિદત્ર બુદ્ધેર્માન્દ્યાદ્ બાહ્યાનાભોગતોઽપિ।
 સ્યાન્મે મિથ્યાદુષ્કૃતં તત્ત્વવિદ્ભિર્મય્યાધયાનુગ્રહં શોધનીયમ્ ॥૭॥

વિશ્વમાં વિજયાનંદસૂરિ નામના કલ્યાણકારી આચાર્ય થયાં. તેમની પાસે સુંદર શરીરસમ્પત્ ધરાવતા વિજયકમલસૂરિ થયા. વિવિધ વિમલાનંદના ભુવન સમાન એવા તેમના સામ્રાજ્યમાં મહોપાધ્યાયશ્રી વીરવિજયજી થયા. ॥૪॥

જેમણે વિજયકમલસૂરિના હસ્તે અતિ પરમ (આચાર્ય)પદની પ્રાપ્તિ કરી એવા વિજયદાનસૂરિના સુશિષ્ય મુનિ પ્રેમવિજયજીએ આ કર્મસિદ્ધિ કહી છે. ॥૫॥

સમગ્ર વિશ્વના ભાવોનું પ્રકાશન કરવામાં સૂર્ય સમાન એવા શ્રી જ્ઞાતનંદન વીર પ્રભુને મોક્ષે ગયાને ૨૨૫૨ વર્ષ થયે સન્માર્ગદર્શક વિજયવંતા એવા વિજય આનંદસૂરીશ્વરજીના સ્વર્ગારોહણથી બત્રીસ વર્ષ ગયે આ કર્મસિદ્ધિનું સર્જન થયું. ॥૬॥

અહીં બુદ્ધિની મંદતાથી કે બાહ્ય અનાભોગથી મેં કોઈ ઉત્સૂત્રનું નિરૂપણ કર્યું હોય, તો મારું તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ

મારા પર અનુગ્રહ કરીને એનું સંશોધન કરો. ॥૭॥

ઈતિ

સિદ્ધાન્ત મહોદધિ ચારિત્રચૂડામણિ સુવિશાલગચ્છસર્જક
 કર્મશાસ્ત્રનિપુણમતિ કલિકાલકલ્પતરુ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
 પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા વિરચિત ‘કર્મસિદ્ધિ’ શાસ્ત્ર પર
 આચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજયપ્રેમ-ભુવનભાનુ-પદ્મ-
 હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરશિષ્ય-આચાર્યવિજયકલ્યાણબોધિસૂરિ
 સંસ્તુતા ભાવનુવાદ૩પા
 કર્મોપનિષદ્